

**Міністерство освіти України
Український державний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова**

В.Й.Борисенко

***Еволюція соціальної
структури населення
Гетьманщини.***

Київ - 1997

... Подається нова концепція еволюції соціальної структури населення Гетьманщини з часів Богдана Хмельницького і до ліквідації її російським урядом. Показані процеси визволення Лівобережної України від польсько-шляхетських завойовників, формування нового соціального устрою та його еволюції в другій половині XVII ст.

Відтворено механізм перетворення соціальних груп населення в окремі стани, поступове зведення царизмом національної структури українського суспільства до загальноросійської у XVIII ст. Виявлені закономірності та особливості формування національної буржуазії та робітництва.

Для викладачів, студентів, учителів, усіх, хто цікавиться минулим України.

Рецензенти - д.і.н. С.З.Заремба
д.і.н. Ю.І.Терещенко

Розділ І. Вплив визвольної війни на соціальну структуру населення.

1. Визволення Лівобережної України.

Восени 1647 р. політична обстановка в Україні загострилась до краю. Хвилювання народних мас стали явними і загрожували вилитись у відкриті збройні повстання. Рятуючись від переслідувань польської шляхти, на Запорозжі почали збиратись втікачі з Київського і Чернігівського воеводств. Прихід Богдана Хмельницького на Січ був іскрою у дівці пороку. Радикально настроєні козаки і втікачі одержали керівника, здатного організувати і повести народ на повалення польсько-шляхетського панування, за свободу і незалежність України.

Повстання на Січі в 1648 р. і обрання Хмельницького гетьманом знаменували поворотний етап у визвольному русі на Подніпров'ї. Всенародне незадоволення переросло у відкрите збройне повстання проти іноземного панування, основною конструктивною силою якого стало загартоване в боях запорізьке козацтво. Про повстання на Січі стало відомо по всій Україні вже в найближчі дні. Звістки про нього рознесли по містах і селах не тільки безпосередні його учасники, а й кобзарі та торговці, відправлені Хмельницьким у різні кінці України. У своїх перших універсалах гетьман закликав українців не слухати польських урядовців і повалити польсько-шляхетську владу. Заклики Хмельницького впали на благодатний ґрунт.

Навесні 1648 р. Лівобережне Подніпров'я завирувало, почастипали випадки розправи з панами і орендарями, захоплення їх майна. Селяни, козаки і міщани збирали вогнепальну зброю, готуючись до збройного виступу проти польської шляхти. Проведена Яремою Вишневецьким масова конфіскація на Лівобережжі зброї послабила ударну силу народу, але не змогла згасити національно-визвольні настрої народних мас. Вже в березні почалися масові втечі польської шляхти як з Правобережного, так і Лівобережного Подніпров'я. Коронний гетьман М.Потоцький в листі королю від 31 березня писав, що причиною швидкого поширення повстання на українських землях став "бунт в заговоре со всеми казацкими полками і всею Україною" [1]. Тут же магнат попереджував про небажаність випустити з Запоріжжя 3 тис. повстанців, кількість яких у найближчий час могла збільшитися до 100 тис. чоловік. І це не було перебільшенням, враховуючи масове невдоволення населення України існуючим ладом.

Збройні виступи лівобережного населення відтягли на себе військо магната І.Вишневецького, якому належала більшість Лівобережжя. Маючи 6 тис. драгунів і козаків, він з Лубен виступив на придушення повстання.

Нещадно розправляючись з селянами і міщанами, спалюючи містечка і села, І.Вишневецький повільно просувався до Дніпра. У загальній боротьбі з повстанцями магнат згаяв дорогоцінний час і не встиг з'єднатися з військом коронного гетьмана до початку вирішальних воєнних дій у Середньому Подніпров'ї. Можливо, що польсько-шляхетське командування і не планувало об'єднання своїх сил на Україні, розраховуючи локалізувати повстання і придушити їх поодиноці. Принаймі, так воно діяло в попередні роки. Як би то не було, визвольні виступи лівобережного населення заримали наступ польсько-шляхетського війська на Запоріжжя і тим самим дали змогу Б.Хмельницькому зібрати сили, організувати їх, озброїти і в повній готовності рушити проти авангарду коронного війська.

Чутки про перші перемоги повстанського війська під Жовтими Водами і Корсунем громом прокотилися по всій Україні і викликали хвилю небувалого патріотичного піднесення серед українців. Уже на третій-четвертий день після битви під Корсунем жителі Переяслава і Ніжина знали про величезний успіх повстанців. Утікач з татарського полону П.Васильєв 19 травня повідомляв севському воеводі, що лівобережні міщани на всьому шляху його пересування говорили про знищення С.Потоцького і розгром війська коронного гетьмана М.Потоцького [2]. Купець Гаврилов доповідав пугивльському воеводі, що 27 травня до Ніжина повернулися міщани, які возили харчі і військові принаси коронному війську, і в деталях розповіли жителям про перемоги повстанців. Про те ж говорили і втікачі-слуги польської шляхти [3]. Подібні чутки поширювалися на Лубенщині, Миргородщині, Полтавщині і дали поштовх для масових виступів місцевого населення.

Об'єднуючись у загони, селяни, міщани і робітні люди громили маєтки польської шляхти, забирали майно, худобу і збіжжя. Такої ж участі зазнали володіння найненависніших експлуататорів з числа православних феодалів. Національно-визвольна боротьба трудящих мас з самого початку набуває і антифеодального забарвлення, що в тих умовах було неминучим явищем. Так, селяни напали на прилуцький Густинський монастир, розібрали його майно, монахів, що вчинили опір, покарали, а кількох і вбили [4]. Скарги і гумевів на розгром монастирських "добр" були далеко непоодинокими, що свідчило про широкий розмах антифеодальних виступів експлуатованих мас.

Лівобережна Україна займала в планах Б.Хмельницького особливе місце як джерело поповнення рядів повстанців свіжими силами. Одночасно польсько-шляхетські війська на її території становили серйозну загрозу повстанському рухові, що добре розумів новообраний гетьман. Уже в перші дні після Корсунської битви Б.Хмельницький направив на лівий берег Дніпра 10-тисячний загін козаків під командуванням Кривоноса [5]. Полковники і сотники мали чіткий наказ організувати

лівобережне населення на боротьбу з шляхтою, створити полки і визволити Лівобережну Україну від польсько-шляхетських військ. Їм заборонялося вести облогу фортець з сильними гарнізонами, наказувалося обходити їх і просуватися вглиб Лівобережжя. В раптовості і швидкості дій Б. Хмельницький вбачав запоруку успіху повстанців.

Передові загони Кривоноса у 20-х числах травня зіткнулися на Лівобережному Подніпров'ї з драгунами І. Вишневецького, посланими на пошуки паромів у район Домонтова, Стайок, Трахтемирова, Ржищева. Відійшовши до Переяслава, вони донесли князю про появу противника на лівому березі Дніпра. Не наважаючись дати повстанцям генеральний бій, І. Вишневецький замотався по Лівобережжю, як звір у клітці, писав очевидець тих подій. З Переяслава магнат повернувся до Лубен, сподіваючись там дати відсіч наступаючим. На шляху відступу він по-звірячому розправився з тисячами селян і міщан. Але і його військо поступово тануло. Набрані з місцевих жителів драгуни і козаки не бажали воювати з своїми братами і масово переходили на бік повсталих або просто дезертували. Переконавшись у неможливості успішно протидіяти переважаючим силам повстанців, яких активно підтримувало місцеве населення, І. Вишневецький почав спішно відступати з Лубен на північ. За ним потяглися обози польської шляхти, управителів маєтків, орендарів і євреїв. Через Прилуки, Ніжин І. Вишневецький пробився до Чернігова, а звідти до Лосева. Тільки тут йому з залишками вадвірного війська вдалося переправитися на Правобережжя, охоплене селянськими повстаннями [6].

За рахунок місцевих селян і міщан військо Кривоноса за кілька днів збільшилося з 10 до 15 тис. чоловік. Наприкінці травня воно наблизилося до Лубен, де зачинилися шляхтичі з навколишніх сіл і охорона. Селяни і козаки захопили фортецю, перебивши її захисників. Те ж саме вони зробили і з Бернардирським монастирем, монахи якого освячували найжорстокішу експлуатацію трудящих, переслідували національну культуру і православну церкву. Ненависть повсталих до І. Вишневецького була настільки сильною, що вони повністю знищили гніздо запроданця [7].

З відходом І. Вишневецького почалася масова втеча інонаціональних феодалів та, напевне, і не тільки їх, з Лівобережної України. За ними рухалися повстанські загони, поповнюючись у кожному селі, містечку й місті.

Наприкінці травня повстання охопило весь регіон, втягнувши в свою круговерть тисячні маси населення. Тільки в Гадячі протягом кількох днів до повстанського загону вступило 7 тис. чоловік, озброєних рушницями і шаблями [8]. Те ж саме відбувалося в інших містах і селах. Про всенародне повстання на Лівобережній Україні повідомляли наприкінці травня в Посольський приказ воеводи прикордонних з

Україною російських міст. Базуючись на даних своїх вивідувачів, утікачів, а також торгових людей, вони зазначали, що українські селяни оголошували себе козаками, нападали на шляхетські маєтки і нищили шляхту. А у володіннях І.Вишневецького, А.Киселя, М.Потоцького утворилися загони, які могли здобувати добре укріплені міста з сильними фортецями [9]. Цьому багато в чому сприяла і відсутність на Лівобережжі регулярних польсько-шляхетських сил. Сама шляхта Київського воеводства не могла успішно протистояти доведеним до відчаю селянам і міщанам, озброєним і загартованим у безперервній боротьбі з кримськими татарами.

Більш-менш організований опір вчинила повстанцям шляхта Чернігівського воеводства. Її впевненість у власних силах була настільки твердою, що вона навіть відмовилася тікати разом з І.Вишневецьким і почала готуватися до боїв. До речі, чернігівська шляхта була найчисленнішою на Лівобережжі, і її сподівання мали під собою певний ґрунт.

Ще до підходу повстанських загонів з півдня і Стародубщини почалися масові антифеодальні виступи трудящих. З цього приводу стародубський підстароста писав трубочевському воеводі: "Холопы наши кабальные, уся подданые маєтностей наших, збунтовавшися против нас, панов своих, собравшися в одно место, не мало шкод починили, панов своих позабывали и вси скарбы и маєтности немалые побрали" [10]. Відділи шляхтичів повтікали в Чернігів, Остер, Почеп, Новгород-Сіверський, Погар та інші міста, сподіваючись на допомогу регулярних польських військ. Були відремонтовані фортечні кури міст, заготовлені запаси продовольства і воєнного спорядження.

Наприкінці травня повстанські загони підійшли до адміністративного центру Чернігівського воеводства. Не взявши Чернігова штурмом, повстанці почали планомірну облогу. Гарнізон міста, що складався переважно з шляхти і її слуг, мужньо оборонявся. Через кілька днів повстанці з допомогою місцевих міщан увірвалися до міста і відтіснили рештки гарнізону до фортеці, де зберігалися основні запаси пороху, свинцю і харчів. За свідченням сучасника, захисники фортеці протрималися три тижні, відбивши штурми повстанців [11].

Одночасно визволялися й інші міста Чернігівщини та Стародубщини. На початку червня козацький загін з 300 чоловік наблизився до м.Костянтинова, розташованого у безпосередній близькості від російського кордону. Польська шляхта не наважилася вступити у відкритий бій з повстанцями і втекла в Росію. Страгавши місцевого урядника, повстанці захопили владу в місті [12].

Інший повстанський загін, що складався приблизно з 600 чоловік, у той же час рухався в напрямі Новгорода-Сіверського. Не зустрівши серйозного опору, він 11 червня зайняв приміське село Острог, змусивши

шляхтичів відступити. Про наступні події детально розповів севському воеводі комарницький драгун А.Жуков, відправлений ним у розвідку. Приїхавши 13 червня до Новгород-Сіверського, А.Жуков почув у місті сильний шум і від місцевих городян дізнався, що в містовступили козаки. Спочатку міщани хотіли тікати, але козаки їх заспокоїли, заневнивши, що ніякої шкоди їм не зроблять [13]. Розправившись з підстаростою С.Сосновським і кількома шляхтичами, загін продовжував наступ на північ, поповнюючись з кожним днем місцевими селянами. Його розвідка незабаром увійшла в с.Костери, розташоване в 20 верстах від Стародуба. Дізнавшись про це, стародубський староста направив у село 400 драгунів, які несподівано напали на повстанців, кількох з них вбили, а п'ятьох захопили в полон. Проте це був дрібний успіх, який не міг стримати розгортання національно-визвольного руху на Стародубщині. В середині червня 2-тисячний повстанський загін уже штурмував мурі Стародуба і блокував його з усіх боків. Спроби шляхти пробитися до нього були безуспішними [14]. Незабаром повстанці оволоділи містом, правда, через деякий час, з відходом головних повстанських сил на південь, шляхта захопила Стародуб і почала відновлювати свою владу над селянами. Все це супроводжувалося масовими страдами, пограбуваннями і знущаннями, що знову викликало масове повстання місцевого населення. Налякані шляхтичі втекли на північ [15], сподіваючись повернути свої маєтності за допомогою військової сили.

Повстання охопило і інші міста Стародубщини, зокрема ті, що стояли в українсько-російському прикордонні. Повсталі селяни оволоділи Почепом, залишеним гарнізоном. Незначна кількість шляхти не могла дати відсіч у багато раз переважаючим силам повстанців. Жорстокі бої розгорілися під Погаром. Кілька разів нападаючі безуспішно штурмували міські мурі, які захищали шляхтичі та їх слуги. Увірвавшись у місто, вони розправились з 70 шляхтичами. При цьому постраждали і члени їх сімей [16]. У червні селянські загони визволили також Глухів і навколишні села, змусивши місцеву шляхту тікати під захист російських властей. Незабаром тут була створена Глухівська сотня на чолі з сотником Ю.Годуном, а війтом обрано міщанина Л.Івановича. Очоливши повстанців, вони звернулися до севських воевод з листом, у якому просили "абы есте льхов наших нам выдали, супостатов церквам божим, и повторе просим. А ежеле бисте оных не хотіли выдать, що нам ознайте грамотою своею, чтобы смы міли писать до пана гетьмана нашего, до войска" [17]. Крім того, повсталі селяни і міщани вигнали польську шляхту з Любича і Лоева.

Наприкінці червня повстання перекинулося на Гомельщину. Особливо жорстокі бої розгорілися на підступах до Гомеля, де зосередилося чимало втікачів з числа польського панства і єврейської верхівки. Частині

втікачів вдалося прорватися за міські мури у сподіванні дочекатися підходу регулярних польсько-літовських військ. Але сили були нерівними, і повстанці увірвалися до міста, вчинивши нещадну розправу над його захисниками. У вуличних боях загинуло 800 євреїв і 600 шляхтичів [18]. Через деякий час повстанські загони залишили Гомель, що дозволило шляхті знову відновити у місті свою владу.

Досить швидко було визволено Правобережне Подніпров'я. Ще навесні 1648 року найбільш передбачлива шляхта відійшла на Волинь і Західну Україну. Масова втеча придніпровської шляхти почалася після битв під Жовтими Водами і Корсунем, які стали сигналом для місцевого населення до виступу проти панства. Вже в травні селяни Рожнятівської Буди і Ржищеванапали на маєтки "державців" і розорили їх, повернувши собі частину майна [19]. Масові повстання спалахнули і на західних околицях Києва. Чисельні загони повстанців діяли на Фастівщині. Наприкінці травня - на початку червня окремі з них почали наступ в напрямі Києва, одержуючи всляку підтримку місцевого населення. Вони напали на маєток А.Киселя у Новосілках під Києвом і розгромили його, потім увійшли в Білогородку, забрали панське збіжжя, худобу і, знищивши укріплення, рушили в інші села [20], не наважившись, проте, на штурм Києва.

Звістка про перемогу повстанців під Жовтими Водами і Корсунем надійшла до Києва досить швидко. Її принесли вділі учасники битв і шляхтичі, що рухалися в обозі польського війська. Повідомлення викликало паніку серед пропольськи настроєного міщанства і урядовців Києва. "Як тільки шляхта, київські обивателі дізналися про розгром гетьманів і коронного війська, - писав очевидець тих подій, шляхтич Й.Єрлич, - зараз, тієї ж години, почали укладатися на вози з жінками і дітьми, залишаючи господарство і все, хто що міг, ледве здушамн своїми, залишивши свої оборонні замочки по містечках і селах та укріплені двори" [21]. 3 дня на день чекали прибуття в місто козацьких полків.

Б.Хмельницький надавав великого значення визволенню Києва як столиці давньоруських земель і важливого стратегічного центру. Тому незабаром після Корсунської битви він направив до Києва 3-тисячний загін козаків, який без бою увійшов до міста [22]. Визволення Києва відбулося приблизно наприкінці травня, про що говорять опосередковані дані. 25 травня з Севська до Києва був відправлений гонець Г.Клімов з листом до А.Киселя. Відстань між двома містами він міг подолати не більш як за 3-4 дні. Прибувши до Києва гонець потрапив у руки запорожців, які відправили його до свого полковника О.Тешлушкіна, недавно прибулого в місто "от запороского гетмана". Тобто, Г.Клімов прибув у вже визволений Київ. На користь цієї версії свідчить і лист воеводи А.Киселя гнездинському архієпископу М.Лубенському від 31

травня, в якому, зокрема, писалося: "Київ об'явив он (Б.Хмельницький. - В.Б.) своєю столицею, и хотя все знатнейшие духовные и светские лица обоих исповеданий ушли, он приказал оставшемуся населению сделать приготовления к своему приезду" [23]. Але негайні військові справи завадили йому зробити це в найближчі місяці.

Таким чином, Лівобережна Україна була визволена повсталим людом з-під польсько-шляхетської влади за 1-1.5 місяці. Такий швидкий перемозі сприяв ряд соціально-економічних і політичних передумов. По-перше, відносна слабкість влади загарбників на лівобережних землях, коли її форпостами залишалися тільки найбільші міста; по-друге, попереднє поповнення людських ресурсів за рахунок правобережного селянства, яке силою зброї готове було відстояти здобуту свободу від посягань польського панства; по-третє, посилення феодалного гніту, наступ феодалів на права середніх прошарків населення не тільки загострили до краю соціально-національні суперечності, але й сприяли згуртуванню різних кіл українського суспільства на основі спільної ненависті до загарбників; по-четверте, вплив традицій визвольної боротьби місцевого населення проти польської шляхти, чимало учасників якої проживало на Лівобережжі, можливість при поразці відійти на Слобожанщину і на Дон.

Немаловажну роль при цьому відіграли також організація повстань у різних місцях регіону. Саме організація і єдність дій надали національно-визвольному рухові масовість і силу, проти яких не могли встояти ні регулярне польське військо, ні шляхетські загони. Важливу організаційну функцію виконали посланці Б.Хмельницького, які ділили повстале населення на козацькі полки і сотні, спрямовували розрізнені дії повстанців у одне русло, підпорядковували їх виконанню наказів єдиного командування в особі гетьмана.

У ході визволення відбувалось формування не тільки військових підрозділів, а й адміністративно-територіального поділу краю. В його основу був покладений принцип організації запорізького реєстрового війська. Звичайно, під час боротьби за визволення Лівобережної України полковники і сотники виконували насамперед військові функції, а потім уже і адміністративні. Утворилися Борзнянський, Гадяцький, Ічнянський, Миргородський, Ніжинський і Прилуцький полки. Чітко окреслилася територія регіону - на сході вона примикала до Слобожанщини, на півдні - до Запоріжжя, на заході - до Дніпра, на півночі - обмежувалася Стародубщиною. Сама територія називалася "Задніпров'ям", "тогобічною" і "сьогобічною" Україною.

Перші місяці всенародного повстання внесли кардинальні зміни в поземельні відносини на Україні. Дрібні селянські господарства революційним шляхом усували з суспільного організму "наріст"

кріпосницьких латифундій і вільно розвивалися потім без них по шляху капіталістичного фермерства. Саме такий земельний "наріст" і був зрізаний на Лівобережній Україні у травні 1648 р. Але для ліквідації феодальної формації цього було замало. Економічні перетворення потребували і політичних змін. Тільки єдність зрушень в економічну і політичному житті могла гарантувати перемогу нового ладу. Саме такої єдності і не спостерігалося на Лівобережній Україні.

Змінилося співвідношення різних типів господарств, що супроводжувалося змінами в сільському господарстві та промисловості. В результаті розгрому значної кількості панських маєтків різко скоротилося виробництво товарної продукції, потреби в якій могли задовольнити тільки дрібні господарства. Товаризація виробництва створювала стабільно діючі економічні передумови для трансформації соціальної структури населення, виділення передиролетаріату і передбуржуазії.

У ході боротьби проти польсько-шляхетського панування відбулися важливі зміни в соціально-економічному становищі Лівобережної України. Знищивши або вигнавши абсолютну більшість польської шляхти, завдавши серйозного удару українським феодалам, народні маси захопили багатства, якими ті володіли. Панівним типом господарських одиниць стали дрібні і середні господарства, що базувалися на використанні домашньої або вільнонайманої робочої сили. Були знищені основні станові і міжстанові перегородки, з'явилася можливість вільного переходу населення з одного стану до іншого. Особиста свобода та вільна виробнича діяльність неминуче мали супроводжуватися поглибленням не тільки майнової нерівності, але і соціального розшарування сільського і міського населення.

2. Зміни в соціальній структурі населення.

Визвольна війна українського народу 1648-1660 рр. проти польсько-шляхетського панування і за створення власної держави завдала відчутного удару всьому середньовічному суспільству. Це стало можливим тільки завдяки тому, що рушійними силами в ній виступили ті маси народу, які найбільш страждали від соціального гніту в найпотворніших його формах. Тому їх дії одночасно спрямовані як на визволення українських земель від іноземних поневоловачів, так і на кардинальну зміну, поліпшення свого становища. Здобувши визначну перемогу в жорсткій борні з загарбниками, трудящі маси в основному реалізували свої споконвічні мрії та сподівання.

Соціально-економічні та політичні наслідки визвольної війни проявлялись на різних землях у неоднаковій мірі. Найсильнішими вони були на Лівобережній Україні, де успіхи в економіці, суспільних відносинах

були підкріплені створенням системи військово-адміністративних установ і введенням самоуправління, в діяльності яких брали участь і вихідці з народних низів. Затаких обставин відкривалися можливості якщо не для послідовного прогресування, та принаймі тривалої збереженості завоювань народних мас.

У роки війни найвідчутнішого удару зазнали магнат і шляхта, панівний стан на українських землях. Переважна більшість цих експлуататорів як польського, так і українського походження була знищена або вигнана, а їх маєтності розгромлені. Такої участі зазнали І.Вишневецький, С.Конецпольський, Потоцькі, а також менші власники П.Верешака, М. і Я.Єрличі, І.Кевлич, Ю.Немирич, О.Стриболь та багато інших [24]. Уже в перші воєнні місяці більшість чернігівської шляхти втекла на Волинь і власне польські землі [25]. Подібна картина спостерігалась і в наступний період. На території, підвладній козацько-старшинській адміністрації (Лівобережжя, Правобережжя, частина Поділля і Волині), шляхта фактично втратила свої панівні позиції в економічній і політико-правовій сферах життя. Хоч і тут соціально-економічна і політична її вагомість в соціальній структурі суспільства варіювалась в залежності від політичної ситуації. З поразками селянсько-козацької армії під Зборовом і Берестечком вона зростала, а з перемогами зменшувалась. Але внаслідок короткочасних невдач повсталого народу шляхта не встигала відновити свою колишню владу в усій її повноті.

Незважаючи на розмах антифеодальної боротьби, шляхта як стан не була знищена, що стало однією з передумов збереження старих порядків. Залишалась та її православна гілка, яка взяла участь у боротьбі повсталого народу проти польсько-шляхетського панування. Причому вона складалась переважно з дрібних і середніх землевласників, змушених рахуватись з сильними антифеодальними настроями широких селянських мас, а відповідно, і йти їм на певні поступки зарахунок власних інтересів.

Загальну кількість такої шляхти встановити на сьогодні неможливо. Російський посол у Польщі Г.Кунаков в 1649 р. повідомляв царя, що у козацькому війську нараховувалось 6 тис. шляхтичів [26]. В інших джерелах називаються інші дані - 2500 і 1500 чоловік. Найімовірніше, що вона не була сталою, а коливалась в залежності від політичної ситуації. В 1654 р. до присяги російському царю приведено 188 шляхтичів. Звичайно, це були найбільш заможні землевласники, які брали безпосередню участь у воєнних діях. В дійсності, їх було значно більше.

З числа шляхтичів походили видатні полководці визвольної війни на чолі з самим Б.Хмельницьким: Д.Нечай, І.Богун, С.Кричевський, С.Мрозовицький тощо. Стосовно шляхти Б.Хмельницький проводив чітку політику, розглядаючи її позицію за ставленням до очолюваної ним війни українського народу. Гетьман брав під свій захист тих шляхтичів, які

перебували в рядах селянсько-козацького війська.

В 1648 р. він видав С.Снітинському охоронний універсал на володіння маєтностями в Коростищеві й Городку Київського воєводства [27]. Взагалі, це чи не єдиний такий універсал за перші роки визвольної війни. Це закономірно, оскільки Б.Хмельницький в умовах загострення соціальної боротьби мусив зважити на сильні антифеодальні настрої селянства і не доводити його до конфлікту з шляхетством, але воювати проти іноземних загарбників. На нараді з польськими комісарами в 1649 р. він чітко видав свою позицію в цьому питанні: "На всій Україні не лишиться в мене жодного князя і жодного шляхтича, а коли який з них хоче їсти хліб з нами, - той користь запорізькому війську" [28]. У Зборівському та Білоцерківському договорах за шляхтичами закріплювалося панівне становище в суспільстві. Але в реальній обстановці привілейований стан не завжди міг скористатись своїми правами повною мірою. Склалось своєрідне становище, коли феодал, володіючи правом на експлуатацію залежних селян, не міг його реалізувати на практиці. В таких умовах він мусив вдаватись до вільнонайманої праці, тобто ставати на капіталістичний шлях господарювання. Таке невизначене становище не могло довго тривати і мало завершитись набуттям шляхтою звичних для себе феодальних рис або ж незвичних для неї рис капіталіста. В умовах, коли гетьмансько-старшинське управління взяло курс на відновлення привілейованого місця в суспільстві для панівних верств населення, мав перемогти перший шлях розвитку. Відчуваючи всебічну підтримку вищого адміністративно-військового апарату, шляхта проявляла зацікавленість у зміцненні його влади над трудящими. Її влаштовувало і об'єднання України з Росією при умові збереження свого привілейованого становища, що було і зафіксовано в Березневих статтях 1654 р.: "і хто был шляхтич, или козак и мещанин, и хто в каком чину наперед сего и какие маєтности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему" [29]. На переговорах старшини з російськими послами в Переяславі в 1654 р. шляхта зробила спробу виторгувати собі найпривілейованіше становище навіть на шкоду інтересам козацької старшини. В приватній розмові з В.Бутурліним її представники просили ввести в майбутні договірні статті положення про виробу на найвищі урядові посади тільки шляхтичів. Діставши відмову, представники прохали посла не говорити про їх дії Б.Хмельницькому, який про це нічого не знав.

Після об'єднання України з Росією гетьманський уряд взяв курс на практичну реалізацію прав і привілеїв шляхти. Взятий в роки війни курс на відновлення особливих прав шляхетського стану переміг. Слабкі паростки буржуазної безстановості давилися силою феодальної державності. Але повільність практичної реалізації феодальних прав

стала однією з причин незадоволення шляхти діями гетьманського управління і царського уряду на території Лівобережної України.

Стабільнішою і вагомішою була роль шляхти в суспільному житті Волині і Західної України. Панівне становище серед неї залишалось за польськими магнатами, які силою зброї насаджували свої феодальні права. Їхвсєбічною підтримкою користувались і дрібнашляхта, виробничі відносини в господарствах якої не виходили за рамки феодальних порядків. Тому елементи капіталістичної підприємливості середшляхти Волині і Західної України були значно слабшими, ніж це мало місце на Лівобережжі.

Кардинальні зміни в становищі козацтва, яке з невеликої соціальної групи перетворилось в роки війни в окремий стан України. Процес цей почався з масового покозачення селянства і міщанства, які таким чином намагались позбутися феодальної залежності, завоювати особисту свободу і навіть соціально-економічні та політичні привілеї. Піднявшись на боротьбу з поневоловцями, селяни і міщани масово оголошували себе козаками і відмовлялись виконувати феодальні повинності. Козаками вважали себе значна частина селянства і міщанства Лівобережжя, Правобережжя і Західної України, яка брала участь у боях селянсько-козацького війська проти армії Речі Посполитої. Навіть при поверненні польського панства в свої маєтки вона не бажала визнавати свою феодальну залежність і відстоювала завойовану свободу. Так поступали жителі Княгинина, Біловиць, Смольчинець, Сухої Волі, Луцька та багатьох інших населених пунктів Волині й Західної України [30]. Навесні 1649 р. А.Кисіль писав у Варшаву, що від Дніпра до Стиру все покозачилось [31]. І в цьому не було перебільшення, оскільки саме в козакуванні населення і вбачало свою волю.

Відносно козацтва правлячі кола України займали двоїсту позицію. З одного боку, вони проявляли зацікавленість в участі у військових діях якомога більшої кількості населення, а з другого - не визнавали за всіма учасниками визвольної війни козацьких прав. У їх уявленні козацтво - це кількісно обмежений привілейований стан суспільства, з своїм особливим місцем у соціальній структурі населення. Така позиція гетьмансько-старшинського уряду яскраво проявилась під час складання реєстру козацького війська 1649 р., коли до нього були записані тільки ті козак, які "служба старо и во всякую службу им будет" [32]. Зрозуміло, що до 40-тисячного реєстру ввійшла тільки незначна частина суспільства, що брала участь у визвольній війні. В основній своїй масі це були колишні реєстровці, а також багаті селяни і міщани, здатні не лише нести військову службу, а й заплатити, щоб потрапити в списки привілейованого стану.

Те ж саме спостерігалось і при складанні реєстру 1651 р., коли бажаччі потрапити до нього давали старшині по 30-40, а то і більше золотих

червоних [33]. Згідно березневих статей 1654 р. козацький реєстр розширювався до 60 тис. чоловік, але і він не міг вмістити ту кількість населення, яке вважало себе козаками. Під час присяги російському царю сотники Дрокова, Мглина, Поногір'я, Почапа, Ропська, Стародуба і Топольська заявили переписувачам, що всі міщани записались у козаки [34]. Така картина спостерігалась скрізь. Всього до присяги було приведено 63 тис. козаків, у дійсності, їх було набагато більше. Небажання правлячих кіл загострювати ситуацію відмовою тисячам міщан і селян визнати за ними козацька права і стало головною причиною того, що вони не з'явилися на складання відповідного реєстру.

Серед козацтва не було рівності. Воно поділялось на заможне і бідне. Це добре бачили і сторонні спостерігачі, які повідомляли в Малоросійський приказ, що серед них є багато бідних людей, і вони не задоволені Б.Хмельницьким [35].

Значення феномену козацтва в історії Українського народу виходило за межі тогочасної формації. Феодальна держава могла миритись з козацтвом тільки в обмеженій кількості заради виконання ним військових функцій і, як правило, намагаючись не допустити надмірного зростання його рядів. Тільки в особливих випадках вона йшла на поступки народу, дозволяючи, а то і зволюючи його переходити до цього служилого стану суспільства. Саме так і відбувалось в роки визвольної війни, коли на карту була поставлена головна ідея - визволення України від польсько-шляхетського панування.

У ході визвольної війни відбулися важливі зміни в становищі соціальної групи козацтва - старшини. Розширилися соціальні джерела її формування і соціально-політичний статус. Якщо раніше вона походила переважно з заможних кіл козацтва і дрібної шляхти, то в роки війни ситуація дещо змінилась. Звичайно, в рядах старшини продовжувала залишатися частина землевласників, які до війни мали невеликі хутори, земельні угіддя, ставки, пасіки. Такі володіння мали Б.Хмельницький, М.Кричевський, Г.Лісницький, Ф.Вишняк, Ф.Джелалій, П.Тетерята інша старшина, яка раніше займала командні посади в реєстровому козацькому війську. Хоча вони і відносились до привілейованого стану, але в дійсності повністю залежали від польсько-магнатської верхівки, а за економічною спроможністю небагато чим відрізнялись від заможного козацтва. Така старшина не мала кріпаків, а тому і не належала до феодалів. Їх господарство мало натуральний характер або ж не виходило за рамки дрібнотоварного виробництва.

Іншу групу старшини представляли вихідці з народних низів, яких хвиля всенародного повстання винесла на командні посади в повстанському війську. До них відносились полковники М.Кривонос, І.Тиша, М.Небаба, С.Пободайло тощо. Чимало представників народних

низів опинилось в рядах сотенної старшини. Так, повсталі жителі Ясногородки, Бухової, Гурівщини в 1648 р. обрали своїми сотниками вїта Гапона, коваля Андрія, мельника Фоку, бондаря Герасима і кравця Сидора [36]. А жителі Теревовлі довірили себе досвідченим увійськової справі Ф.Бориславському, І.Рудому, Я.Великому і Василю, які й повели їх на штурм міста. Шляхом всенародного обрання командні посади серед повстанців зайняли заболотовські ремісники І.Кравець, М.Коваль і С.Кушнір. Воля народу винесла в керівники повсталих селян на Сокальщині П.Вареницю та багатьох інших відомих і невідомих на сьогодні народних ватажків [37].

Економічне виділення старшини з маси козацтва відбувалось традиційними для переломних моментів в історії народів способами. Насамперед, це перерозподіл земель знищених або вигнаних власників, коли вони стають власністю соціальних сил, які захопили політичну владу в свої руки. Подібна картина спостерігалась в Україні вже в перші воєнні роки. В серпні 1649 р. брянський воевода повідомляв у Малоросійській приказ, що "черкаські" полковники і сотники "ныне владеют теми городы и уезды и всеми шляхетскими домаы и животы..." [38]. Звичайно, воевода перебільшував процес переходу маєтностей польських магнатів і шляхти до рук козацької старшини. Тут може йти про земельні угіддя, різні підприємства, але аж ніяк не про населені пункти, тобто не про людей. Обстановка на той час була настільки напруженою, що найменша спроба адміністративного апарату відродити чисто феодальні порядки неминуче викликала б збройний опір народних мас, які щойно позбавились кріпосного ґвіту. Загально-національні інтереси визволення України від польсько-шляхетського панування диктували гетьмансько-старшинській адміністрації необхідність відмови на певний час швидкого перетворення козацької старшини у традиційних феодалів.

Взагалі, ми не маємо даних про земельні пожалування гетьмана старшині в перші роки визвольної війни. Тільки під 1652 р. видано гетьманський універсал про взяття під охорону "добр" ніжинських вїта, бурмистра, старшини і шляхти [39]. Хоч старшина і віднесена тут до власників, але ми не знаємо, про які "добра" писалось. Ними могли бути як майно, худоба, гроші, так і земельні угіддя. В попередньому році полковник Чернігівського полку "пожалував" О.Силічу ниви Тополівщина, Кондратівщина і Сеньківщина на тій підставі, що вони тривалий час не оброблялись і на них ніхто не пред'являв прав. Але це не чисто феодальне пожалування, оскільки воно стосується тільки земель, а не людей, які їх обробляли. ІІІ.Крип'якевич вважає, що Б.Хмельницький видав приблизно 20 універсалів на володіння старими або ж новими селами [40]. Але, по-перше, абсолютна більшість їх стосувалась повоєнного часу, коли обстановка істотно змінилась, і, по-друге, вони не

давали землевласникам змоги відновити найближчим часом господарство на основі експлуатації залежної робочої сили.

Хоч гетьмансько-старшинська адміністрація і не наважувалась на законодавче закріплення феодального права козацької старшини, але в окремих випадках реальна дійсність ішла в розріз офіційною політикою привабливих кіл. Феодалізація козацької старшини почалася раніше, ніж були прийняті відповідні законодавчі акти. І це закономірно, якщо врахувати, що вони, як правило, фіксували відносини чи явища, які вже встановились у суспільстві. Не чекаючи гетьманських пожалувань, окрема заможна старшина почала сама обережно проявляти феодальні устремління відносно селянства. В цьому проявилися віковічні традиції взаємовідносин між власником засобів виробництва і безпосереднім виробником, а також панівні феодальні відносини на оточуючих Україну землях.

Ми маємо в своєму розпорядженні тільки один документ, який вносить ясність у цю справу. Мається на увазі заповіт генерального обозного Війська Запорізького І.Волевача 1650 р., за яким у спадщину заповідалось дочці Марії 5 тис. кіп "доброї монети", а її двом дочкам по 10 фунтів срібла, хутір на Щабельниках, посіви, воли, вівці, пасіку на Опанасівці. Зятеві Г.Коробці - 20 юбил з "жеребцем гнідим турецьким", 5 верхових коней, 5 справних рушниць-яничарок, дощатий доспіх з щитом. Брагу Якиму - 2 верхових коней, 2 інкрустовані сріблом рушниця-яничарки, 10 юбил з польським сивим жеребцем, доспіх "кочатий з мисюркою і каявами", 1 тис. кіп грошей. Своїй дружині і синові Якову І.Волевач віддав 8 Вольновачевських байраків, пасіку і сіножат на р.Цябульнику, орне поле з "поселенням людей", хутор, "степове поле" вище по р.Цябульнику, хутор разом з степом, сіножатями, худобою, куплений ліс на р.Березовці, 2 пасіки на р.Макаровці, угіддя з "поселенням людей з хуторищем" на р.Інгульці, ліс з пасікою і сіножатями і орні землі на р.Яниці, сіножаті поблизу с.Колонтаїв, а також два млини, один на 4, другий на 3 кола в містечку Потоки [41]. Перед нами власник значних маєтностей, розташованих як на правому, так і на лівому берегах Дніпра, з великою кількістю худоби, млинами, значними грошовими сумами. Крім того він претендував і на "поселення людей", вважаючи їх жителів своїми підданими. Для ведення такого багатогалузевого господарства І.Волевач повинен був мати значну кількість робочої сили, яку могли дати як жителі залежних від нього поселень, так і сторонні наймити. Звичайно, таких старшин було небагато, вони не визначали загального характеру всього стану, але демонстрували тенденцію його еволюції.

Кількість використуваної старшиною найманої робочої сили залежала від розміру її господарства. В умовах частих воєнних походів,

відірваності від господарств, а також відсутності залежної робочої сили експлуатація наймитів становила важливу передумову їх стабільного, безперервного функціонування. Той же Б.Хмельницький не міг обходитися без наймитів, оскільки мав орні землі, луки, сіножаті, млини, 4 ставки і приблизно 130 коней турецької породи [42]. Челядників використовувала козацька старшина, яка в 1651 р. переселилась з Чернігівщини на Слобожанщину, в тому числі полковник І.Дзиковський [43]. Звичайно, переселення внесло свої корективи у співвідношення робочої сили в господарствах козацької старшини, але навіть дані фіксують ті відносини, які складались у них під час визвольної війни.

До того ж, такі господарства не могли забезпечувати швидке нагромадження вільних капіталів, що дало б можливість їх розширеного відтворення. За своїм характером це дрібнотоварне виробництво, в якому існували елементи буржуазних виробничих відносин. Сама старшина постає на соціальній арені не як феодал, а як підприємець нового типу, представник служилого стану. Такою вона підійшла і до об'єднання України з Росією. В "Березневих статтях" 1654 р. феодальні маєтності з залежним населенням одержував тільки Б.Хмельницький, якому передавалось у володіння Чигиринське староство. Решта козацької старшини мала одержувати або грошове жалування, або млини, одні з найдохідливіших на той час підприємств. Тобто, основний документ, який визначав умови перебування України у складі Російської держави, юридично не закріплював створення старшинської земельної власності феодального характеру. Таке явище стало можливим тільки в результаті сільних антифеодальних настроїв трудящих мас, з якими мусили рахуватись правлячі кола. Але об'єктивний розвиток соціально-економічного і політичного життя зумовив появу старшинської феодальної земельної власності навіть поза волею гетьмана. Так, перебуваючи в березні 1654 р. у Москві, генеральний суддя С.Зарудний і переяславський полковник П.Тетеря випрохали собі в царя відповідно Старий Мліїв і Смілу з їх жителями і землями. Показово, що зроблено це було таємно від Б.Хмельницького і всього Війська Запорізького. Побоюючись розправити і гетьмана, і трудящих, С.Зарудний і П.Тетеря закопали щойно одержані царські грамоти в землю, так і не наважившись їх обнародувати [44].

Б.Хмельницький бачив необхідність спиратись у своїй політиці не тільки на шляхетку, вірно вловив тенденцію до формування старшинської феодальної власності і підтримував її, правда, в розумних масштабах. Після об'єднання України з Росією роздача гетьманом земель старшині активізувалась, відповідно і старшина почала економічно все далі віддалятися від маси козацтва, поступово набуваючи все чіткіших феодальних рис.

Послідовною підтримкою гетьманської адміністрації користувалось

православне духовенство. Селяни масово відмовлялись виконувати повинності на користь духовенства, тим самим підриваючи економічну спроможність його господарств. У таких умовах духовний стан, на перший погляд, був змушений змінити характер виробничих відносин, вдаючись до найму вільної робочої сили. Але цього не сталося. Зазнаючи всіляких утисків і переслідувань з боку польсько-шляхетських властей, православне духовенство вступило у війну економічно слабким, не здатним організувати господарство за капіталістичним принципом. Крім того, над ним тяжіли віковічні традиції феодальних виробничих відносин між духовним власником виробництва і безпосереднім виробником.

Зміцненню позицій православного духовенства об'єктивно сприяла історична обстановка в середині XVII ст. Національне піднесення в Україні в цей період стало закономірним результатом вищого рівня розвитку української народності, коли її досягнення у всіх галузях співжиття повинні були утвердитись в безкомпромісній боротьбі з чужим, інонаціональним. А православна церква в очах українського населення залишалась надійним оплотом усього національного, українського. Таке становище відповідало інтересам широких народних мас, хоча кожен стан розглядав їх по-своєму. Якщо одні вбачали у вигнанні чужоземних поневоловачів, за що активно виступала православна церква, можливість поліпшити своє матеріальне становище, то інші кола - зайняти місце іноземних феодалів і таким чином зміцнити свої позиції в суспільстві. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України у боротьбі проти іноземного панування, незважаючи навіть на явні суперечності всередині них. Це закономірне явище для середньовіччя, коли всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. І Україна в цьому відношенні не становила винятку. Боротьба за національне визволення України прибирала релігійну оболонку, прийнятливую для всіх патріотично настроєних сил українського народу. Під лозунгом "за віру християнську" билися з ворогом і селяни, і козаки, і міщани, і частина шляхти, старшини та духовенства.

Закликаючи народ до боротьби з загарбниками, православна церква одночасно відстоювала від посягань і свої інтереси, задоволення яких могло відбутися тільки на традиційній економічній основі. Необхідне було тільки визнання і підтвердження феодальних прав духовенства на засоби виробництва. Такі устремління духовних феодалів становили серйозну перешкоду для збільшення кількості особисто вільного селянства, що при масовій його експропріації вело до появи сільськогосподарського передпролетаріату. Войовничу непримиренність православного духовенства до спроб монастирських селян перетворитись із залежних до вільних виробників різко проявилась вже в перші воєнні місяці,

викликала розуміння і всіляку підтримку гетьмансько-старшинського апарату. Це не могло позначитись негативно на зародженні нових соціальних сил, які б стояли поза рамками феодальної структури суспільства.

Вже в червні 1648 р. монахи Густинського монастиря звернулись до Б.Хмельницького зі скаргою на дії місцевих селян, які захопили монастирське майно і претендували також на його землі. У відповідь гетьман видав універсал, яким забороняв селянам такі дії під загрозою суворого покарання. Подібні універсали Б.Хмельницького стали звичним явищем політичного життя України середини XVII ст. і базувались на панівній в адміністративному апараті ідеї, що монастирі і шляхта мали "добра свої вольно обіймать".

У різний час охоронні гетьманські універсали одержало чимало інших православних монастирів, у тому числі Мгарський, Києво-Печерський, Михайлівський Золотоверхий. Спільним у них було зміцнення феодальної основи монастирських господарств. Гетьман обґрунтовував свої дії тим, що "понеже всемогущий бог и сотворитель неба и земли десною своею рукою сподобил мене неприятелей и гонителей православных церкви, матки нашей, ляхов с Украины в Польшу далеко прогнати, старание маю пильное около благолепия церквей божих и монастирив" [45]. Духовенство освячувало не тільки воєнні дії повстанського війська, а й внутрішню політику гетьмансько-старшинського управління, спрямовану на зміцнення порядків. Взаємна підтримка духовних і світських властей впливала на проведення спільної політики щодо посполитих.

Уроки визвольної війни відбулися кардинальні зміни і в соціально-економічному становищі основної продуктивної сили суспільства - селянства. Відводячи йому одну з головних ролей у воєнних діях, Б.Хмельницький намагався заручитися підтримкою наймасовішої частини населення. Під час облоги Замостя в 1648 р. він писав шляхті, що раніше добивались перемоги над повсталим народом тільки завдяки відділенню старшини від "черні" і що він не повторить помилки попередників. Коли на переговорах з польською делегацією в Києві в 1649 р. А.Кисіль запропонував гетьману вивести з повстанського війська "чернь" (селян - В.Б.), Б.Хмельницький твердо відповів: "...Которой я не отступлюсь, бо то правая рука наша, люди, которые холопства не ентерпів, ушли в козаки" [46]. Гетьман розумів, що утримати на своєму боці масу селян він зможе тільки при умові задоволення його інтересів. Крім того, Б.Хмельницький бачив, яку грізну силу становило озброєне і загартоване в боях селянство не тільки у війні проти польських магнатів і шляхти, але і в протистоянні спробам українських феодалів відновити старі порядки. Він намагався не допустити дій, які б викликали селянські

виступи і порушення спільного фронту в боротьбі з загарбниками. Тому гетьман не наважався на дії, які б викликали загальне незадоволення всього селянства. При впробленні умов перебування України у складі Росії Б.Хмельницький не випускав цю проблему з поля зору. Навздогін відправленим у лютому 1654 р. у Москву С.Зарудному і П.Тетері він надіслав спеціальну інструкцію, де наказував "И то усмотрите, чтоб на потом какое безправие посолству не деялось..." [47].

У жорстокій, кровопролитній боротьбі селянство завоювало особисту свободу і право земельної власності. Тобто, спостерігалось явище, коли селяни, вигнавши феодалів, самі ставали власниками земель, завоювали собі таке ж феодальне право власності, які вони. Селянське право на вільне розпорядження землею було визнане і гетьманостаршинською адміністрацією. В одному з гетьманських універсалів 1651 р. з цього приводу писалось так: "... Вольно каждому свое добро яко власное дать, даровать и легковать, кому хочечи" [48]. Таким чином був підірваний економічний базис панування над селянськими масами. Вийшовши з-під залежності окремих феодалів, вони попадали в пряму залежність від молоді державності, яка реалізувала своє правове верховне землевласника через одержання різних видів ренти. Селянство навіть при зміні його відношення до землі продовжувало залишатися податним станом. Тимчасова ліквідація проміжної земельної власності великих світських феодалів відкривала можливість концентрації землі в руках окремих виробників і одержання прибутку за рахунок експлуатації наймитів. З завоюванням селянами права земельної власності створились економічні передумови для розвитку селянських господарств по капіталістичному шляху.

Навіть при пануванні натурального господарств вже перше розширення господарської самостійності як залежного, так і особисте вільного селянства неминуче супроводжувалося його соціальним розшаруванням, виділенням елементів, що за своїми соціальними ознаками не вкладалися в рамки феодального суспільства. Ці елементи могли розвинутися, набути чіткішого соціального характеру тільки при дальшій формі ренти, при грошовій ренті. При переростанні натурального ренти в грошову не тільки неминуче відбувається, але навіть йому передують створення неіснуючих поденників, які наймаються за гроші. При цьому краще поставлених селян з'являється звичай використовувати найманих сільських робітників. Це дає їм можливість нагромадити багатства самим перетворитись у майбутніх капіталістів.

На всіх українських землях змінилося співвідношення форм ренти. Найрадикальніші зміни сталися на території, яка стабільно підлягала владі гетьмансько-старшинської адміністрації. Домінуюча раніше в Чернігівському, Київському, Брацлавському і частково Волинському

вєводствах натуральна і відробіткова ренти поступилися місцем ренти грошима. Абсолютна більшість особисто вільного селянства платила в казну грошовий чин, даючи рішучий опір найменшим спробам властей або окремих землевласників ввести відробітки. В порівнянні з довоєнними роками такі платежі в загальній системі феодалних поборів помітно зменшилися, що сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств. У цьому і проявлялось одне з важливих завоювань трудящих мас у роки війни.

У Військовий скарб Війська Запорізького в 1649 р. з кожного господарства було зібрано по 4 талари. В наступному році збирався податок натурою (пол півосьмачки зерна), можливо, такі збори велися паралельно [49]. Є дані про те, що в Ніжинському та інших полках з кожного двору на потреби селянсько-козацького війська бралось по 2-3 золоті [50]. Ймовірно, що розміри таких платежів залежали від конкретної ситуації і були неоднаковими. Хоч автор схильний вважати, що в своїй масі вони становили в середньому 4 талари з двору. Більше всього, така норма була узвичаєна в Україні, і полковник переніс її і на білоруські землі. Можливо, по стільки ж заплачували в цьому ж році і жителі Мглинської волості, зібравши всього 50 кіп грошей [51]. Переважання грошової ренти стало можливим тільки при умові посилення товарності дрібних господарств, посилення їх зв'язку з ринком, що неминуче впливало і на поглиблення соціального розташування дрібних виробників, створення передумов для появи передпролетаріату і потенціальної буржуазії.

Видаючи православним монастирям і шляхті підтверджувальні універсали на маєтності, гетьман не наважувався на відновлення найненависнішої для селян панщини, а тільки у загальних рисах наказував їм відбувати повинності "ведлуг звичаю". За 1648 р. відомі три гетьманські універсали такого змісту - два з них стосувались селян Великих і Малих Дмитровичів, Вишеньок і Підгірців, що належали київським монастирям, а один - селян маєтностей шляхтича С.Снетинського в Коростишеві та Городку. Тільки під 1652 р. гетьманський універсал визначав конкретні розміри і види податків підданих Пустиньомикільського монастиря - десятину врожаю, покотельщину і очкове [52]. Але в тих умовах домагатися цього було не просто. Селяни в більшості випадків відмовлялись коритися монастирям, а тим більше платити податки або виконувати повинності.

Так же діяли піддані світських землевласників. Те, що вони не відбували панщини - безперечний факт. В реальній обстановці найпоширенішою стала продуктоварентаі, насамперед збіжжям, розмір якої був таким, як в монастирських маєтностях. Інакше і не могло бути. Бо при особистій свободі, можливості переходів селяни б переходили до

тих землевласників, де експлуатація була слабшою. В 1650 р. Б.Хмельницький наказував полковнику Ніжинського полку П.Шумейку зобов'язати селян, які захопили панські землі (маються на увазі польські магнати і шляхта - В.Б.), віддати їх власникам десятий сніп [53]. Таку ж плату мусили платити С.Мужиловському і посполіті с.Талалаєвски Ніжинського полку [54].

В неоднозначному становищі опинилося селянство українських земель, які перебували під відносно стабільною владою Речі Посполитої. Звичайно, успіхи повстанського війська послабили владу магнатів і шляхти, а відповідно і сприяли поліпшенню на певний час становища народних мас Західної України. Найвідчутніше послаблення податкового гніту полягало в зменшенні панщини, яка прив'язувала до поля і сковувала господарську підприємливість селянина. Навіть після поразки селянсько-козацької армії під Зборовим у 1649 р., коли позиції магнатів і шляхти зміцніли, селяни Багатиц, Дернова, Купичволі на Львівщині та багатьох інших сіл відмовились відбувати панщину [55]. У випадку застосування землевласниками сили вони вчиняли збройний опір, а потім відходили на Подніпров'я [56]. Таким діям трудящих сприяли заклики Б.Хмельницького, в яких йшлося про те, що вони будуть "тільки на самих чиншах, у всяких вільностях, так як шляхта була. Тільки щоб ви нам додержали віри, як наші руські піддані, щоб ви кидали своїх панів, повстали проти них і громадяться до нас в якнайбільших купах" [57]. Все це змушувало шляхту стримувати до певної міри свої податкові апетити, хоч в порівнянні з апетитами козацької старшини вони були значно сильнішими. Після Зборівського договору Варшавський сейм постановив зібрати з "обывателей" Волинського, Київського та Чернігівського Воеводств подвійне подимне і чопове, на що селяни відповіли масовими виступами [58]. У цілому в роки війни польсько-шляхетській адміністрації не вдалося відновити податковий гніт у попередніх формах і розмірах. Але найближча перспектива встановлення сильної централізованої влади на цих територіях прирікала місцеве селянство на повернення до потворної феодальної залежності від магнатів і шляхти, а відповідно і зниження рівня розвитку продуктивних сил.

У ході визвольної війни в становищі міщанства відбулися зміни, які сприяли створенню передумов для зародження нових соціальних груп населення. Абсолютна більшість ремісників і торгівців взяла активну участь у боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування. Патріотичне піднесення панувало серед жителів не тільки королівських, панських, церковних (загалом, на Україні приватновласницькі міста становили понад 80% усіх міст), а й міст на Магдебурзькому праві. Навіть, "где в городах были и права Магдебурские, - писав Самовидець, - и присягные бурмиштрове, и райци свої уряди

покидали, н бороди голили, і до того (повстанського - В.Б.) войска ишли..." [59]. Аналіз козацького реестру 1649 р., зроблений Ф.П.Шевченком, показав, що у війні активну участь узяли міщани багатьох міст, у тому числі Києва, Полтави, Лубен, Фастова, П'ятигор, Умані, Брацтва, Вінниці та ін. [60]. Таку ж активність проявили і міські жителі Західної України [61].

У результаті визначних перемог селянсько-козацького війська міщани Лівобережжя, Київщини, Поділля і частково Волині звільнилися з-під влади магнатів і шляхти. Вони позбулися свавілля колишніх власників, яке гальмувало їх ремісничо-торгівельну діяльність, а відповідно, і соціальне розшарування. В містах цього регіону з'явилися ширші можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і і торговців, що становило одну з передумов змін у соціальній структурі міщанства. Навіть формальне збереження цехового устрою не означало незмінності порядків у промисловому виробництві. Проголошувани у цехових статутах всілякі обмеження і регламентації виробничих процесів в умовах загального послаблення феодальної системи постійно порушувалися майстрами, зацікавленими у виробництві більшої кількості продукції. Ми не маємо даних про притягнення до судової відповідальності цехових майстрів за використання слуг при виробництві того чи іншого товару, як це було до війни. Хоч документи свідчать про вживання найманої робочої сили в різних ремеслах і промислах [62]. Від її поширеності і стабільності багатьох чому залежали характер ремесел і промислів, а також зародження передпролетаріату і елементів буржуазії.

На визволеній від польсько-шляхетського панування території послабився соціальний гніт. Міщани платили податки у Військовий скарб, але їх розмір був значно меншим, ніж до війни. До того ж, вони ще не так страждали від постойів військ, що раніше оберталось справжнім лихом для міських жителів. Гетьмансько-старшинська адміністрація з метою задоволення інтересів міщан підтверджувала їх колишні права і привілеї і надавала нові. Вона забороняла козакам захоплювати міські землі, займатися винокурінням і шинкуванням горілкою [63].

Хоч основну вигоду від реалізації цих заборон мала міська верхівка, але безсумнівний їх позитивний вплив і на становище основної маси міщанства. Започатковані в роки війни позитивні зрушення створювали умови для посилення економічної спроможності міщанських господарств навіть в умовах воєнного лихоліття.

Заохочувальна політика гетьмансько-старшинської адміністрації стосовно міщанства, його права і привілеї стали важливим спонукальним мотивом переходу селянства до стану міщан. Під час присяги українського населення російському царю в 1654 р. всі жителі України були поділені на дві основні групи - козаків і міщан. Саме до останніх зараховані і селяни, як, наприклад, сталося в Ніжинському полку. До числа міщан тут

записані жителі Кладівки, Михайлового Городища та інших сіл, яких не можна віднести до міських населених пунктів. Подібне відбувалось і в решті полків. Тому до 62,5 тис. міщан, що присягнули навірність цареві, віднесено значну кількість селянства.

У ході війни сталися значні зміни у структурі та соціально-економічній та політичній вагомості найбагатшої частини міщанства - купецтві. З вигнанням або знищенням польських і єврейських купців купецтво України стало однорідним національно, що сприятливо позначилось на формуванні економічної спільності української народності. Хоч торговельний капітал не має національності, але його вплив на національну економіку й соціальну структуру суспільства безперечний. Відчутних людських витрат зазнало у війні і українське купецтво, а його капітал розпорошився по кишенях різних власників. Натомість збільшилась кількість торгових людей, які займались переважно дрібною торгівлею і мали в майбутньому посісти звільнене в суспільстві місце. Але для цього були потрібні капітали, професійне вміння і зв'язки в торговельному світі, те, чого дрібні торгівці не мали. У роки визвольної війни українське купецтво було слабким, нездатним не повести за собою на боротьбу з польськими магнатами і шляхтою міське населення, ні навіть самостійно протистояти козацькій старшині в її узурпації військово-адміністративної влади.

Визвольна війна українського народу внесла кардинальні зміни в соціальну структуру суспільства. З вигнанням або знищенням абсолютної більшості польських магнатів і шляхти, серйозним ударом по київських землевласниках змінилась розстановка соціальних сил в Україні. Реальну адміністративну владу на значній території України захопила козацька старшина, яка складалась з колишньої православної шляхти і вихідців з народних низів. З'явилися, хоч і слабкі, симптоми її перетворення у феодалів, що гальмувало процес зародження елементів національної буржуазії. З поліпшенням соціально-економічного становища козацтва, селянства і міщанства уповільнився процес соціального розшарування безпосередніх виробників, що становило неодмінну умову зародження передпролетаріату і елементів буржуазії. Гірші умови для появи нових соціальних сил склались на території, яка залишилась під владою Речі Посполитої.

Література

1. Воссоединение Украины с Россией. Док. и матер.: В 3-х т.-М., 1954.-Т.2.-с.17.
2. Акты Московского государства.-Спб.,-Т.2.-С.216.
3. Воссоединение Украины с Россней. Док. и матер.-Т.2.-С.22-23.
4. Історія України в документах і матеріалах.-К.,1941.-Т.3.-С.133.
5. Воссоединение Украины с Россией. Док. и матер.-Т.2.-С.28.

6. Літопис Самовидця.-К.,1971.-С.131.
7. Воссоєднання України с Росією. Док.и матер.-Т.2.-С.47.
8. Акты Московского государства.-Т.2.-С.220.
9. Акты ЮЗР.-Спб., 1861.-Т.3.-С.-211.
10. Там же.-С.227.
11. Zbiór pamіctnikow-hystorynyck o dawnej Polsce.-Lipsk, 1840.-Т.5.-S.69.
12. Воссоєднання України с Росією. Сб. док. и матер.-Т.2.-С.38.
13. Там же.-С.48.
14. Акты ЮЗР.-Т.3.-С.218.
15. Там же.-С.236.
16. Воссоєднання України с Росією. Сб. док. и матер.-Т.2.-С.52-53.
17. Акты ЮЗР.-Т.3.-С.227.
18. Там же.-С.227.
19. Архив ЮЗР.-К.,1914.-Ч.3, Т.4.-С.516, 396.
20. Воссоєднання України с Росією: Сб. док.и матер.-Т.2.-С.47.
21. Крип'якевич ІП Богдан Хмельницький.-К., 1954.-С.-133.
22. Акты ЮЗР.-Т.3.-С.210-211.
23. Воссоєднання України с Росією: Сб. док.и матер.-Т.2.-С.28.
24. Архив ЮЗР.-Ч.3, Т.4.-К.,1914.-С.128, 234-236, 402-408,517,554.
25. Киевская старина, 1888, июнь, С.94-95.
26. Акты ЮЗР.-Спб., 1861.-Т.3.-С.404.
27. Документи Богдана Хмельницького.-К., 1961.-С.88-89.
28. Історія України в документах і матеріалах: В 3-х томах.-Т.3.-К.,1941.-С.-154.
29. Воссоєднання України с Росією. Сб. док. Т.3.-М.,1954. С.
30. Архив ЮЗР.-Ч.3, Т.4.-С.152,185,195,210-211,234,307...
31. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття// Автореф... дис. д-ра іст. наук.-К., 1993.-С.37.
32. Воссоєднання України с Росією. Сб. док.-М., 1954.-Т.2.-С.264.
33. Там же.-Т.3.-С.178-179.
34. ЦНБ НАН України /Р/. Ф.2.-Спр. 1837.-Без нум.
35. Там же. Ф.2.-Спр. 15540.-Арк.5.
36. Архив ЮЗР. Ч.3. Т.4.-С.131-134.
37. Джерела до історії України-Руси.-Львів, 1898.-Т.4.-С.202-203, 247-248, 296-298, 279-280.
38. Акты ЮЗР.-Т.3.-С.101 (додавки).
39. Документи Богдана Хмельницького.-С.268-269.
40. Крип'якевич ІП Богдан Хмельницький.-К., 1954.-С.278.
41. ЦНБ НАН України (Р). Ф.2.-Спр. 27538-27557.
42. Пам'ятники КК.-Т.П71.-С.321.
43. Акты ЮЗР.-Т.8.-С.283.

44. Акты ЮЗР.-Спб., 1879.-Т.11.-С.717, 764-776.
45. Акты ЗР.-Т.5.-С.86.
46. Воссоединение Украины с Россией.-Т.2.-С.108.
47. Там же.-Т.3.-С.556.
48. Акты ЮЗР.-Т.5.-С.86.
49. Крип'якевич ЛП Вказ. праця.-С.373.
50. Акты ЮЗР.-Т.11.-С.745.
51. Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. Днепрпетровск, 1988.-С.63, 60.
52. Документы Богдана Хмельницкого.-С.88-89, 262.
53. Там же.-С.178-179.
54. Мыщык Ю.А. Вказ. праця.-С.64.
55. Джерела до історії України-Руси.-Т.5.-С.264-266.
56. Архив ЮЗР.-Ч.3, Т.4.-С.533-535.
57. Цит. за: Крип'якевич ЛП Вказ. праця.-С.332-333.
58. Архив ЮЗР.-Ч.3, Т.4.-С.411-415, 545-546.
59. Літопис Самовидця.-К., 1971.-С.57.
60. Шевченко Ф.П. Економічні та політичні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.-К., 1959.-С.224.
61. Історія Львова в документах і матеріалах.-К., 1986.-С.77-78.
62. ЦДІА України. Ф.-Спр.І.,-Арк.І.-Зв.,-3,7; Літопис Самовидця.-С.52.
63. Документи Богдана Хмельницького.-С.291,317.

Розділ II.

Становлення соціальної структури Гетьманщини у другій половині XVII ст.

I. Формування командної, управлінської та духовної еліти.

У ході й після завершення визвольної війни Гетьманщина розвивалась за законами середньовічного суспільства, хоч при цьому і мала сильні елементи нового, буржуазного суспільства. Населення у цілому ще не чітко поділялось на окремі стани з різними правами і привілеями. Вони багато в чому визначали форми землеволодіння, відносини між працедавцями і наймитами і в цілому соціальний устрій Української держави.

Національно-визвольна революція 1648 р. і наступна війна за незалежність молодій республіці внесли істотні зміни в розстановку соціальних сил Лівобережної України. Під час революційних подій селянство, козацтво і міщанство знищили або вигнали польських магнатів і шляхту, купецтво і католицьке духовенство, в також частину тих українських землевласників, що пішла на співпрацю з поневоловцями. Силою зброї була повалена стіна, що роз'єднувала окремі соціальні групи населення. Це відкрило нові можливості для їх поновлення представниками інших груп.

Важливе значення у поступовому відновленні колишнього соціального устрою в Україні, але вже на новій соціальній основі, належало молодій державі. З'явившись як політична організація українського суспільства, вона очолювала процес його дальшого поділу на стани, як привілейовані, так і податні. На чолі держави замість колишньої адміністрації і панів стали козацька старшина, дрібна українська шляхта, заможні козаки, селяни і міщани, а також духовенство, які взяли активну участь у революції 1648 р. і наступних воєнних діях проти Речі Посполитої. Соціальною опорою молодій державі стала козацька старшина, яка поступово перетворювалась в окремий стан на ширшій і демократичнішій основі, ніж довоєнна шляхта. Ця відмінна риса панівної верхівки населення суттєво позначалась і на її соціально-політичному становищі, врахуванні, певною мірою, інтересів різних груп населення, що й визначало її прогресивніший характер у порівнянні з попереднім панівним станом.

Козацька старшина акумулювала в собі представників різних кіл населення. Але основним соціальним джерелом її формування виступало козацтво, яке через вищі ешелони влади прагнуло реалізувати свої прагнення і сподівання. Заявивши про себе у війні з Річчю Посполитою, реєстровий козак Павло Апостол незабаром став сотником Хомуцької сотні, потім полковником Галицького і Миргородського полків. Одночасно з воєнно-адміністративними функціями, він активно займався

підприємництвом. Займав і скуповував землі, вирощував зерно і худобу на продаж, мав кілька ремісничих майстерень і промислів. Надбав великі капітали і заручився підтримкою багатьох козацьких старшин. Як й інша впливова старшина, Апостол прагнув передати свій пост нащадкам. З допомогою прибічників він домогся призначення миргородським полковником свого сина Данила, який у вирощуванні в козацьку старшину добився значно більших успіхів ніж батько. Багато генеральної й полкової старшини стали навіть його родичами: "Генеральный обозный Ломянковский и судья генеральный Чуйкевич, также полковник прилуцкий его сватья, полковник лубенский дядя, полковник нежинский шурина и прочие полковники и знатные особы сопряжены с ним близким свойством и любовью" [1]. Це типовий приклад руху вгору по соціальній драбині простих козаків і перетворення їх у впливових адміністраторів і воєначальників.

Колишній реєстровий козак Лазар Горленко пройшов подібну соціальну еволюцію. У 1658 р. він став прилуцьким полковником і перебував ним до 1687 р. з невеликими перервами. За цей час зміцнилися його позиції, збільшилось багатство, що й дозволило йому передати свою посаду синові 1692 р. Своім багатством був добре відомий у Лубенському полку козак С.Вакуленко з Пирятинської сотні. З допомогою грошей він зайняв уряд пирятинського сотника, що відкрило перед ним доступ до старшинських рядів. Але якщо його нащадки не могли пробитись до вищих ешелонів влади, то інакше трапилось з іншими представниками козацтва. Колишні козацькі родини Грабянок, Гречаних, Громик, Гудовичів, Гулаків, Дараганів, Жураковських, Кованьок та інших у другій половині XVII ст. займали найвищі адміністративно-військові посади в Гетьманщині. Вливаючись у ряди козацької старшини, вони в своїй більшості рвали зв'язки з колишнім середовищем і перетворювались в окрему соціальну групу з власними правами і привілеями. Значною мірою козаки попадали до складу старшини через призначення полковниками чи гетьманами і частково через вибори. Але чим далі відходили воєнні часи, тим складніше і тяжче було рядовому козацтву пробитись на старшинські посади. Їх почали займати переважно вихідці [3] з старшинських сімей, з чим з'явилась тенденція до перетворення старшини у замкнуту касту населення Гетьманщини, відірвану від козацтва.

У другій половині XVII ст. ряди старшини поповнювали й заможні міщани. Інколи це робилось у два етапи. Син багатого міщанина Голуба Костянтин спочатку записався в козаки, завів близьке знайомство з полковою старшиною, з її допомогою зайняв старшинську посаду в полковій адміністрації. А згодом добився і чина генерального бунчужного. Займаючи старшинські посади, він використовував різні можливості для збагачення - скуповував майже насильно різні угіддя і орні землі, не

гребував торгівлею й організацією прибуткових промислів, а також ляхварством. Накопивши значні суми коштів, він сприяв призначенню на старшинську посаду і свого брата Захара, який під кінець життя дістав почесне звання "військового товариша". Це робило його непідвладним нижчим органам влади, а тільки - вищим.

Швидко зрозумів вигідність старшинських посад і наглядач королівських маєтностей у Багурині П. Забіла. Будучи вже в той час досить багатим, він у 1648 р. примкнув до повсталих і в наступному році вже записався до козацького реєстру. Кілька років воював простим козаком у війську, а протягом 1654-1666 рр. командував Борзнянською сотнею. Це не заважало йому вести активну торгівлю горілкою, відправляти на продаж за кордон великі партії волів, виналовати поташ й займатись іншими видами підприємництва. Згодом П. Забіла став одним з найвпливовіших старшин Гетьманщини, був генеральним обозним і генеральним суддею. По батькових стопах пішли і сини Степан, Василь та Іван, які вважались вже "славетне урожонними панами" й служили в козацькому війську на різних посадах. Перший був борзнянським сотником, а потім ніжинським полковником, другий - борзнянським сотником, третій - мав почесне старшинське звання "знаного військового товариша" [2]. Родина Забіл відіграла досить помітну роль у політичному житті Гетьманщини протягом всієї другої половини XVII ст. Роменський міщанин М. Ляшпенко також досить швидко зробив блискучу кар'єру. Ставши козаком, він спочатку протягом 1669-1673 рр. обіймав посаду роменського сотника, а в 1676-1687 рр. командував Лубенським полком і нажив великий політичний капітал.

Взагалі у багатьох випадках багатство ставало головною мотивацією при переході міщан та не тільки їх до козацького стану. Показовим у цьому плані є перетворення на старшину багатого глухівського міщанина Данила Куткевського. Він і його батько подавали війську настільки вагому матеріальну допомогу, що гетьман Іван Мазепа своїм іменним універсалом у 1699 р. звелів внести Данила Куткевського до козацьких списків з такою мотивацією: "... Пана Данила Герасимовича видячи быти способного и згодного до войсковых услуг, до которых и сам он мысль свою охоче забирает, прилучаем в компут войсковый, увольняючи его цале от всех посполитых повинностей и от судов, полкового и меского глуховского, що чиним маючи взгляд на значние и працовитие п. Сави Прокоповича, судия войскового енерального... и для зичливой бывшой его и родича, небожчика Герасима Тимофеевича (глуховский войт в 1691 г. - В.Б.) к нам прислуги. Ведаючи о такой нашей воле, ябы як сам п. полковник нежинский, так и никто ишний, а борзей п. сотник глуховский з таможным урядом, не важился жадным способом его п. Данила, обтяжати и до судов своих потягати... А хто-быв яких колвек случаях мел до оногo претензии,

то повинен нігде індей, тільки до нас, гетьмана, и до суду нашего войскового енерального удаватися” [3]. Завдяки гетьманському заступництву колишній міщанин став врівень з вищою козацькою старшиною. Бурмистр ніжинського магістрату Ненада записав спочатку свого сина Андрія до козацького стану, а в 1672 р. допоміг тому стати ніжинським сотником. Ненада в наступних роках успішно просувався по посадових щаблях - у 1681 р. став полковим осавулом Ніжинського полку, а пізніше призначався і наказним полковником. Маючи можливість швидко збагачуватись, міщанство Гетьманщини разом з тим волило зайняти старшинські посади, що відкривало перед ними у цьому плані ширші економічні та соціально-політичні перспективи.

До козацької старшини Гетьманщини прилучались також вихідці з інших українських земель та сусідніх країн. Особливо помітним цей процес став під час масового переселення на Лівобережжя правобережного населення у 60-80-х роках. Син реєстрового козака Потокської сотні Чигиринського полку П.Буцький разом з іншими полчанами перейшов на Лівобережну Україну й оселився в Полтавському полку. Вступивши до місцевого полку, він незабаром був обраний його суддею, а в 1698 р. дістав почесне звання “військового товариша” [4], що дозволило йому вийти з підпорядкування місцевої влади. Після переходу в Гетьманщину полковник Черкаського полку Г.Гамалія продовжував службу в козацькому війську. Спочатку його призначили пирятинським сотником, а пізніше і лубенським полковником. Тривалий час він підтримував гетьмана І.Брюховецького, їздив разом з ним до Москви, де й одержав чин дворянина. Але це не завадило Гамалії згодом перейти на бік П.Дорошенка й боротись проти Брюховецького та російських військ. Потім він знову повернувся в Гетьманщину й очолив Лубенський полк, поступово змінюючи свої економічні та політичні позиції.

Вихідець з Волощини Д.Райча тривалий час перебував у складі правобережного козацтва, командуючи невеликим загоном козаків. У 1665 р. разом з ними він переселився на лівобережне Подніпров'я, дістав дозвіл на поселення і влився до Переяславського полку. Незабаром він став полковником цього полку. Брав найактивнішу участь у міжособній боротьбі лівобережної старшини, неодноразово був розжалуваний з посади, але все-таки утримався на плаву. Вмів добре господарювати, перетворився в одного з найбагатших поміщиків Гетьманщини, завоював політичний авторитет, що дозволило його нащадкам пізніше зайняти вищі адміністративно-військові посади не тільки в полку, а й у всьому козацькому війську. Щось подібне, правда без великих політичних колізій, сталося і з полковником Корсунського полку Ф.Кандибою. Після переходу в Гетьманщину він дістав почесне звання “військового товариша”, що дозволяло йому й не нести військової служби. Однак через деякий час він

зайняв посаду конотопського сотника, а потім і обозного Ніжинського полку. Пішовши на підвищення, старший Кандиба передав сотницький "уряд" своєму сину Андрію. Користуючись своїм становищем, останній прославився торговим підприємництвом. Торгував у Гетьманщині й за кордоном великими партіями горілки, на його землях випасалась велика кількість великої рогатої худоби, яка гуртами відправлялась на продаж до Гданська. Хоч А.Кандибай займав незначну старшинську посаду, але його вплив був досить вагомим. Не залишив старшинування й чигиринський полковник Я.Корецький після переселення на території Полтавського полку. Він зайняв вакантну посаду опішнянського сотника, а згодом передав її своєму сину Роману. Родина Корецьких була помітною серед старшини Полтавського полку.

Не втримався від зваби прилучитись до козацької старшини грек за походженням, купець і збірник торгових мит за заняттям І.Томара. За гетьманування І.Самойловича він став чи не найбагатішою людиною Переяслава, але цього йому вдалось замало. Щоб дістати ширші можливості для збагачення себе і власної родини, він з допомогою гетьмана влаштував двох синів у гетьманську канцелярію. Це зрівняло їх у правах з козаками, сприяло дальшій кар'єрі. С.Томара одружився з дочкою чернігівського полковника Я.Лизогуба і за його та батьківським сприянням став спочатку домонтовським сотником, а потім і переяславським полковником. З цим влада родини Томар у Переяславському полку стала фактично необмеженою. Тим більше, що й другий брат пішов на підвищення. У 80-х роках В.Томара з канцеляриста перетворився на вибельського сотника Чернігівського полку й всіляко підтримував свого старшого брата. На початку XVIII ст. він зайняв посаду судді Чернігівського полку. Тривалий час тісні зв'язки з старшиною Прилуцького полку підтримував грек з Прилук І.Христофорович. Врешті-решт він записався до козацького реєстру, а в 1699 р. за рекомендацією свого тестя, прилуцького полковника Я.Воронченка, став полковим суддею. Наприкінці століття Мринську сотню очолював грек Урсал [66]. Серед козацької старшини були й представники інших народів, але вони не грали якоїсь помітної ролі у політичному житті Гетьманщини. Козацька старшина цього регіону другої половини XVII ст. становила собою мобільну національну силу, здатну вирішувати найважливіші державні справи в інтересах національної держави.

Чисельність козацької старшини визначалась кількістю полків. Одні з них існували протягом всієї другої половини XVII ст. (Полтавський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський, Ніжинський, Київський). Інші - по кілька років. Так, Гадяцький полк діяв у 1648-1649 рр., а потім з 1671 р. У 1658 р. замість Кропивнянського полку було створено Лубенський полк, а в 1663 р. Стародубський полк. Тобто з

1671 р. Гетьманщина стабільно мала 10 військово-адміністративних полків, які проіснували аж до її ліквідації в наступному столітті. Командування і адміністрація одночасно полку складалась з шести осіб - полковника, писаря, судці, обозного, осавула і хорунжого.

Кількість сотен, а відповідно і сотенної старшини в полках була різною. У 1672 р. в Миргородському полку нараховувалось всього 4, а в Ніжинському 21 сотня. З різних причин одні з них зникали, інші з'являлись. До складу сотенної старшини входили сотник, писар, осавул, хорунжий. Особливістю сотенної старшини було те, що окремі її представники займали свої посади по багатьох роках без всякого переобрання. Згадувана раніше родина Забіл майже без великих перерв сотникувала в Борзнянській сотні протягом всієї другої половини XVII ст. Глухівський сотник Г. Уманець перебував на своїй посаді протягом 1654-1668 рр., багуринський сотник Я. Андрій - 1676-1689 рр., новомлинський Г. Самойлович - 1688-1708 рр., веркійський С. Афанасьєв 1692-1709 рр. і т.д. Вищу ланку адміністративно-військового апарату становили приблизно 12 генеральних старшин, які представляли найближче оточення гетьмана. За приблизними підрахунками загальна чисельність козацької старшини не перевищувала 500 чоловік. Припустимо, що командний і адміністративний склад Гетьманщини повністю мінявся протягом 10 років, тоді за 45 років на старшинських посадах перебувало дещо більше 4 тис. чоловік. Зрозуміло, що не всі з відставних старшин утримувались у рядах привілейованого панства. Окремі з них перетворювались в заможних козаків чи міщан, але без особливого права. Близькими до козацької старшини були сільські отамани, кількість яких була не менше двох тисяч чоловік. Нечисельний старшинський апарат становив собою мобільну політичну і військову силу, здатну не тільки вирішувати державні проблеми, а й забезпечити власні інтереси.

Соціальні відносини другої половини XVII ст. характеризувались насамперед структуризацією окремих груп, визначенням їх особливого місця в суспільстві. Найшвидше цей процес проходив серед козацької старшини, яка зайняла чільне місце у владних структурах. Перетворення козацької старшини у панівний стан суспільства відбувалось шляхом середньовічної імунізації, коли частина населення звільнялась від обов'язкових для основної маси обов'язків, податків, одержувала права і таким чином відрізнялась від інших груп. Цей процес відзначався суперечністю, повільністю і разом з тим незмінним прогресуванням від надання окремим особам привілеїв і виняткових прав у економіці, судочинстві, адмініструванні, фінансах до імунізації цілої соціальної групи людей.

Спочатку козацька старшина не виділялась з маси козацтва, коли підписувались важливі державні документи. Таке спостерігалось при

укладанні Зборівського і Берестецького миру, при затвердженні Березневих статей. Заге пізніше козацька старшина постає перед нами вже як окрема соціальна група з вагомими політичними правами. Уже Переяславські статті 1659 р. затверджувались не тільки гетьманом і "Військом Запорозьким", як це було в 1654 р., а й полковниками та "всією старшиною". Це свідчило як про послаблення влади гетьмана, так і про зміцнення політичних позицій генеральної, полкової та сотенної старшини.

Козацька старшина у своїй масі поступово виділялась з решти населення і економічно. Якщо в перші роки визвольної війни право на володіння маєтностями надавалось окремим старшинам, то пізніше - всій старшині. Навіть у Березневих статтях 1654 р. таке право міг дати тільки гетьман, а вже в наступних - і ті, хто займав старшинські посади. Маючи землі, старшина прагнула їх звільнення від оподаткування. З такими питаннями вона зверталась до полковників і гетьманів, прагнула внести відповідні пункти у договірні статті з російським урядом. Але до 80-х років такі пожалування мали поодинокий характер і не стосувались всієї старшини як окремої соціальної групи населення. Законодавче оформлення економічна імунізація козацької старшини як окремого стану дістало в Коломацьких статтях 1687 р., третій пункт яких був викладений у такій редакції: "... А Генеральної бы старшини и знатных и заслуженных особ маєтностям ото всяких войсковых поборов быти свободным, и ничего с них в скарб войсковый не имеют". Таким чином частина козацької старшини економічно виділялась з маси населення, що сприяло її консолідації в окремий стан. Разом з тим, терміни "знатных и заслуженных особ" вказує на те, що разом з вищою козацькою старшиною виняткові економічні привілеї одержували представники й інших соціальних груп населення. Тобто законодавчо були закріплені в соціально-економічній сфері виняткові права для найбагатшої частини суспільства. З цим самим відбулась її структуризація, виділення з маси населення і консолідація в окремий стан.

Поступово козацька старшина добилась імунітетних прав і в судочинстві. У судовому відношенні вона підпорядковувалась лише Генеральному, полковим і сотенним судам. Причому генеральну старшину міг судити тільки Генеральний суд, полкову і сотенні - відповідні судові інстанції і вищі суди. У Глухівських статтях 1669 р. козацька старшина, що дістала земельні утіди від царського уряду, добилась узаконення права чинити суд над своїми підданими. З розширенням царських пожалувань "на ранг", "на уряд", "на подпору дому" збільшувалась і кількість панства з власною юрисдикцією. В умовах сильних антифеодалних настроїв селянства старшина не завжди могла скористатись цими правами, але вони були юридичною основою для набуття козацькою старшиною все чіткіших феодальних рис.

Втраті козацькою старшиною рис капіталістичного підприємця і все більшої їх феодалізації багато в чому сприяло перебування України в складі Російської держави та політика російського уряду. Прагнучи знайти підтримку в своїй великоімперській політиці у Гетьманщині, царизм всіляко намагався перетягти на свій бік насамперед козацьку старшину, як найвпливовішу політичну силу. Крім роздачі неналежних йому українських земель, він виявив повну готовність зрівняти вірну йому старшину з російським дворянством. Така перспектива задовольняла й непатріотично настроєну козацьку старшину, оскільки дозволяла передавати свої права і привілеї в спадок. Масове пожалування їй дворянських і боярських чинів відбулось у 1665 р. під час перебування гетьмана Івана Брюховецького з великим почтом у Москві. За значні поступки інтересами Української держави, що привело до значного посилення позицій Росії в Україні, Брюховецький дістав чин боярина, а генеральні старшини й окремі полковники - дворян. Цим було покладено початок дворянізації козацької старшини, наближення її за своїми правами до панівного стану Росії. Правда, ці вчинки Брюховецького та його найближчого оточення викликали шквал незадоволення з боку основної маси козацької старшини, яка дотримувалась місцевих традицій і не бажала поступатись власними інтересами. Не дивно, що незабаром багато старшин виступили проти тих заходів гетьмана, які він обіцяв цареві провести в Гетьманщині в інтересах Російської держави. Врешті-решт безоглядна здача урядом Брюховецького автономних прав Гетьманщини Росії привела до його падіння.

Широкі права і привілеї козацької старшини притягували до неї чималу кількість багаті частини населення. У другій половині XVII ст. сформувалась група осіб, які за своїм соціальним становищем наближались до старшини за своїм особливим місцем у суспільстві. Як правило, частина багатих козаків чи родичів генеральної старшини дістала почесне звання "бунчукових товаришів". Вони не перебували на військовій службі, не ходили в походи, не брали участі в боях, а в урочисті моменти носили гетьманський бунчук, що вважалось досить високою честю. У своїх діях вони підпорядковувались тільки гетьману або Генеральному суду в судовому відношенні.

Мав своїх порученців "знатних військових товаришів" і полковник. Група "знатних військових товаришів" також не перебувала на військово-адміністративних посадах, але також мала свій особливий юридичний статус, захищений гетьманськими чи полковницькими документами. І всілякі спроби нижчої адміністрації змусити таких осіб платити загальнонародні податки або відбувати повинності наштовхувались на захисні полковників, генеральної старшини, чи гетьмана. Порушники таких приписів несли особисту відповідальність і воліли за краще

відступити від своїх планів. Поява інституту осіб з почесними званнями свідчила про те, що Гетьманщина у своїй внутрішній соціальній політиці поверталась до традиційного середньовічного суспільства, яке в 1648 р. зазнало нещадного удару. Пройшов певний час і на соціальній арені з'явилась огорожена від маси народу особливими правами і привілеями панівна верхівка, яка приєднувала до себе все більшу кількість осіб. З неї і формувалась адміністративно-військова еліта, яка хоч і вважалась козацькою старшиною, але по суті відірвалася від козацтва і переслідувала насамперед власні інтереси.

Одним з серйозних конкурентів козацької старшини в захопленні панівних адміністративно-військових позицій стала православна шляхта. Значна її частина виступила на боці повсталих мас і брала найактивнішу участь у війні проти польсько-шляхетського панування. За окремими даними в козацькому війську 1649 р. нараховувалось 6 тис. шляхтичів, причому окремі з них займали досить високі старшинські посади [8]. Сам Богдан Хмельницький походив з дрібної шляхетської родини. Шляхтичами були полковники Іван Богун, Остап Гоголь, М. Громика, Г. Уляницький, В. Дворецький, А. Жданович, М. Зеленський та інші. Гетьман Хмельницький проводив щодо шляхти виважену обережну політику і намагався насамперед залучити її на свій бік. При цьому він добре розумів, що без підтримки шляхти з її впливом у суспільстві, зв'язками, досвідом державного управління побудувати нову державу на руїнах старої він не зможе. Тому вже в своїх перших універсалах гетьман Хмельницький підтвердив тій православній шляхті, що стала на його бік, давні права і привілеї. Таким чином ще в перші роки національно-визвольної війни залишки панівного стану визнавались урядом як привілейована частина суспільства. Хмельницький ішов навіть на те, що визнавав її право на католицьке віросповідання і ставив лише одну умову, щоб вона йому "була вірна".

У роки війни серед розбурханого населення захищати інтереси шляхти, її власницькі права було надзвичайно тяжко. Тому, враховуючи антипанські настрої переважної більшості населення Української козацької держави, гетьман тільки в загальних рисах підтверджував права української та, в принципі, й польської шляхти на підвладній території й ніде точно не визначав обов'язки залежних від неї посполитих. Вірогідно, що неможливість на практиці реалізувати власницькі права штовкала частину шляхти на бойкот боротьби з Річчю Посполитою або навіть на перехід на її бік. Шляхта проявляла велику обережність стосовно політичного зближення України з Росією, оскільки не знала, настільки повно будуть гарантовані її права і привілеї в нових умовах. Присягу на вірність царю підписали в 1654 р. тільки 188 шляхтичів [9]. Прячому значна їх частина походила з одного Білоцерківського полку. Навіть якщо

припустимо, що присягала тільки найбільш заможна шляхта, то і тоді наведена цифра виглядає малоімовірною. Швидше за все її просто проігнорувала більшість чернігівської шляхти, досить чисельної на той час, а також шляхти тих правобережних полків, де побували царські переписувачі.

У січні 1654 р. в Переяславі шляхта поспробувала добитись затвердження свого привілейованого становища в суспільстві. Під час вироблення умов союзу України з Росією вона наполегливо і послідовно відстоювала свої особливі соціально-економічні і політичні права. Тут же вона навіть зробила спробу перехопити ініціативу в козацької старшини і замість неї зайняти вище місце в державі. Її представники 12 січня мали тривалу і непросту розмову з керівником російського посольства Василем Бутурліним. Причому серед неї були особи, що займали у владних структурах України досить вагоме місце, у тому числі переяславський полковник Павло Тетеря, батько генерального писаря і полковника одного з полків Остафій Виговський. Шляхта ставила питання про те, щоб царський уряд визнав її значнішою від "козаків", треба думати і від старшини, що походила з нешляхетських кіл, підтвердив її судовий імунитет, тобто право власного суду, а також затвердив її маєтності. Всі ці прохання ставились без відома гетьмана, і шляхтичі дуже переживали, щоб про них не дізнався гетьман, і просили Бутурліна тримати їх в таємниці. Останній не ризикнув піти на таємну угоду поза гетьманом без відповідного дозволу царя. В тих умовах ні один з вищих чиновників Росії не наважувався на дії, які пізніше російський уряд активно використовував для вбиття клину між гетьманом і старшиною для послаблення позицій кожної з сторін, а відповідно для посилення власної.

Однак у наступні місяці шляхта багато зробила для того, щоб російський уряд визнав її особливі права. Під час підготовки Березневих статей 1654 р. тривалий час вироблялось відповідне формулювання, поки не було затверджене у такому вигляді: "Шляхта, которые в Россіи обретаются и веру, по непорочної заповеди христове тебе великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхецких волностях пребывали, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королах полских бывало..." [10]. З нього видно кілька важливих особливостей у визначенні місця шляхти в соціальній структурі населення Гетьманщини. Мова в статтях йшла про ту тільки шляхту, яка присягла на вірність Росії, а нею, як правило, були тільки православні. Шляхтичі - католики чи уніати залишались поза дією цього закону. Їм залишалось або боротись проти російської присутності в Гетьманщині, або ж пожертвувати своїми "добрами" і відійти на територію, що була під владою Речі Посполитої. Звичайно, останнього ніхто не хотів добровільно робити, а звідси і пізніший, вже після смерті Хмельницького,

відхід шляхти від союзу з Росією і збройна боротьба проти неї. Це по-перше. По-друге, шляхти не вдалось виділитись з маси старшини і зайняти лідируючі позиції в суспільстві. На перешкоді авторитарних устремлінь шляхти стала нова політична сила в особі нешляхетної за своїм походженням старшини, яка по праву володіла владою і не збиралась нею поступатись. Хоч з того ж шляхетства походив сам гетьман і багато хто з генеральної та полкової старшини. По-третє, разом з тим статті підтверджували традиційні політичні та економічні і судові права шляхти, що при відповідній підтримці місцевої влади відкривало перед нею можливість зайняти в новому суспільстві те ж місце, яке вона займала і раніше. Але найближчим часом їй нічого не залишалось іншого, як тільки пригасити свої власницькі устремління, розчинитись в масі козацтва, старшини, міщанства в очікуванні кращих часів. При цьому вона та й всі верстви суспільства добре пам'ятали про привілейоване становище шляхти.

Багато хто з можновладців чи багатіїв прагнув за всяку ціну добитись шляхетства. Для цього були і необхідність, а інколи і можливість. Уряд Речі Посполитої прагнув залучити на свій бік впливову старшину і при найменшій нагоді, будь-то на Правобережжі чи Лівобережжі, жалував їй шляхетське звання. І навіть, якщо власник шляхетського документу і не міг ним скористатись негайно в Гетьманщині, але він давав йому можливість зайняти вище місце в майбутньому. Крім того, бажаючи використувати й не зовсім чесні способи для досягнення мети. У хід йшли підкупи посадових осіб, підробка документів, свідчення фальшивих свідків, використання знайомств у вищих ешелонах влади і т.п. методи. Зокрема, багатий лівобережний купець Сергій Куницький в ході торгових операцій завів знайомства при дворі короля і з їх допомогою виклопотав для себе, як писалось у слідчій справі, "всього свого поганого роду". Мало того, він добився внесення до списку шляхти і полковника Переяславського полку, якому неодноразово робив різні послуги. Але й самі претенденти на шляхетство знали чого добивались. Шляхетське звання звільняло їх від державних податків і гарантувало інші матеріальні вигоди. Так, шляхтичі з Стародубського полку І. Богдановський, Ю. Надикта, А. Островський, Г. Пугачевський, Я. Рожновський, К. Рославець, І. Чайцький та Ю. Шалаговський у 1689 р. дістали від місцевого полковника Т. Алексеєвича універсал назвільнення від сплати "складки" - податку на утримання найманих полків. Крім того, вони фактично звільнялись з-під юрисдикції сотенної старшини і таким чином діставали набагато більші права ніж козаки. Це ставало серйозним подразником для тих багатіїв, які не вважали себе "нижчими" за своїх полчан, але були обійдені відповідною увагою старшини.

Значні зміни відбулись в становищі й інших соціальних груп населення. Це стосувалось і православного духовенства, яке в результаті

національно-визвольної революції й наступних воєнних дій зайняло особливе місце в суспільстві. Воно, як і решта соціальних груп населення, добилося того, що хотіло. Український народ визволив духовенство від тих переслідувань і гніту, яких воно зазнавало від католицького та уніатського кліру й католицької шляхти. Вже в найближчі від революції роки православне духовенство з гнаного і переслідуваного перетворилось в панівну ідеологічну силу суспільства. Причому силу, яка була вороже настроєна до інших конфесій, і не допускала їх існування. Конфесійна нетерпимість зумовлювалась таким же становленням католицької церкви до православної в дореволюційний період і мала негативні наслідки для формування Української держави. Вороже становлення православного духовенства до католиків і уніатів насторожувало останніх і відштовхувало їх від її визнання, а тим більше розбудови. У цьому плані позиція православного духовенства йшла врозріз з політикою Богдана Хмельницького, спрямованою на соціальну консолідацію населення. У соціальній та конфесійній політиці гетьман був набагато далекоглядніший ніж церковні православні ієрархи. Він добре розумів, що при побудові Української держави в етнічних межах можливо тільки при врахуванні не тільки соціальних, а й конфесійних інтересів представників різних церков. Особливо це стосувалось населення Поділля, Волині й Галичини, де значна його частина сповідувала католицьку чи уніатську віру. Ігнорування неправославних інтересів жителів цих регіонів і було однією з причин того, що тривалий час гетьманському урядові не вдавалось встановити на них своєї стабільної влади. А це послабляло сили національної держави і одночасно негативно позначалось на становленні самих католиків, уніатів та в принципі і православних цих земель. Звичайно, частина представників неправославних конфесій готова була боротись на боці повсталого народу, але одночасно і бажала залишитись у тій вірі, в якій вона перебувала. Відповідні прохання від неї надходили до гетьмана в різний час. Але тільки за кілька тижнів до своєї смерті Хмельницький не тільки визнавав, але й гарантував шляхті Поділля і Волині її не тільки соціально-економічні, а й конфесійні права, у тому числі на католицьке і уніатське віросповідання. І ніколи ще до цього Українська держава не була такою сильною і соціально спаяною, як напередодні смерті Хмельницького. Правда, не вина гетьмана, що наступні події почали розвиватись не так, як він планував.

Зайнявши чільне місце в країні і серед інших церковників, православне духовенство намагалось ще в роки визвольної війни зберегти свій соціальний статус у суспільстві. Серйозне занепокоєння серед частини вищих православних ієрархів викликало зближення України з Росією. Головну небезпеку для себе і для України в цілому вище духовенство вбачало в традиційній експансії московського патріархагу на українські землі і конфесійну зверхність над православною церквою Гетьманщини.

Побоювання ці були, як показали наступні події, небезпідставними. Ще на етапі підготовки Переяславської угоди митрополит Київський Сильвестр Косов рагував за вироблення умов, які б гарантували українській церкві самостійність і незалежність від московської патріархії. Він вважав, що на Переяславській раді такі умови не були вироблені і тому, коли до Київа прибули для приведення до присяги киян на вірність царю російські чиновники, то митрополит спочатку відмовився сам і заборонив це робити своїй пастві. Тільки під великим тиском гетьмана і обідянками не порушувати статусу православного духовенства Гетьманщини вдалось зламати волю митрополита. Але його заслуга полягала в тому, що аж до своєї смерті в квітні 1657 р. він послідовно давав відсіч усім спробам московського патріархату підкорити собі київську митрополію. Фактично, мова йшла за незалежність української церкви і пряме її підпорядкування константинопольському патріарху. На перших порах це вдалось зробити.

Хоча, в умовах майже безперервних багаторічних воєнних дій вплив церкви на маси послабився, авідповідно і її підтримка з боку прихожан. І, напевне, небезпідставно проповідник Києво-Печерської лаври, одночасно і письменник, і культурно-освітній діяч Антоній Радивилівський скаржився на загальний занепад релігійності широких народних мас [11]. І це при тому, що козацька старшина з метою дотримання соціального миру в суспільстві всіляко допомагала духовенству в пропаганді християнських людинолюбивих заповідей. У своїх поглядах на характер ідеологізації рядових козаків, селян і міщан і старшина, і духовенство не мали відмінностей, хоч між ними і точилась то прихована, то відкрита боротьба за економічні блага.

Причому саме духовенство не становило собою монолітного стану. З його маси за своїм економічним становищем і можливістю впливу на маси виділялась церковна верхівка - митрополити, єпископи, архієпископи. Колективним власникам значних маєтностей виступали монастирі, прибутки яких значною мірою йшли на задоволення потреб церковних ієрархів. Біле ж духовенство не мало таких матеріальних можливостей, але його вплив у суспільстві був досить вагомим.

Кількість духовенства в Гетьманщині була незначною. Причиною цього стали майже безперервні воєнні дії, в ході яких гинули як світські люди, так і духовенство, а велика частина населення мусила емігрувати в межі Російської держави. Але при всьому цьому кожне село мало одного чи двох духовних пастирів. Значно більше мали їх міста і містечка. Відчутно зменшилась кількість чорного духовенства, ченців різних монастирів. Зокрема, в Києво-Печерській лаврі в роки війни залишилось 200 монахів. У 80-х роках у Братському чоловічому і Фролівському жіночому монастирях нараховувалось кілька сот монахів і монахинь, у Ніжинському монастирі св. Богородиці - 100, а в Глухівському - 19 монахів

[12]. Але багато монастирів лежали в руїнах, а послушники розбрелись по світу.

Духovenство займало відповідне місце в суспільстві за такими ж законами, що й інші верхи суспільства. Звичайно, маючи свої особливості. Чи не вперше в державотворчій практиці гетьман Хмельницький виступив на захист інтересів саме монастирів. Причому охоронні гетьманські універсали спрямовувались на підтвердження попередніх прав монастирів на маєтності і підданих. Але тривалий час ні гетьман, ні інша старшина не наважувались на ділі добиватись, щоб селяни визнавали ці права і корились своїм власникам. Характерно, що на перших порах захисні універсали старшини стосувались тільки окремих монастирів, а не духовенства в цілому. Це вказує на те, що певний час духовенство ще сприймалось суспільством як цілісний стан населення Гетьманщини. Тільки наприкінці 60-х років духовенство законодавчо було економічно виділене з решти населення. Глухівські статті 1669 р. звільнили всі монастирі від податків на утримання Війська Запорозького: "А на Войско Запорожское на тридцать тысяч быть поборам со всяких маестностей, без wyboru, чей кто ни есть, кроме монастырей" [13]. Ця стаття відкривала перед монастирями широкі можливості для економічного виділення з маси населення.

Поряд з економічним духовенство зосередило в своїх руках і судовий імунитет. Зі зміцненням своїх позицій і влади уряду монастирі прагнули відновити насамперед власну юрисдикцію над своїми підданими. Ще в 1653 р. Межигірський монастир одержав від гетьмана універсал, який дозволив йому карати селян за різні проступки чи невихід на роботу і т.п. Хоч він і не міг реалізувати на практиці ці права, але вони могли спрацювати на користь у майбутньому. Аналогічні права надавались і другим монастирям, у тому числі Мгарському, Братському і т.п. Однак юридичні права монастирів були обмежені. Їм заборонялось виносити смертні вирoki для тих підданих, що потрапляли під монастирський суд. Право смертних вироків залишилось за полковниками, гетьманом і вищими судовими інстанціями [14]. Однак це серйозно не впливало на повноту судового імунітету духовенства. Тим більше, що за ним частково залишалось право на свій власний духовний суд. Ця середньовічна норма продовжувала існувати протягом тривалого часу.

З перемогою національно-визвольної революції і створенням держави з'явилась проблема співвідношення світської й духовної влади. З самого початку свого гетьманування Хмельницький у складних умовах дозволяв собі втручатись навіть у внутрішні справи церкви, якщо вони стосувались державних інтересів. І це не було якимось винятком у світі. Гетьман давав дозвіл, наприклад, на обрання ігуменів монастирів і затверджував їх кандидатури. Мали й інші аспекти втручання гетьмана

чи вищої старшини у внутрішні справи церкви. Але, незважаючи на явне незадоволення, церковні ієрархи не наважувались на відкрите протистояння з козацькою старшиною. Це дозволяло тривалий час підтримувати соціальний мир у суспільстві і спільно діяти на зовнішньополітичній арені.

За згодою гетьмана українське духовенство 28 липня 1654 р. звернулись до царя з проханням затвердити йому особливі права в суспільстві: підтвердити "вольності", які раніше мало духовенство; визнати його підпорядкованість виключно константинопольському патріарху, дозволити митрополитам, єпископам, архимандритам та ігуменам монастирів пожиттєво залишатись на своїх посадах, а після їх смерті вакансії заповнювати через обрання духовних осіб місцевого населення; не направляти в Україну російських церковних ієрархів; визнати суд митрополита вищою судовою інстанцією у духовному судочинстві і не приймати апеляції на його рішення; не втручатись у судові справи місцевого духовенства; компенсувати монастирям ті втрати, яких вони зазнали в роки війни [15]. З цього документу видно, що духовенство наполягало на визнанні незалежності Київської митрополії від Московського патріархату і підпорядкуванні її тільки патріархату Константинопольському. Чітко простежується і намагання унезалежитись від стороннього втручання і у власні справи. Такі намагання духовенства йшли врозріз з політикою як гетьмана, так і російського уряду й не були задоволені. Єдине, на що пішли правлячі кола, так це затвердження того, що вже мало духовенство. Російський уряд дав згоду на підтвердження права монастирів на маєтності, якими вони володіли раніше. Правда, вищим ієрархам було виплачено жалування, а гетьману і воеводам наказано не втручатись у внутрішні справи церкви в Гетьманщині.

Такими діями російський уряд прагнув протиставити церкву гетьманському урядові і таким чином послабити їх протистояння своїй політиці. Правда, за часів митрополита С.Косова українська церква прагнула відстояти свою незалежність і не піддавалась на тиск московського патріархату. Таке ставлення митрополита до українсько-російського союзу викликали пряме незадоволення Б.Хмельницького, який не хотів загострення відносин з Росією і одночасно не бачив виходу церковного ієрарха з-під своєї влади.

Становище української церкви ускладнилось після смерті митрополита С.Косова. Російський уряд використав це для наступу на її позиції й підпорядкування московському патріархату. Почалось серйозна політична гра, в яку були втягнуті місцева світська влада, ієрархи різної орієнтації та константинопольський патріархат. Політику царизму в Гетьманщині проводив киевський воевода А.Бутурлін.

У своїй політиці щодо української церкви, як і в інших випадках,

царизм спирався на частину українського духовенства, що заради своїх власних інтересів готова була йти на найбільші поступки російському урядові. Це типове явище для суспільства, коли кожен стан перебував у ворожості до інших. У той час, як вищі ієрархи відстоювали своє право на перебування під владою константинопольського патріарха, нижче духовенство у своїй масі прагнуло обмежити владу своїх владик і звертало погляди на Москву. Лідером цієї частини українського духовенства став ніжинський протопоп М. Филімонович, досить популярний в Україні діяч. Крім церковних справ, він виступав одним з організаторів відсічі ворожих нападів на Гетьманщину, брав активну участь у її політичному житті. Кероване Филімоновичем духовенство виступило проти спроб І. Виговського, переконувало їх у прагненні більшості місцевого населення дотриматись єдності з Росією, просило військової допомоги і саме брало безпосередню участь у захисті своїх міст від приступу загонів лівобережного гетьмана [16]. Такі дії українського духовенства були на руку російському уряду, яке для досягнення своєї мети не гребувало ніякими засобами. У тому числі й підтасовкою фактів і фальсифікацією основних положень українсько-російського договору 1654 р.

Відомо, що значна їх частина була неправдиво подана козацькій старшині на раді у Переяславі в 1659 р. і використана для дальшого обмеження автономних прав України. Що стосується церковних справ, то в остаточний варіант Переяславських статей 1659 р. був внесений пункт про те, щоб київського митрополита висвячував московський патріарх, хоч раніше це робив патріарх константинопольський. Правда, при цьому московському патріарху не дозволялось втручатись у внутрішні справи Гетьманщини [17]. Але цей варіант аж ніяк не влаштував більшість українського духовенства, яке продовжувало протестувати проти нього. Тому цей пункт так і залишився незатвердженим і царський уряд не наважувався на його практичну реалізацію.

Але сам факт виявлення лояльної групи лівобережного духовенства до планів російського уряду був обнадійливим, і тому уряд поступово перейшов до більш рішучих дій, спрямованих проти намагань церковних ієрархів зберегти самостійність Київської митрополії в нових умовах. Причому діяло воно силовими методами, йдучи на явне порушення договору 1654 р., за яким обіцяло зберігати внутрішній устрій України і не втручатись у її справи. В 1661 р. воно беззгоди константинопольського патріарха призначило блюстителем Київської митрополії М. Филімоновича, який у своїх діях дотримуваяся проросійської орієнтації і був готовий до здачі позицій української церкви. Це викликало сильну протидію патріотично настроєного духовенства Гетьманщини.

Однако, тиск на нього продовжувався. Одночасно російський уряд вербував своїх прихильників і з числа козацької старшини. За її

поступливості йому вдалось нав'язати Україні окремих пункт щодо української церкви в Московських статтях 1665 р.: "Чтоб в Киев на митрополита, по указу государскому, русский святитель с Москвы посланный был, для того, чтоб духовный чин на митрополитов, под рукою королевскую будучих, оглядываючись, в штатости войску вредительной не был, понеже в статьях Переяславских и Багуриных так постановлено, что к митрополиту киевскому быти под послушанием святейшего патриарха московского, а так гетьман с войском для лутчіе всего народа под рукою его царского пресветлого величества крепости и утверждения, бьет челом о прислании в Киев святителя русского" [18]. У цьому випадку кидается у вічі той факт, що нічого подібного у "Переяславських" (відомі Березневі - В.Б.) статтях нічого про це не говорилось. Але, незважаючи на явний успіх, російський уряд зважаючи на складність внутрішньої й міжнародної обстановки, не наважувався на негайну реалізацію цього пункту й відклав його вирішення до консультації з константинопольським патріархом. Але це була тільки гра. Зрозуміло, що ніякого дозволу на виведення київської митрополії з свого підпорядкування константинопольський патріарх у тих умовах давати не збирався.

Але юридичне обмеження прав української церкви вже давало свої результати. Частина духовенства вже відчувала себе зв'язаною умовами Московських статей. У 1666 р. воно звернулось до царя з проханням дати дозвіл на обрання київського митрополита з числа місцевого духовенства. Характерно, що таке клопотання підтримав і впливовий у Гетьманщині церковний і державний діяч Л.Баранович. Проте, царський уряд зволікав, а фактично відмовляв у задоволенні прохання українського духовенства. Всі делегації і письмові звертання залишились без відповіді. Одночасно велись інтенсивні консультації в Константинополі. У лютому 1687 р. російський уряд повідомив київського митрополита Гедеона, що константинопольський патріарх дав дозвіл на перехід київського митрополита з усім духовенством у підпорядкування московському патріарху. Поступово обмежувались і його права. Російський уряд уважно слідкував, щоб у титулуванні київського митрополита не вживались слова "всея Росии митрополит" і фактично звів його функції до функцій архієрея. Частина духовенства з цим примирилась, частина - ні. А Україна втратила одне з головних джерел збереження державної самостійності й національно-духовної самобутності.

Одночасно українське духовенство намагалось зміцнити своє соціальне становище в суспільстві. При цьому йому доводилось переборювати опір інших станів, які не бажали поступатись своїм місцем у соціальній структурі суспільства. Але через своїх високо освічених інтелектуалів духовенство обґрунтовувало свої особливі права в житті народів. При цьому використовувались євангелістські сюжети і приклади

з історії. І.Галатовський, зокрема, писав з цього приводу таке: "Троякий стан людський: еден посполитый, другий панський, третій духовный, бо Хам служил двом братам своим: Симови и Иафетовы. Так люде посполитые служат панам и духовенству". Захищаючи інтереси церковних ієрархів, І.Галатовський на перше місце в соціальній структурі ставив духовенство, а на друге - панів, а посполити мали служити своїм панам. Деяко іншу позицію займав Д.Тутало, хоч і він у своїх висновках далеко не відійшов від попередників. У його знаменитих "Четьях-Мінеях" поряд з іншими сюжетами є й обґрунтування привілейованого становища у Гетьманщині старшини і шляхти. Разом з тим духовенство з своєю набожністю, смиренням і покірністю подавалось як зразок для наслідування.

Активізація цих процесів свідчила про те, що протягом другої половини XVII ст. відбувалось формування соціальних груп населення з юридично визначеним місцем у соціальній структурі суспільства. Вони ще не були закритими, але доступ до них вже був обмежений. Мова йде не про юридичні акти, а про економічну самостійність претендентів і можливість їх зайняти те місце, на яке вони претендували.

Важливу роль у житті Гетьманщини грав міський патріархат. У його складі сталися кардинальні зміни. В ході національно-визвольної революції й наступних воєнних дій загинули або втекли представники польської влади у містах і містечках. Саме у Гетьманщині швидше, ніж в інших регіонах, владу в свої руки взяла національна міська еліта, що позитивно позначилось на подальшій історії лівобережних міст. Тільки окремі представники магістратів, насамперед ті, що взяли участь у війні на боці повсталих мас, зберегли за собою власні володіння. Серед них ніжинський віїт А.Щурковський, член ніжинського магістрату Р.Романовський. Послідовно підтримуючи боротьбу українського народу проти польсько-шляхетської агресії, вони небезпідставно розраховували на певні пільги. У різний час ніжинські можновладці одержали підтверджувальні універсали на володіння тими селами, якими володіли до 1648 р. Писар того ж магістрату П.Васютинський відновив свої права на села Красилівка і Хібалівка [20]. Відомі й інші подібні випадки.

Але в цілому, це були поодинокі вияви залишкового характеру. Прошарок міського патріархату не склався в окрему соціальну групу населення і не становив собою яку-небудь значну соціальну силу, здатну успішно конкурувати з козацькою старшиною чи духовенством. Враховуючи складність реалізації феодальних прав, міський патріархат надавав перевагу надійнішим і ефективнішим способам збагачення, а саме промислового підприємництва і торгівлі.

У соціальній структурі суспільства особливе місце займало купецтво. Воно не належало до типових феодалів. Але займалось

діяльністю, яка базувалась на феодальному виробництві. Будучи посередником між виробником і споживачем, купецтво сприяло руйнації замкнутого натурального господарства, зародженню і дальшому розвитку дрібнотоварного і капіталістичного виробництва. Лівобережне купецтво другої половини XVII ст. перебувало на стадії перетворення в окремий стан. Воно ще не виділялось з маси населення як окрема соціальна група осіб, яка відрізнялась від інших відношенням до засобів виробництва, політичним і соціальним становищем у суспільстві. В його ряди мали доступ представники різних прошарків населення, які мали необхідні капітали для торгівельної діяльності. В свою чергу, розорені купці переходили в розряди торгових людей або власників майстерень чи других підприємств. Перетворення купецтва в окремий стан гальмувалось конкурентною торгово-підприємницькою діяльністю козацької старшини, яка стримувала процес нагромадження купецького капіталу, а відповідно і його вплив на зародження капіталістичних елементів у надрах середньовічного суспільства.

2. Еволюція соціального становища селян, козаків і міщан.

Головною особливістю середньовічного суспільства було встановлена законодавчим шляхом замкнутість станів, яка робила неможливими або надзвичайно важкими переходи з одного стану до іншого. Все залежало від характеру і рівня розвитку панівних суспільних відносин. Безумовно, на початковому етапі, становлення середньовічних суспільств і в окремі наступні періоди ця замкнутість під впливом різних обставин порушувалась, тим самим вносячи соціальний дисонанс в усталену структуру суспільства. Послаблення станових перегородок свідчило про втрату тогочасним суспільством, тимчасової чи тривалої, панівних позицій, що при сприятливих умовах могло закінчитись перемогою безстанового суспільства. Шляхи дальшої еволюції соціальної структури населення залежали від багатьох факторів, у тому числі - від форми земельної власності, політичної лінії правлячих кіл і сили опору податних кіл населення.

Встановлення станового ладу виступало головною передумовою соціальної нерівності в суспільстві, зайняття одними привілейованого, а іншими пригнобленого становища. Це типове явище для середньовіччя, для більшості країн Європи. Правда, приблизно з XVI ст. почались й інші процеси. Після революції у Нідерландах у XVI ст., в ході якої було покінчено з узаконеною соціально-економічною і політичною нерівноправністю і надання всім громадянам однакових прав, люди побачили можливість жити у вільному суспільстві. Правда, становлення нових відносин відбувалось повільно і неоднаково в різних країнах.

Під час визвольної війни сталися істотні зміни в становищі простих

мас населення, надолу яких випали страшні випробування, і які винесли на своїх плечах основний тягар воєнного лихоліття. Селяни, козаки і міщани зруйнували основи станового ладу, зробили доступними раніше закриті соціальні групи населення. Найрельєфніше це проявилось у покозаченні посполитих, насамперед селян. Правда, це робилось з дозволу властей. Будучи зацікавленим у збільшенні і посиленні могутності національної армії, уряд Б. Хмельницького залучав у військо селян і міщан з наступним наданням їм козацьких прав. Ці процеси у роки війни набирали таких розмірів, що, як писав Самовидець, козаками ставали навіть ті, хто ніколи "козацтва не знав". І в цьому не було перебільшення. Потреби захисту завоювань 1648 р. змусили взятись за зброю абсолютну більшість чоловічого населення України. Одночасно з цим відбулось різке зкорочення чисельності податних станів, відповідно зменшились грошові й натуральні надходження до казни і кишень земельних власників, що викликало певну стурбованість правлячих кіл.

У таких умовах гетьманська адміністрація мусила вжити ряд заходів для поступового відродження станового стану і насамперед, відособленості податних станів. Намагаючись утримати підтримку православного духовенства, гетьман навіть на початку воєнних дій заборонив записувати до війська монастирських підданих. У 1648 р. універсали такого змісту він видав Густинському монастирю і Києво-Печерській лаврі [21]. Хоч аналогічних документів за цей рік і не виявлено, але, напевне, перші були видані тільки при порушенні правила, коли всупереч заборонам козацька старшина записувала у козацькі компути всіх бажаних, у тому числі й монастирських селян. Ідеологічна підтримка повстанців виявилась необхіднішою, ніж підтримка людськими ресурсами.

Незважаючи на гостру потребу в збройній силі, гетьманський уряд намагався утримати селянство в старому становищі як основний податний стан. Правда, зробити це в роки війни було досить непросто. Ми не зустрічаємо в цей час документів, які б чітко визначали повинності чи розміри податків з селян у масштабі всієї України. Але, швидше всього, вони були значно меншими, ніж до революції і виконувались тільки на користь держави й частково монастирів. А окремі землевласники просто не наважувались претендувати на працю і її результати навіть своїх підданих. Але при найменшій нагоді, як це було, наприклад, у Зборівській угоді, адміністрація України заявляла про те, що селянство буде залишатись у своєму колишньому статусі. Хоч і не робили серйозних спроб його встановлення.

Визначаючи місце України в союзі з Росією, гетьманська адміністрація чітко визначала місце кожного стану в соціальній структурі суспільства. Щодо селянства, то Березневі статті містили окремий пункт: "Кто пашенной крестьянин, тот будет должность, обыкшую... отдавать, как

и прежде сего" [22]. Тобто, в основному законодавчому документі визначалась феодална залежність селянства і його соціальні функції. Але провести закон у життя власті були поки що безсилі. Надто сильним було селянство і надто рішуче настроєним, щоб поводитись з ним так, як хотілось властям.

Тому намагання властей посилити феодалну залежність селянства, обмежити його особисту свободу викликало загострення соціальних суперечностей. Найрельєфніше воно виявлялось у небажанні селян підкорятись властям і масовому покозаченню. Доводячи свою участь у визвольній війні чи воєнних діях наступних років, селяни вважали себе козаками, відмовлялись платити податки і виконувати повинності. В окремих випадках і в окремих місцевостях властям вдавалось тимчасово зупинити стихійне покозачення, але зробити це в масштабах всієї України, савіть Гетьманщини, вони були не в силах. Найбільше скорочення селянства за рахунок покозачення відбулось під час перепису населення в 1666 р. з метою оподаткування [23].

Таблиця 1

Чисельність селянства в 1654 - 1666 рр.

№№	Населені пункти	Чисельність селянства			
		1654 р.	1666 р.	Зменшення	%
<u>Миргородський полк</u>					
1	Жигимонтів	174	143	31	17,8
2	Баранівка	80	45	35	43,7
3	Піски	47	13	34	72,3
4	Яреськи	93	20	73	78,4
Всього - 4		394	221	173	43,9

Таблиця 2

Чисельність селянства в 1654 - 1666 рр.

№№	Населені пункти	Чисельність селянства			
		1654 р.	1666 р.	Зменшення	%
<u>Полтавський полк</u>					
1	Решетилівка	74	28	46	62,1
2	Білоцерківка	233	57	176	75,5
Всього - 2		307	85	228	72,3

Чисельність селянства в 1654 - 1666 рр.

№№	Населені пункти	Чисельність селянства			
		1654 р.	1666 р.	Зменшення	%
<u>Ніжинський полк</u>					
1	Володькова Дивиця	218	47	171	78,4
2	Козари	104	16	88	84,6
3	Івангородок	252	31	221	87,6
4	Волинка	178	69	109	61,2
5	Шаповалівка	197	83	114	57,8
Всього - 5		945	246	703	74

Зроблені підрахунки свідчать одночасно про загальну тенденцію зменшення кількості селянства і його нерівномірності в різних полках від 43.9% у Миргородському, 72.3 у Полтавському до 74 % у Ніжинському полках. Така нерівномірність була зумовлена не соціально-економічними і політичними причинами, але і загальним зменшенням населення Ніжинського полку в зв'язку з активними військовими діями на його території на початку 60-х років. Коли чимало жителів загинуло в ході боїв або мусило відійти в безпечніші місця. Саме на території Ніжинщини у той час і розгорнулися основні військові дії. Кількісне збільшення населення спостерігалось тільки в окремих населених пунктах зазначених полків: Старих Саяжарах Полтавського полку - на 39.3%, Смілі Миргородського полку - на 64.1%, тощо. Проте у цілому такі села і містечка були винятком у масі населених пунктів, які гостро відчували нестачу як міського, так і сільського населення.

Незважаючи на певну протидію властей, селянство продовжувало самовільно називати себе козаками, відмовлялося виконувати повинності на користь окремих власників або платити державі податки. Такі соціальні зміни набули масового характеру, що не залишилося поза увагою властей. Масове покаяння населення у другій половині 60-х років відбувалося у Лубенському, Переяславському, Полтавському та деяких інших полках. Правда, тут існували й інші причини, насамперед політичні. Місцева козацька старшина, як старшина й інших полків, була явно незадоволена тим, що податки збирали з населення царські чиновники і вони

направлялися прямо в царську казну. Тому вони не тільки не заперечували проти запису селян до козацького стану, а й навіть всіляко його заохочували. Це був організований опір старшини спробам царського уряду обмежити автономію України і урізати її права зборі податків, що становило одне з джерел збагачення. Російський уряд не залишив без уваги це явище і намагався відповідним чином вплинути на перебіг подій. У 1669 р. він писав лівобережному гетьману, що йому “ведомо...учинилось, что всякое междуособие ..., от своевольных людей, которые ... затевают всякіе скорные и смутные слова и от того чинятца великие беды, оставя свои работы пахатные мужики, будники, винокуры, а отъезжают казаками, и от того беды и разорения чинятца великие, а прямиим козакам чинят безчестіе...”.

Причому показання супроводжувалося відкритою непокорю чиновникам, збройними сутичками, які в ряді полків переросли у збройне повстання. Масовий опір населення спробам російського уряду взяти під свій контроль фіскальну політику в Гетьманщині набув такого загрозливого розмаху, що він мусив піти на поступки і передати збір податків гетьманській адміністрації. Це була серйозна перемога національних сил, яка загальмувала зміцнення влади Росії над Гетьманщиною і перетворення вільного населення у кріпаків. Разом з тим старшині уряд заборонив висувати селян у козацький реєстр, намагаючись хоч таким чином консервувати поділ населення на окремі стани. Проте життя виявилось сильнішим за офіційні заборони, змушуючи як центральні, такі місцеві власті йти на поступки селянству і міщанству в їх прагненні до волі та незалежності.

Гетьманський і царський уряди не могли обійтись без посполитих при відсічі ворожої агресії і тому закликали їх взяти участь у воєнних діях. У цьому випадку вони обіцяли визнати за учасниками воєнних дій козацькі права. Зокрема, так вони поступили при відсічі турецько-тагарської армії у 70-х роках. Тисячі селян і міщан відгукнулись на заклики і взяли активну участь у зміцненні обороноздатності Гетьманщини на початку 70-х років і в боротьбі з турецько-тагарськими нападами у 1677 і 1678 рр. Багато з учасників в цих діях загинуло, а ті, що залишилися живими, вважали своє перебування у козацькому війську достатньою підставою для визнання їх належності до козацького стану. Однак верхи так не вважали, незважаючи на всі свої обіцянки. Козацька старшина розглядала таку участь як тимчасове явище, яке не давало права на одержання козацьких прав і привілеїв, і змушувала їх відбувати відповідні повинності на користь землевласників чи платити податки державі. Такі випадки мали місце в 1687 р. з підданими Макошинського, Київського Флорівського, та деяких інших монастирів, які з цих причин оголосили себе козаками і не бажали їм корятись. Причому тут склалася цікава ситуація, коли монастирі у своїх звертаннях до властей, розуміючи складність виконання своїх прохань,

пропонували виселити непокірних з своїх володінь. Тобто в даному випадку для них більшу цінність становила земля, ніж піддані. Вони без особливих зусиль могли навербувати собі селян з переселенців і змусити їх виконувати феодалні повинності.

Але політична обстановка в країні змушувала царський і гетьманський уряди знову йти на поступки народові й давати дозвіл бажаючих на запис до козацького реєстру. Останній раз у XVII ст. такий дозвіл було дано в 1687 р. у зв'язку з залученням козацьких полків до участі у Кримському поході російської армії. Зафіксований у договірних статтях старшини з російським урядом, він є важливим доказом нездатності правлячих кіл відокремити головні стани один від одного надійними законодавчими перегородками. Незавершеність станових процесів відособлення серйозно перешкождала зміцненню феодалних порядків взагалі й обмеженню особистої свободи селянських мас зокрема.

Показання населення не припинялось і в наступні роки. Показовими у цьому плані є дії селян ряду лівобережних сіл. Зокрема, селяни Переяслава у 1690 р. вважали себе козаками. Але при цьому вони не хотіли відбувати військову повинність, тобто брати участь у поході, й платити податок на утримання війська. Ситуація була досить складною, і, як вона вирішилась, невідомо. Можливо все відбувалося так, як у селі Петрівцях Полтавського полку, коли місцеві селяни для узаконення свого бажання стати козаками виставляли свідків їх участі в походах, несенні сторожової служби на полях чи на березі Дніпра, або давали взятку особам, від яких залежало вирішення питання. Незважаючи на всі їх зусилля, полковник Полтавського полку наказав місцевому сотнику зупинити показання селян, внесених до козацького реєстру виписати з нього і змусив відбувати повинності на користь Воздвиженського монастиря, що і було зроблено.

Подібне відбувалось по всій території Гетьманщини. Зокрема, в с. Бистрику Чернігівського полку кількість селян, незважаючи на всю протидію місцевих властей, протягом 1670-1704 рр. зменшилось на 115 чоловік, або на 95.5%. Фактично все населення села або покинулось, або мігрувало в інші села. Серйозний конфлікт у зв'язку з показанням відбувся в ряді сіл Чернігівського полку.

Простежити динаміку росту чисельності селянства у 70-90-х роках через відсутність узагальнюючих даних неможливо. Певну ясність у цей процес вносять цифрові дані за 1666 - 1713 рр. [24].

Чисельність селянства в 1666 - 1713 рр.

№№	Населені пункти	Чисельність селянства			
		1666 р.	1713 р.	Приріст	%
<u>Прилуцький полк</u>					
1	Смош	29	43	14	48,2
2	Високе	21	45	24	114,2
3	Колесники	14	67	53	378,5
4	Полова	20	96	76	380,0
5	Стрельники	13	23	10	7,6
6	Заїзд	12	38	26	216,6
7	Толкачівка	29	102	73	251,7
8	Обичів	17	95	78	458,8
9	Монастирище	45	80	35	77,7
10	Хаснеки	7	34	27	385,7
11	Ічня	244	255	11	4,5
12	Ржавець	18	105	87	483,3
13	Липове	24	58	34	33,3
14	Понирі	9	67	58	644,4
15	Ярошівка	23	110	87	278,2
16	Кропивка	24	46	22	91,6
17	Рябухи	8	14	6	75,0
18	Березівка	54	129	65	120,3
19	Кулешівка	7	24	17	242,2
20	Антонівка	55	91	36	66,4
Всього - 20		644	1522	878	136,3

Розрахунки свідчать, що кількість селян за 47 років збільшилась в окремих селах на 4.5 - 483.3%, а в цілому по Прилуцькому полку в середньому на 136.3%. Із 47 сіл цього полку, зафіксованих у документах, населення зменшилось тільки в чотирьох (Валки, Галка, Коренецьке і

Дмитрівка), що вже вказує на певну закономірність в еволюції сільського населення. При цьому виникає природне питання про темпи приросту селянства, його взаємозалежності з процесами, які відбувалися в Росії в цілому, оскільки це впливало і на Україну, так і на Гетьманщині в цілому. Оскільки для України таких матеріалів немає, то порівняємо одержані дані з відповідними даними по Росії, середньорічний приріст у якій становив приблизно 0.5% [25]. Такий показник можна використати і для Гетьманщини, яка, як і південні райони Росії, зазнавала частих руйнівних нападів, ворожих дій, пошестей і навіть голоду, що негативно позначалось на людському факторі.

Таким чином, за 47 років кількість селян у досліджуваному полку мала збільшитися на 23.5%, у дійсності збільшення становило 136.3%, або в 5.7 раза більше. Таке могло відбутись не стільки за рахунок природнього приросту і зовнішньої міграції, скільки за рахунок оселювання козацтва, процесу, який прийшов на зміну процесу, характерного для ближчих після визвольної війни років. Вважаємо, що подібне відбувалося і в інших полках, можливо, з невеликими відхиленнями в той чи інший бік. Активізація наприкінці XVII - на початку XVIII ст. кількісного зростання селянства знаменувала початок нового етапу в розвитку соціальних відносин у Гетьманщині. Він виражався у бурхливому наступі козацької старшини, шляхти і духовенства на соціальні завоювання селян і міщан під час революції 1648 р. і в масовому перетворенні особисто вільного селянства у залежне.

Селянство Гетьманщини не становило собою монолітної соціальної маси, а ділялось на кілька розрядів. Найбільший з них репрезентували жителі так званих вільних військових сіл. Це населені пункти, що перебували у підданні Військового скарбу - вищого фінансового органу держави. У 1666 р. у них нараховувалось 24 604 двори, в яких проживали сотні тисяч людей. Жителі "вільних" військових сіл вважались особисто вільними, з повним правом переміщення, розпорядження своєю особою і ведення господарства чи зайняття різними ремеслами і промислами. Але такі села були недовговічними, оскільки старшинська адміністрація використовувала їх як своєрідний Фонд для роздачі у приватне чи монастирське володіння. Причому могли передаватися як цілі села, так і окремі їх мешканці, внаслідок чого кількість "вільних" військових сіл невпинно скорочувалась. У 1764 р. у 8 полках Гетьманщини нараховувалось лише 1100 дворів "вільних" військових сіл, а решта опинилась у залежності відвласників [26]. Правда, кількість відповідних дворів дещо збільшилась, якщо ми врахуємо, що це дані тільки двох полків. Але, в принципі, вони суттєво не вплинуть на загальні дані. Наведені дані свідчать про нестримне скорочення чисельності вільного і збільшення кількості залежного населення.

Спрямованість соціальних процесів серед селянства багатов чому визначалась характером рентних відносин. Дослідники відповідної проблеми на цьому особливо наголошували. Зокрема, А.Н.Сахаров зазначав, що "кожна нова форма ренти, нові форми феодальної експлуатації визначають не тільки міру залежності селян від феодальних власників, але і рівень майнової диференціації і соціального розшарування селянства" [27]. Кожна з форм ренти по-своєму впливала на селянство, могла прискорювати чи гальмувати соціальні процеси всередині нього.

Соціально-економічне становище селян залежало й від інших факторів, у тому числі й забезпеченості робочою худобою. У різних полках вона було неоднаковою. Використаємо для його визначення спеціальне дослідження В.О.Романовського цієї проблеми за 1666 р. Згідно його аналізу переписних книг 1666 р. у Стародубському полку 79% дворів володіли по одній, 18 - по дві і 3% - понад трьома головами робочої худоби. Як видно з цих даних, абсолютна більшість селян не була забезпечена такою кількістю волів чи коней, яка б дозволяла їм стабільно і успішно господарювати. Депо інше співвідношення тяглової сили спостерігалось у Ніжинському, Чернігівському й частково Київському полках. У них зафіксовано вже 3% господарств без робочої худоби, 40% - мали по одній, 25.3 - по дві, 8.3 - по три, і 6% по чотири і більше голів робочої худоби. Тут вже видно кращу забезпеченість господарств тягловою силою. Можливо, це було викликано і тим, що на відміну від північних полків з їх супісчаними і пісчаними ґрунтами, вони мали великі площі чорноземів, обробити які можна було тільки волами [28].

Зовсім інша картина була в Переяславському, Лубенському, Миргородському та деяких інших південних полках. Тут вже бачимо велику кількість дворів без всякої робочої худоби (11.4%). Значно менше було господарств з однією головою робочої худоби (6.5%), заге з двома головами худоби - вже 56.8% і з трьома - 3.7%. У цих полках існувала вже досить велика група господарств (21.4%), яка володіла не менш як чотирьма головами робочої худоби на кожне [29]. Це вже є яскравим свідченням того, що за своїм економічним становищем селянство південних полків значно переважало селянство північних полків. Це пояснюється багатьма факторами і насамперед тим, що феодальні відносини швидше розвивались на півночі Гетьманщини, внаслідок чого місцеве селянство досить швидко диференціювалось.

Зроблені В.О.Романовським розрахунки у цілому достовірно відображають картину забезпеченості селянських господарств робочою худобою. Але характеристика виділених ним в окремі групи дворів потребує уточнення. Напевне з політичних міркувань вчений не виділив у окрему групу двори зі значною кількістю робочої худоби (від 4 до 20), що свідчило не просто про матеріальну нерівність, але і про буржуазний

характер розшарування селянства. Дійсно, господарі з кількома десятками волів настільки виділяються серед мас селянства, у тому числі й заможних, що тут мова може йти лише про появу якісно нової соціальної групи населення.

Поряд з вільною існувала група залежних селян. До неї входили піддани козацької старшини, шляхти, монастирів. А соціальним джерелом їх поповнення виступали селяни "вільних" військових сіл. Їх правове і соціальне становище визначалось рішеннями гетьманського і царського урядів і було багато в чому подібним між собою. Всі вони не були закріпачені, зберігали можливість вільного переходу від одного власника землі до іншого, запису в козацькі списки, хоч і з перешкодами, а також обмеженого розпорядження угіддями. Не існувало ні одного законодавчого акту, який би увів, хоч би формально, кріпосну залежність селянства. Не підтверджує її існування і фактичний матеріал, що дозволяє висловити незгоду з твердженням М.М.Ткаченка про існування в другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні феодальних відносин [30], що потягло за собою і ряд інших невірних, на наш погляд оцінок суспільно-політичного життя Гетьманщини.

Незважаючи на окремі відмінності, в становищі старшинських, шляхетських і монастирських маєтків було чимало спільного, як єдиної соціальної податкової групи стану. Перш за все, це спостерігалось в залежності від приватних чи колективних власників землі, а також у поступовому обмеженні особистої свободи та юридичному підпорядкуванні панам. Згідно Глухівських статей 1669 р. селяни маєтків, які були одержані від російського уряду, попадали в судову залежність від старшини, що було черговим кроком на шляху їх феодальної залежності. Те ж саме відбувалось і з монастирськими підданими. Правда, тими ж статтями було вирішено "с сего времени в архієпископские в в монастирские вотчины вновь никого не принимать, быть старым, и учинить им книги, сколько за архієпископом и за монастирями в вотчинах их мужиков" [31]. Гетьманська адміністрація цього періоду всіляко намагалася загальмувати поширення церковних володінь. Фактично, вона почала проводити ту політику щодо духовенства, що й російський уряд на своїх землях, який наприкінці XVII ст. частково позбавив монастирі їх привілеїв. Це було явне зближення соціальної політики урядів Гетьманщини і Росії щодо селянства, монастирських маєтностей.

Окремі розбіжності у ставленні козацької старшини і духовенства стосовно селянства серйозно не позначились на їх діях, спрямованих на посилення феодальної залежності хліборобів. У цілому, кількість залежних селян росла одночасно зі збільшенням кількості і залежних сіл. Якщо в 1657 - 1672 рр. їх було роздано 275, то в 1673 - 1709 рр. - 480 [32]. Під тиском козацької старшини кількість селян магістратських і ратушних сіл

зменшувалась. Відбувався своєрідний відлив селянства з однієї сфери підпорядкування до іншої, з розвинутішими феодальними відносинами і, головне, такої, що невпинно прогресувала. Попадаючи у феодальну залежність від козацької старшини, воно своєю працею створювало передумови для прискорення збагачення старшини і виділення її з рядів козацтва.

Особливе місце у суспільстві займало козацтво. Його багатолітня кровопролитна боротьба за свої права дала результати, і вже в роки визвольної війни воно сформувалося в привілейований стан з широкими правами. Фактично, воно заповнило той вакуум, що утворився в Україні після розгрому польської й полонізованої української шляхти. Козаки за свою службу звільнялись від багатьох "загальнонародних" повинностей і поборів, дістали право власності на землю, багато привілеїв при занятті сільським господарством, промислами і торгівлею. Ці особливості були зафіксовані вже в ряді законодавчих документів періоду визвольної війни. І далі їх права розширювались і закріплювались.

Після об'єднання України з Росією за козаками в нових умовах визнавалась власна юрисдикція, закріплена в Березневих статтях "... Чтоб своими правами суживались... и в судах... от старших своих чтоб... сужены были" [33]. Таким чином, козаки виводились з-під юрисдикції інших органів влади - сільських і міських. Розглядом справ козаків займалися полкові та сотенні суди, які складались з полкової та сотенної старшини. Під час походів полковий суд виконував функції воєнно-польового суду. Розгляд апеляцій здійснював Генеральний суд, який розглядав оскарження рішень полкових судів [34].

Права козаків передавались у спадок. Причому спочатку вони зберігались як за дітьми, так і за вдовами загиблих чи померлих козаків. Але з часом становище почало мінятися. Розвиток феодальних відносин неминуче мав зачепити і стан козаків. Їх правовий імунітет, який був серйозною перешкодою феодально-кріпосницьких порядків на всі кола населення. Інакше і не могло бути. Вже в Московських статтях 1665 р. було введено нове положення - вдова козака, що вийшла заміж за посполитого, втрачала колишні права і привілеї, але її діти від першого одруження зберігали їх. Причому були й інші обмеження козаків у цій сфері, у тому числі й запроваджені царськими воєводами. Всупереч рішенням Березневих статей 1654 р. вони почали втручатися у внутрішнє життя Гетьманщини й навіть забороняти козакам одружуватись з дочками селян і міщан, що викликало сильне невдоволення місцевого населення [35]. В цьому воно вбачало посягання на свої давні права і особливо завоювання революції 1648 р.

Точну кількість козацтва встановити неможливо. Не існувало відповідних списків, які б дозволяли це зробити. У роки визвольної війни

визначенням козацького стану займалась, напевне, місцева козацька старшина, яка вважала козаками тих осіб, які брали участь у військових походах чи виконували іншу військову службу. В Березневих статтях 1654 р. кількість козаків визначалась у 60 тисяч. Саме такій кількості мало платитись жалування. Але старшинська адміністрація так і не склала відповідних списків, які б офіційно відділили козаків від представників інших станів, насамперед селянства і міщанства. На перешкоді цьому стала як незавершеність станового розмежування всього населення, так і складність внутрішньої та зовнішньої обстановки, коли у збройну боротьбу втручались всі люди, незалежно від їх станової належності.

Готуючись до спільного з Україною масованого наступу на Польщу, російський уряд влітку 1654 р. згідно попередніх домовленостей направив українським козакам грошове жалування. Царські посланці доставили його Хмельницькому у Білу Церкву і зажадали відповідних списків козаків. Гетьман мусив зібрати для вирішення питання старшинську раду, яка ухвалила рішення про те, що скласти відповідний реєстр неможливо, оскільки в похід виступили не тільки козаки, але й селяни та міщани. За своєю чисельністю учасники походу значно переважали кількість козацтва, визначену Березневими статтями 1654 р. За одними даними їх нараховувалось 100, за іншими - 300 тис. чоловік [36]. Хоч остання цифра, зважаючи на політичну обстановку влітку 1654 р. і результативність воєнних дій, видається перебільшеною. Але ясно одне, що в тогочасних умовах гетьманський уряд не міг настільки ізолювати селян і міщан, щоб закрити їм шлях до стану козацтва. І це навіть при тому, що до козацьких списків дозволялось вносити тільки міщан і мігрантів з інших українських земель або зарубіжних країн, а селян тільки як виняток і то в особливих умовах.

Класичному тогочасному суспільству було невластивим існування переважної більшості особисто вільного населення. Воно існувало і міцніло на базі використання і підпорядкування владі феодалів все нових і нових мас людей з різних станів, насамперед податних. Козацтво з своїм особливим, нехай ще нетвердо закріпленим, становищем у суспільстві було незручним об'єктом для закріплення, в крайньому разі в порівнянні з селянством. Для цього бажаним необхідно було перебороти як опір самих козаків, так і традиційне уявлення представників інших верств населення про те, що останні є людьми вільними і незалежними. Якщо врахувати, що козаками себе вважали в окремі періоди до 80% всіх жителів того чи іншого регіону, причому твердо впевнених у непорушності завойованої в роки війни свободи, то стануть зрозумілими і ті труднощі, що стояли на шляху перетворення їх у підданих старшини чи монастирів.

Особиста воля у поєднанні з господарською самостійністю виступали основою підвищення економічної спроможності і незалежності

козацтва, головної передумови успішного протистояння у боротьбі з феодално-кріпосницькими устремліннями козацької старшини, монастирів і шляхти, на стороні інтересів яких і стояла державна машина Гетьманщини. Головна феодална повинність козацтва - військова служба - була на той час головною функцією і, разом з тим, найнеобхіднішою потребою молодій держави. Але наскільки вона була необхідною у військово-політичному плані, настільки вона була економічно безсилою, і недейовою. Вона не створювала додаткової вартості і не працювала на зміцнення економічної бази тогочасного феодалного суспільства. Типово середньовічна держава, якою на той час стала Гетьманщина, допускала існування козацтва тільки в обмеженій кількості, як немінуче явище, і будь-якою ціною намагалась не допустити набуття ним переважної ролі в суспільстві й всіляко обмежити його кількісний склад.

Здавалось, законодавчо козацтво було захищеним законодавчими актами. Навіть у гетьманських універсалах старшині чи монастирям на землю, їм наказувалось козаків не чіпати. Але в дійсності на такі заборони мало хто звертав увагу. При мовчазній підтримці владних структур новоювлені землевласники з застосуванням сили перетворювали вільних козаків своїх маєтностей у власних підданих, змушували тих відбувати феодалні повинності, внаслідок чого чисельність вільного населення нестримно зменшувалась. Якщо безпосередньо після Переяславської ради 1654 р. у с.Шабалинів жили тільки козаки, то в 1668 р. чимало з них попало у різноманітну залежність від власників і почало відбувати феодалну повинність. У такому ж становищі перебували після визвольної війни й жителі Буд, Дроздовки, Жуковки і Куликовки Ніжинського полку. Але під час перебування на посаді Дівичької сотні М.Шендюка (1679-1685) все більше козаків почало відбувати повинність на його користь і врешті-решт потрапило в його повну залежність. Тривала боротьба за відновлення козацьких прав нічого не давала і тільки у 1708 р. дала бажані результати. В с.Поповці того ж Ніжинського полку у 1654 р. проживало 150 козаків і 153 селянина. Це приблизно типова картина для того часу. Але типово й те, що перші почали приблизно з 60-х років попадати в залежність від старшини, шляхти й монастирів [37].

Таким же чином діяли і монастирі, зацікавлені у дармовій робочій силі. Зокрема, Густинський монастир, діставши у 1665 р. універсал на с.Дейманівку Прилуцького полку, почав поступово підкоряти місцевих козаків і переводити їх на становище підданих. Зрозуміло, що це відбувалося за сильного опору козаків, але протистояти могутньому власнику вони не могли. Щоб прикрити самовільні дії монастиря, прилуцький полковник після скарги нещасних гетьману писав, що більшість з них сама "відкинулася з реестру", а це механічно переводило їх на становище селян. Тривалий час вели боротьбу за свої права козаки

сіл Надинівки, Серединки і Сіножатського Чернігівського полку. З 80-х років Чернігівський Єлецький монастир почав змушувати їх виконувати на свою користь різноманітні повинності, застосовуючи при цьому силу. Протести козаків не давали бажаних для них результатів, і тоді останні звернулися за допомогою до Чернігівського полковника. Порушення монастирем прав козаків були настільки явними, що той у 1688 р. написав архімандриту Ф. Углицькому спеціального універсала, в якому забороняв монастирю змушувати працювати їх на себе, оскільки, якщо не вони, то їх батьки або близькі родичі служили в козацькому війську, брали участь в походах або виконанні інших військових обов'язків.

Боротьба козаків за свої права могла тривати десятки років. Навіть на початку 20-х років XVIII ст. жителі сіл Дунаець і Локня Ніжинського полку скаржилися у Малоросійську колегію, заведену російським урядом замість гетьманського управління, на те, що ще у 80-х роках їхніх дідів і батьків князь Ю. Четвертинський силою "поверстав" у селян. І таких випадків було чимало. Чим сильнішим був власник тим важчою були намагання скаржників відновити свій попередній статус. У цьому плані показовою є історія козаків с.Хижки Чернігівського полку. Місцевий полковник Я.Лизогуб серед інших підкорив їх своїй владі і змушував виконувати різноманітні повинності. Коли ж у 1722 р. їх запитали у Малоросійській колегії - чому вони так довго мирились з ним, то у відповідь почули, що вони не наважувались скаржитись через те, що в полковника всі родичі займали важливі адміністративні посади [38]. У таких умовах виступати проти полковника було справою дійсно безперспективною.

Він міг поступати так, як це зробив раніше Новгород-Сіверський Спаський монастир. Ще в 70-х роках, вважаючи своїми усіх жителів Вовчої, Глазового, Жохового, Олтарів і Пигарівки Стародубського полку своїми, він почав претендувати і на місцевих козаків. Спочатку змушував їх працювати на тимчасових, періодичних роботах, а потім і на постійних, які вимагали витрат значної кількості часу. Серед них були оранка і збирання врожаю. Коли ж козаки відмовились виконувати ці роботи, тоді монахи зробили збройний наїзд на села. Монастирські служки і селяни силоміць захоплювали козаків у полях і катах, били їх, а потім відвозили у монастирську тюрму, де під тортурами змушували визнати себе підданими монастиря. І тим нічого не залишалось іншого, як зробити це. Але пам'ять про цю страшну сторінку села надійно зберегли їх нащадки і, коли за часів першої Малоросійської колегії з'явилась можливість відновити втрачені права, то вони їх використали, звернувшись до неї з відповідним проханням [39]. Масового характеру оселяння козаків набрало у 90-х роках, коли влада козацької старшини помітно зміцніла, і одночасно розгорнувся наступ російського уряду на внутрішній устрій Гетьманщини.

Були й інші причини. Характерно, що чисельність козацтва протягом

другої половини XVII ст. невплинно скорочувалась. Якщо у Березневих статтях 1654 р. їх кількість визначалась у 60, то у Глухівських 1669 р. - вже в 30 і в Переяславських 1674 р. - 20 тис. чоловік. Таким чином, за 20 років кількість козацтва зменшилась у три рази. Але це стосувалось тільки реєстрових козаків. Козацькі права зберігала за собою і та невелика частина козаків, яка вже не потрапляла до реєстру, але ще періодично виконувала козацькі функції. Значна частина козацтва опинилась під владою світських і духовних власників, внаслідок чого її становище значно погіршало.

Дещо кращим залишалось становище і реєстрового козацтва. Хоч і в його середовищі відбувались важливі соціально-економічні зміни. Під впливом різних обставин частина козаків зберегла, а то і примножила свої господарства і була здага на виконувати військову службу за власний кошт. І це при тому, що вона вимагала великих затрат. Йдучи у похід чи виконуючи сторожову службу, козак повинен був мати коня, зброю, справний одяг, взуття і їх переміну, шаблю, спис, рушницю, порохівницю, запас пороху і куль, харчі, фураж та інші припаси. Все це коштувало досить дорого і не було під силу всім козакам. Серед козацтва з'являються окремі соціальні групи, одна з яких могла відбувати військову службу, а друга - ні. Уже в 1676 р. такий поділ козацтва чітко спостерігався у Полтавському, Чернігівському, Стародубському, Ніжинському, Переяславському і Київському полках. Подібна картина спостерігалась, напевне, і в інших полках. На кінець XVII ст. вона стала настільки явною, що уряд Гетьманщини мусив відповідно відреагувати на неї. У 1698 р. він ухвалив рішення про те, щоб "козаки, які ніколи не відбувають воєнної служби, були помічниками тяглих у "кормління" компанійців і піхотного товариства" [40]. Одночасно відбувалось відповідне реформування і охотницьких полків. Насамперед, воно захопило компанійців. Полковник І. Новицький мав організувати комісію, яка б розглядала забезпеченість козаків компанійських полків стройовими кінями і зброєю. Осіб, які не мали їх, пропонувалось виключити з козацького реєстру, і таким чином вони неминуче мали потрапити під владу окремих осіб. Таким чином, наприкінці XVII ст. вже утворились дві соціальні групи козацтва, різні за своїм соціально-економічним становищем.

У неоднозначному напрямі розвивались і міщанство Гетьманщини. Його соціально-правовий статус визначався Березневими статтями 1654 р., відповідними царськими грамотами, а також нормами Магдебурзького права, які мали силу закону. Важливим завоюванням українських міщан стало набуття жителами магістратських міст податкового і судового імунітету, а також виробничих привілеїв. Правда, не всі міщани могли ними користуватись повною мірою. Одні з них багатіли, а інші, зазнаючи податкового тиску чи з інших причин, розорювались. Досить частими були випадки, коли міщан не рятували і їх права й тоді вони попадали у

залежність від старшини або монастирів. Характерно, що в другій половині XVII ст. у наступ на права міщан включились і воєводи. Вони змушували міщан безкоштовно ремонтувати зброю, шити одяг для солдат місцевого гарнізону, втручались у міське самоуправління, нав'язували йому свої рішення. Такі дії царських представників йшли врозріз з рішеннями Березневих статей 1654 р. і тими відносинами, що традиційно склались в Україні. Тому не дивно, що місцеві міщани неодноразово звертались до царського уряду з проханням припинити зловживання російських воєвод у Гетьманщині й підтвердити їх давні права і привілеї.

У кількісному відношенні міщанство Гетьманщини еволюціонувало в тому ж напрямі, що й селянство. Це підтверджують дані за 1654-1666 рр. [41].

Таблиця 5

Кількість міщан у 1654 - 1666 рр.

№№	Міста	Чисельність селянства			
		1654 р.	1666 р.	Зменшення	%
1	Ніжин	1944 (і коз., і міщан)	697	1247	64,1
2	Носівка	520	256	264	50,7
3	Мена	490	370	120	24,4
4	Бахмач	527	272	255	48,3
Всього		3481	1595	1886	54,1

Таким чином, якщо кількість селян ряду сіл Ніжинського полку в 1654-1666 рр. зменшилась на 74%, то міщан - на 54,1%. Безумовно, що в цьому зіграла роль захищеність міст військ противника, а відповідно і менші втрати серед міщан. Але неварто скидати з рахунку і нижчий рівень податкового тиску, надійніший захист міщан міськими правами від власницьких устремлінь козацької старшини, шляхти і монастирів. Але, безумовно і те, що частина міщанства перейшла в розряд козацтва. Наведені дані свідчать про те, що еволюція селян і міщан одного з найбільших полків Гетьманщини відбувалась в одному напрямку - в кількісному зменшенні за рахунок багатьох факторів, у тому числі й пошкодження.

Соціальна структура міщанства Гетьманщини мало чим різнилась від аналогічного явища в інших країнах. Хоч, безумовно, мала свою специфіку. Воно ділилось в залежності від економічного становища на три соціальні групи: міська верхівка (багаті купці, великі земельні

власники, а також власники ремісничих майстерень); середні кола (середні за економічним становищем ремісники і торгівці); міські низи (бідні ремісники і торгівці). За термінологією царських переписувачів 1666 р. це - "лучші люди", "середні люди", "молодші люди". На відміну від селянства якимось штучним перегородок між різними соціальними групами міщанства не існувало. В залежності від багатьох факторів представники одних груп могли попадати в інші.

Поява перших паростків міської буржуазії позначилась і на становищі міст, які використовували для захисту власних інтересів типові для середньовіччя форми управління - магдебурзьке право. Боротьба міст за незалежність велась і в попередні роки, але після об'єднання України з Росією вона набула ширшого розмаху і глибшої антистаршинської спрямованості. Міста рішуче виступали проти спроб гетьмана І. Брюховецького підкорити міста старшинській адміністрації. Сильне їх незадоволення викликали також заборони гетьмана міщанам звертатись зі скаргами до царя, а також зробити детальний перепис міського населення з метою його дальшого оподаткування [42].

Незважаючи на сильну протидію козацької старшини, міста зберегли за собою самоуправління, політичні права й економічні привілеї для населення. Важливу роль у цій перемозі зіграла міська верхівка, яка складалась переважно з представників буржуазії, яка прагнула усунути з свого шляху старшину як головного суперника в одержанні прибутку.

Володіючи певними капіталами і правом на міське самоуправління, вона тим самим діставала додаткове джерело для одержання феодалної ренти через оподаткування селян підвладних містам сіл. Деформація у співвідношенні елементів капіталізму і феодалних методів одержання прибутків - немінуче явище при зародженні буржуазних відносин.

3. Початок "повторного" закріпачення селянства

Історія становлення кріпацтва у Гетьманщині - одна з найменш досліджених проблем у вітчизняній історіографії. Навіть такий відомий дослідник минулого українського селянства, як Микола Ткаченко, допускав у цьому питанні явні неточності і суперечності, характерні тим більше і для інших вчених-істориків. З одного боку, він доводив існування у другій половині XVII ст. "феодално-кріпосницьких відносин", з іншого - закріпачення селян пов'язував з відомим універсалом гетьмана Івана Мазепи 1702 р. про дводенну панщину. Такі твердження внесли істотні суперечності в проблему. При цьому без уваги залишались такі фактори, без яких неможлива наукова розробка проблеми: створення соціально-економічних передумов для закріпачення селянства; поступове обмеження економічних і соціальних прав, а також особистої свободи безпосередніх виробників; окремі прояви кріпацтва, які проте, не вказують на існування

кріпосницької системи; відставання законодавчого оформлення початкових процесів закріпачення селянства.

Позбавлення селян волі й його закріпачення після національно-визвольної революції 1648 р. безпосередньо пов'язані з генезою капіталізму в Гетьманщині та її відносинами з Російською імперією. Від рівня особистої свободи безпосереднього виробника матеріальних благ багато в чому залежали його господарська самостійність і підприємливість, а відповідно і глибина соціального розмежування, необхідна умова зародження як буржуа, так і найманого працівника.

У ході національно-визвольної революції 1648 р. і наступних воєнних дій селянство Гетьманщини ліквідувало кріпацтво і завоювало собі свободу, право необмеженого пересування як всередині країни, так і за її межами. Але офіційно існувала феодальна залежність частини селянства, яка, проте, не мала кріпосницького характеру. Навіть закріплюючи селян за окремими власниками, гетьманські універсали не обмежували їх особистої свободи, хоч саме підпорядкування однієї особи іншій вже передбачало урізання особистих прав. Але об'єктивний хід розвитку суспільства неминуче вів до все чіткішого прояву кріпацьких порядків.

Однією з основних причин відродження в Гетьманщині кріпацтва стало її перебування в Російській державі, де в 1649 р. відбулось офіційне затвердження кріпацтва. За таких умов існування особливого суспільного устрою України було неможливим, враховуючи те, що російський уряд з самого початку об'єднання України з Росією взяв курс на зрівняння її соціальних особливостей з загальноросійськими. У своїх діях він спирався на ту частину української старшини, шляхти і духовенства, яка не могла пристосуватись до товарних відносин і прагнула вести власне господарство за рахунок залежної робочої сили. Це був поворот до старих феодальних відносин. Але в таких умовах він забезпечував стабільне існування феодальних господарств. На той час українське селянство, особливо Гетьманщини, значно поліщило своє економічне становище і завоювало такі економічні потенції, яких вистачало для задоволення потреб не тільки власних, а й поміщицьких господарств.

У другій половині XVII ст. створювались передумови для "другого видання" кріпацтва: зміцнювалась національна державна машина, здатна забезпечити власницькі устремління козацької старшини, шляхти і духовенства; феодалізована частина суспільства одержала надійну опору в особі якого кріпосника - царського уряду; змінювалась феодальна земельна власність, яка становила економічну основу влади панів. поступове введення відробіткової ренти, що передбачало наявність залежного виробника.

Після смерті Богдана Хмельницького в Гетьманщині почала швидко

відроджуватись феодальна земельна власність. Вона існувала у двох основних формах - райговій і приватній. Причому зароджувалась чітка тенденція перетворення першої в другу. Головним джерелом формування феодальних маєтностей були феодальні пожалування земель, колонізація "пустошів", масова купівля і захоплення угідь селян, козаків і міщан. Внаслідок цих дій старшина постійно розширювала свої володіння, і вже наприкінці XVII ст. окремі гетьмани і полковники мали цілі латифундії. Незмінно зростали маєтки і православних монастирів. І всі вони потребували вмілих селянських рук.

Зворотною стороною зростання феодальної земельної власності стало послаблення розпорядчих прав селянства на землю, погіршення його матеріального і соціального становища. Місцева адміністрація ще була змушена рахуватись з соціально-економічними наслідками визвольної війни, визнавати правомірність розпорядчих прав селян на землю. Така тенденція у поземельних відносинах поступово послаблювалась, поступаючись місцем прагненню старшини і монастирів все міцніше прив'язати підданих до своїх наділів. Зокрема, в 1670 р. місцеві власті змусили селян Новгород-Сіверського монастиря з с. Спаського Стародубського полку підписати зобов'язання такого змісту: "... Никто пахаючих и хотячих пахати над голове тіе поля спасских нових розроблявати поль и продавати без ведома и воли его милости о. архимандрита не повинен под утратою всего своего засева; за позволеньем теж продават и никому на сторону иншую, тилько тим же села Спасского подданнм, так з войскових и посполитих людей мают, под утратою всего засева..." [43]. Як бачимо, в цьому випадку визнався тільки перерозподіл наділів всередині монастирського маєтку, що відповідало основному принципу тогочасного суспільства - виняткове право власника-феодала на землю. Ми не знаємо, наскільки поширеною була подібна практика у поземельних відносинах між поміщиком і селянином. Але поява такого зобов'язання свідчить про його введення в практику феодального господарства.

Козацька старшина і монастирі поступово зміцнювали свою владу і приблизно на кінець XVII ст. вже мали можливість застосувати до порушників їх монопольних прав на землю більш суворі форми покарання - відбирати у них врожай і наділи, а то й виганяти з своїх володінь. У 1680 р. заможний "військовий товариш" з Почепської сотні Стародубського полку Т. Ходкевич скаржився у полкову канцелярію на те, що одержані ним у спадок селяни сіл Волохи, Кобелі й Рудня після закінчення льготних років відмовились відбувати феодальні повинності. Місцевий полковник підтвердив право поміщика не тільки на землю, а і на селян. На їх відмови підкоритись полковник дозволяв Т. Ходкевичу зігнати колишніх слобожан з власних володінь з тим, щоб вони "звідки

прийшли, на ті свої йшли ґрунти" [44].

Таким чином, селяни трьох сіл були поставлені перед дилемою визнати владу поміщика з усіма зобов'язаннями, що звідси випливали, або йти на нові місця і знову заводити господарство. Повторне переселення було різнозначним розоренню, тому селяни мусили підкоритись своєму панові. Такі випадки були непоодинокі, а почали складатись в систему. Якщо врахувати, що наприкінці XVII ст. закріпачувались льготи багатьох слобід, а термін новопоселених слобід скоротився до 5-3 років, то стане явним поширення процесу обмеження розпорядчих прав, а відповідно й особистої свободи селянина.

Цю тенденцію підтверджують й інші фактори, зокрема заборони селянам продавати наділи, що ще більше прив'язувало їх до господарства пана. У 1708 р. лівобережний гетьман писав монастирським селянам с. Уланового Глухівської сотні таке: "... Архиепископ черниговский доносил нам, что вы с своего легкомыслия, удалившись до каедри черниговской належнoй маестности за границу (на Правобережну Україну, авт.), и ґрунта позостале свои продаете, поля туда приезжаючи, засевете и засевки з капи жати позволяете и всякіе пожитки, власне як там живучи, з своих угодій отбираете, що яко не слушне и праву здавна ухваленому противно деется, так мы ваш тот самовольный поступок сурово ганячи, пильно упоминаем и под жестоким каранем приказем, абысте до тих своих позостальх ґрунтов од сего часу жадною мерою не интересовалися.. поневаж всюды такое обыкновение, же по одеишльх на иншие мейсца для житія подданных кґрунта на державцов спадают, а они тратят свою скцессию" [45]. Вживання в гетьманському посланні слів "яко не слушне и праву здавна ухваленому противно деется" вказує на те, що гетьманський уряд наприкінці XVII - на початку XVIII ст. не визнавав прав селян, які пішли від пана, на розпорядження своїми наділами.

Важливою передумовою становлення кріпацтва був розвиток поміщицького господарства. При цьому знаряддям експлуатації стає прикріплення селянина до землі, коли він має бути особисто залежним від поміщика. Такі процеси проходили повільно і суперечливо, зазнаючи сильної протидії безпосередніх виробників. У перші повоєнні роки господарства старшини і монастирів тільки ставали своєрідними частками феодального виробництва. Відповідно і їх потреби в робочій силі були мінімальними. У більшості випадків вони обмежувались її використанням на другорядних роботах - заготовці сіна, дров, будівництві господарських будівель тощо. Проте, з набуттям ними чіткіших феодальних форм, насамперед з посиленням феодальної земельної власності, загострювалась і необхідність у залежній робочій силі. Феодальна залежність посилювалась в міру зміцнення економічної спроможності феодального господарства.

Спрямованість еволюції феодальної залежності землероба залежала

також від різних форм земельної ренти. Натуральна і грошова ренти передбачають більш-менш самостійного виробника, який працює переважно навласному полі. Його мета - одержання кінцевого результату з наступним відрахуванням виробленої продукції поміщику в натуральній чи грошовій формі. Такі форми рентних відносин не вимагають надмірної особистої залежності землероба від власника землі, навпаки - вони передбачають його певну господарську й особисту самостійність. А феодальна залежність тут виражалась у привласненні земельним власником неоплаченої праці безпосереднього виробника.

Введення відробіткової ренти різко міняє не тільки предмет виробничого впливу власника, але й його соціальне становище. Селянин мав обробляти спочатку поле поміщика, а вже потім своє. У таких умовах у феодала з'являється гостра необхідність в строгій регламентації діяльності хлібороба, можливої тільки при обмеженні його особистої свободи. Саме відробіткова рента, як справедливо відзначають окремі дослідники, штовхав поміщиків до натиску на державу з тим, щоб вона в масштабі всієї країни ввела кріпосне право [46]. Таким чином поступала і козацька старшина. Насадження панщини в Гетьманщині велось повільно, звідпівами і приливами, але в цілому в прогресовому напрямі. Збільшення панщини наприкінці XVII ст. до двох днів у неділю дозволяє зробити висновок про те, що на цей час вже чітко виявилась тенденція еволюції феодальної залежності в залежність кріпацьку. Проте на шляху її законодавчого затвердження стояло багато факторів, насамперед складність політичної обстановки, певна незавершеність процесу формування феодальної земельної власності і поступова ліквідація соціально-економічних завоювань широких народних мас у революції 1648 р., сила і антифеодальні настрої селянства.

У своїй соціальній політиці козацька старшина спиралась на царський уряд, який проводив чіткий курс на розвиток кріпацтва у країні. Уложення 1649 р. відмінило урочні роки відшуку біглих і встановило безстроковий їх розшук, тим самим узаконивши вічну і необмежену кріпосну залежність селянства. Такі ж порядки воно прагнуло поширити і на Гетьманщину, яку розглядало як складову частину Російської держави. Існування вільного селянства, відсутність кріпацтва в Україні становила для неї реальну загрозу існуванню всього внутрішнього ладу Російської імперії. Особиста свобода населення Гетьманщини була своєрідним прикладом вирішення селянського питання, і російське селянство всіляко прагнуло його наслідувати. Воно боролось за позбавлення кріпосної залежності й масово тікало на територію Лівобережної та Слобідської України, де існувала особиста свобода сільського населення. Введення у Гетьманщині кріпацтва було справою існування самої Російської держави і, зрозуміло, що уряд поступово намагався це зробити. Правда, на перших

порах він мусив рахуватись з внутрішнім устроєм Гетьманщини і спрямовував свої дії в основному на припинення втеч російських селян і зміцненню влади українського панства над своїми підданими.

Тогочасні документи вміщують у собі вказівки царя гетьманській адміністрації й воеводам розшукувати в лівобережних містах і селах біглих російських селян і холопів й повертати їх власникам. З аналогічними проханнями звертались до місцевої адміністрації і російські поміщики, занепокоєні масовим відходом своїх кріпаків [47]. Заради власних інтересів поміщики здійснювали тиск на уряд з метою забезпечити їх кріпосницькі права, які були передбачені Уложенням 1649 р. Незважаючи на окремі винятки, російським кріпосникам не вдалось добитись бажаного. Одночасно російський уряд йшов на певні поступки старшині у питанні повернення українців на свою Батьківщину, які передцим були закріпачені російськими поміщиками і вивезені в Росію. Таким вихідцем з українських земель дозволялось повертатися на колишні місця проживань [48]. Таким були головні передумови перетворення феодальної залежності лівобережного селянства в залежність кріпацьку.

Обмеження особистої свободи безпосереднього виробника відбувалось у вигляді насильницького найму і кредитних відносин, які, проте, ще не дістали широкого поширення і законодавчого затвердження в масштабах всього регіону. Вони регламентувались звичаєвим правом і спеціальними договорами, що надавало їм характер обов'язковості і законної сили. В одному випадку, позика забезпечувалась насильницьким наймом, в іншому - насильницьким наймом і закладом майна, в третьому - закладом засобів виробництва. Незалежно від особливостей, позика передбачала посилення економічної залежності працівника від власника капіталів, тимчасової залежності в залежність в окремих випадках у пожиттєву. Це ще не кріпосне право, але стан, близький до нього. У такому ж становищі опинялись й особи, які зробили злочин, але потім були помилувані козацькою старшиною на особливих умовах. Як, наприклад, сталось у Полтавському полку, де місцевий полковник у 1690 р. дарував життя засудженому до смертної кари вбивці на тій підставі, що останній разом з дружиною "поручил себе в доживотную дому его панскому службу" [49].

Невід'ємною частиною кріпацтва було право феодала розпоряджатись особистістю селянина-кріпака. Тривалий час ми не бачимо таких відносин у Гетьманщині в другій половині XVII ст. Але вже в другій половині 60-х років спостерігаємо окремі випадки відчуження підданих, що проявлялось у різних формах. У 1666 р. І.Данилович з Чернігова в рахунок взятої позики заклав орні землі, будівлі, боброві гони і село з шістьма людьми у Любецькій сотні. Шляхтич М. Якимович у 1694 р. купив у Стародубському полку хутір з чотирма селянськими дворами.

Гетьманський уряд визнав цю купівлю законною і затвердив її [50]. В іншому випадку, Києво-Печерський монастир на початку XVIII ст. (1706) придбав у невідомої особи село Рубежівку і слободу Михайлівку разом з їх жителями. В гетьманському підтверджувальному універсалі селянам наказувалось виконувати на користь монастиря різні повинності й бути підсудними тільки суду церковників [51]. У цих випадках чітко простежується тенденція перетворення тимчасових пожалувань у спадкові, яка супроводжувалась посиленням власницьких прав панів не тільки на землю, але й на особу селянина.

Відчуження населених пунктів йшло паралельно зі все більш вільним розпорядженням особою підданого, що едодатковим свідченням зміцнення власницьких прав козацької старшини і монастирів. Близьче до кінця століття почастишали прохання старшини до гетьманського уряду закріпити за нею не села, не орні землі, а окремих селян. У цьому випадку мова йшла переважно про переселенців, які через свою економічну неспроможність були зручним об'єктом закріпачення, і представників інших бідних кіл населення. Чернігівський полковник Я. Лизогуб у 1699 р. подарував А. Жлюбі 9 втікачів з с. Шибриновки, наказавши останнім "послушенство вселякое подлуг звичаю и слушности, так где и повинно без противности отдавать" [52]. Окремих селян старшина передавала у спадок і без землі, так як це робив лубенський полковник Л. Свічка.

У документах зустрічаємо випадки купівлі козацькою старшиною окремих осіб. Правда, мова у них йшла не про українських селян, а про хлопчика-калмика, який попав в Україну разом зі своїми батьками. Хто і чому продавав його, залишається невідомим. Проте, тут важливий сам факт, як ілюстрація кріпосницьких устремлінь козацької старшини. Напевне, це був не поодинокий випадок. Можливо, що так поступали з полоненими.

Прикладів розпорядження старшиною особами селян ще мало, воно ще не набуло поширення і масштабності, незворотності й законодавчого оформлення у масштабі всієї Гетьманщини, але вже свідчило про те, що феодална залежність підданих монастирів і старшини, окремих розорених виробників поступово еволюціонувала до кріпацтва. Процес цей викликав загострення соціальних відносин і в результаті сильної протидії народних мас розтягнувся на багато років. Юридично закріпачення українського селянства відбулось у 1783 р., але воно тільки завершило ті процеси, що почались у Гетьманщині ще в другій половині XVII ст.

Існували категорії населення, матеріальне становище яких штовкало їх навсе більшу економічну залежність відвласників засобів виробництва. Мова йде про підсусідників, бобилів і городників, позбавлених, як правило, основних засобів існування. Після визвольної війни на становищі підсусідків опинилось багато переселенців з різних регіонів України.

Шукаючи спокійного пристанища, багато жителів Правобережної України, Західної України та Білорусії залишили свої господарства, увесь скарб і перейшли на постійне проживання у Гетьманщину. В більшості з них не залишилося нічого і, щоб прожити, вони мусли йти в найми або в підсусідки до заможних господарів. Таких осіб місцеві жителі називали "зажожми". В Багурині - це шевці А.Філонов та Іван (прізвище невідоме - В.Б.), в Козельці - швець Ф.Кудря. В Сосниці бобилями і підсусідками записано 18 мастерових людей. Були вони і в інших містах. Такі підсусідки використовувались заможними майстрами при виготовленні різних товарів. У цьому випадку вживання залежної робочої сили не виходило за рамки феодальних відносин між робітником і роботодавцем.

Під впливом товарно-грошових відносин кількість підсусідків збільшувалась. В основі цього явища лежало, частково, і прагнення трудящих уникнути надмірних податків і робіт. Попадаючи в залежність від своїх господарів, вони відбували на їх користь легші повинності, чим решта жителів сіл. У 1688 р. дівицький сотник дозволив чернігівському Єлецькому монастирю володіти підсусідками козаків з Надднівка, Серединки та інших сіл Ніжинського полку, що викликало сильне незадоволення як перших, так і других. Підсусідки не хотіли посилення експлуатації, а козаки - втрачати дешеvu робочу силу. Тривалий час підсусідки відмовлялись виконати розпорядження властей і визнати над собою владу монастиря. Спроби монахів підкорити підсусідків завершилися невдачею. Останні вчинили фізичний спротив і продовжували жити у дворах козаків. Не допоміг навіть приказ полковника К.Солонини сільським отаманам заборонити козакам використовувати підсусідків на різних роботах і забезпечити їх передачу монастирю. Хвилювання тривало майже рік і пішло на спад тільки у грудні 1689 р. після створення комісії для розгляду справи [53]. Таке траплялось і в інших населених пунктах.

У більшості ж випадків старшинська адміністрація за допомогою сили змушувала підсусідків рахуватись з її рішеннями. Таким чином вона в 1695 р. передала підсусідків у Мрині та Мринищі чернігівському Кафедральному монастирю [54]. Те ж саме сталося і з підсусідками з Івангородської сотні. Іноді адміністрація за вимогою духовенства забороняла господарям брати в підсусідки монастирських підданих, як це трапилось у 1669 р. у с.Омбаш [55]. Але такі прикази на містах часто ігнорувались. Полковник чи інший можновладець полку міг взяти під свою опіку з вигодою для себе будь-яких селян, незалежно від їх підпорядкування.

З метою одержання додаткового прибутку коропський сотник Т.Довгеля і його брат Степан у 90-х роках взяли "під протекцію" кількох селян і козаків і одночасно звільнили їх від сторожової служби на полях та

інших "посполитих подачок". За це вони змушували тих обробляти свої поля в с.Берестовка й виконувати інші роботи. Пообіцявши звільнення від загальнонародних повинностей, полковий писар Ніжинського полку Пироцький у 90-х роках "умовив" селян Красилівки визнати себе його підсусідками. Наприкінці XVII - на початку XVIII ст. духовні й світські власники мали у Конотопі кількох підсусідків: Г.Костецький - 6; А.Лизогуб - 24 селян, 3 козаків і 3 посполитих "протекціантів"; А.Кандяба - 20 селян і 12 козаків "протекціантів"; генеральний писар С.Савич - 10 козаків і 2 "протекціантів" селян; протопоп Мигалевський - 3 селян. Всі ці жителі розподілились на дві соціальні групи: особи, які змушені були продати свої будинки і жити у дворах духовенства і старшини на правах підсусідків; особи, яких багаті взяли під свою протекцію з обіцянкою допомогти уникнути загальнонародного оподаткування, що в майбутньому загрожувало їм перетворенням у кріпаків [56].

Представники іншого прошарку залежного населення - бобилі - не мали наділів і господарювали на орендованій землі. Безпосередньо після визвольної війни вони жили в мастках ніжинського Кербутовського монастиря і П.Забіли. У 1666 р. царські переписувачі зафіксували в с.Верьовка Ніжинського полку трьох бобилів, які користувались орендованою землею. Більшість бобилів жили на території північних полків, що свідчить про швидке зміцнення тут феодалних відносин, ніж в інших регіонах Гетьманщини. Тільки у Батуризькій, Бахмацькій і Конотопській сотнях їх нараховувалось 325 чоловік, 290 з яких не мали робочої худоби, 16 - володіли одним волом, 18 - одним конем і тільки один - волом і конем. Таким чином, абсолютна більшість бобилів не мала тяглової сили, а займалась різними ремеслами і торгівлею. Всього у північних полках нараховувалось 705 бобилів.

На півдні Лівобережжя вони зафіксовані у Полтавському і Переяславському полках. У останньому з них міщанські й бобильські двори підраховувались разом, що не дозволяє точно визначити їх кількість. У Диканьці, наприклад, їх нараховувалось 135, Мачухах - 136 і Стасях - 75 [57]. І в цьому випадку бобилі попадали у феодалну залежність від панів, яка поступово переростала в залежність кріпацьку. Зокрема, чернігівському воеводі належало 65 селянських і бобильських дворів у селах Анисів, Неповоротка і Халивин, полковнику стрілецького полку - 25 у селях Велике і Красне, поручику - 27 у с.Янів Чернігівського полку [58].

Близьким до становища підсусідків і бобилів був прошарок городників, які не мали власної орної землі, а тільки городи. Городники наймались обробляти чужі поля таких селян у другій половині XVII ст. надзвичайно мало. Але і в цьому випадку видно, що коло залежного населення поступово розширювалось, захоплюючи все нові й нові верстви населення.

Дальший розвиток кріпосницької системи в Гетьманщині гальмувався відкритістю кордонів, що дозволяло селянину при посиленні гніту відходити на суміжні землі з кращими умовами для життя. Тривалий час такі переходи не обмежувались і не переслідувались властями, внаслідок чого знімалась гострота соціальної напруги в суспільстві. Але поступово зовнішня міграція набула таких розмірів, що викликала сильне незадоволення як самих феодалів, так і основного гаранта їх прав гетьманського уряду. Наприкінці XVII ст. змінилась і її спрямованість. За інерцією вона ще продовжувалась на Слобожанщину, але в зв'язку з посиленням там кріпацьких порядків значно меншає. Основний потік переселенців почав спрямовуватись на придніпровське Правобережжя, звідки козаки С.Палія вигнали польську шляхту, створили там добрі умови для створення власних господарств, незалежних від панських. Щоб не допустити відтоку лівобережного населення, власті Гетьманщини вжили ряд заходів. З цією метою виставлялись пости по лівому березі Дніпра, які не пропускали переселенців на Правобережжя. Однак, зробити це було нелегко. Мігранти мали з собою не тільки домашній скарб, а й були добре озброєні, загартовані у тривалих військових діях і силою пробивались на обрані для життя місця. Поступова закритість кордонів, що намічалась, застосування властями збройної сили стримували міграційні плани частини населення, що дозволяло уряду і панству посилювати владу над селянами.

Литература

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: в 4-х т. - М., 1822. - Т.3. - С.117 (прям.).
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1910. Т.2. - С.74-76, 204.
3. Там же. - С.648-648.
4. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - В 4-х т. - К., 19... - Т.1. - С.151.
5. Там же. - С.238-239, 404; Т.2. - С.260, 445.
6. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. - К., 1893. - Т.2. - С.60-63.
7. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - М., 1858. - Ч.1. - С.310.
8. Акты ЮЗР. - Спб., 1878. - Т.10. - С.294.
9. Крип'яткевич.ІП. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - С.269.
10. Акты ЮЗР. - Т.10. - С.447.
11. Історія української літератури: - в 8-ми т. - К., 1967. - Т.1. - С.890.
12. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. - Т.2. - С.520.
13. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. Ч.1. - С.83.

14. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. - Укр. архів, 1931. - Т.4. - С.83
15. Акты ЮЗР. - Т.10. - С. 741-744.
16. Там же. - Т.7. - Спб., 1872. - С.284-285.
17. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. Ч.1. - С.107.
18. Там же. - С.147.
19. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. - С.199.
20. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. - Т.2. - С.61, 91, 145-146, 96.
21. Документи Богдана Хмельницького. - К., 1961. - С.55 - 56, 89.
22. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. Ч.1. - С.57.
23. Табл. складені за: Воссоединение Украины с Россией. - Т.3. С. 536-542; ЦДАДА Росії. - Ф.214, Стовпці Сибірського приказу. - Оп. 4-м. - Стовп. 1637. - Арк. 231-267; Переписні книги 1666 року. - К., 1933. - С.123-127, 258-259, 382, 309, 417.
24. Табл. складені за: Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. - Т.3. - К., 1902. - С.163-387.
25. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII - начале XVIII века. - М., 1977. - С. 187, 183.
26. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст.
27. Сахаров А.Н. Русская деревня XVII в.-М., 1966.-С.156.
28. Романовский В.А. К истории украинского крестьянства в время воссоединения Украины с Россией.-Сб.тр.Ставроп. пед. института.-Вып.9.-1995.-С.120-122.
29. Там же.-С.122-126.
30. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в.: Дис.... д-ра ист. наук.-К.,1966.-С.399.
31. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. - Ч.1.-С.219.
32. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в.: Дис. ...д-ра ист. наук.-С.471.
33. Бантыш-Каменский Д.Н. Вказ. праяя.-С.1.
34. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века.- Вып.1.-Полтава, С.15, 17, 19, 202-203.
35. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка.- Чернигов, 1901.-С.232, 234, 236-237.
36. Акты ЮЗР.-Т.10.-С.594-697; Т.12.-Спб.,1882.-С.797-799.
37. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.-Т.2.-С.113, 304,

38. Там же.-С.451, 442, 458, 460.
39. Там же.-Т.1.-С.229.
40. Акты ЮЗР.-Т.10.-С.613-624, 652.
41. Табл. складена за: Воссоєдинення України з Росією.-Т.3.-С.585, 537, 538; Переписні книги 1666 року.-С.259, 230, 384-392, 65.
42. Акты ЮРЗ.-Т.5.-Спб.1867.-С.252-253.
43. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Чернигов, 1874.-Кн.6.-С.118.
44. ЦНБ НАН України (ІР).-Ф.2.-Сп.27645.-Без нум.
45. Лазаревский Ал Малороссийские посполитные крестьяне.-Киев, 1908.-С.19-20.
46. Тихонов Ю.А. Помещичьи крестьяне в России. Феодальная рента в XVII - начала XVIII в.-М., 1974.-С.12.
47. ЦДАДА Росії.-Ф.124.-Оп.І.-Сп.ІІ.-Арк.І; Там же.Ф.229.-Оп.І.-Стовп.59.-Арк.162;Стовп.64-Арк.314;Стовп.6.-Арк.58, 89, 95, 99.
48. Маньков А.Г. Развитие крепостного права в России во второй половине XVII в. М.,-1962.-С.167.
49. Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера.-Харьков,1898.-С.69-70.
50. ЦНБ НАН України (ІР).-Ф.І.-Спр.52623.-Арк.26;Ф.2.-Спр.27562.-Без нум.
51. Там же.-ІІ-595,А.-Без нум.
52. ЦДА України.-Ф.133.-Оп.І.-Спр.128.-Арк.І; ЦДАДА Росії.-Ф.229.-Оп.4.-Стовп.142.Арк.І
53. ЦДАДА Росії.-Ф.157.-Оп.І.-Спр.22.-Арк.І-І зв.; ЦНБ НАН України.-Інститут рукописів.-Ф.2.-Спр.27668-27672.-Без нум.
54. ЦДАДА Росії.-Ф.133.-Оп.І.-Спр., 162.-Арк.1-2.
55. ЦДА України.-Ф.158.-Оп.І.-Арк.І
56. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии.-Т.2.-С.119, 146, 309.
57. Переписні книги 1666 року.-К.,С.146-148, 66, 70, 73, 83.
58. ЦДАДА Росії.-Ф.229.-Оп.І.-Стовп.64.-Арк.169, 170; ЦНБ НАН України (ІР).-Ф.2.-Спр.1480.-Арк.137.

Розділ III.

Формування нових соціальних груп і зміни в національному складі населення другої половини XVII ст.

1. Еволюція соціальних паростків буржуазії

Буржуазія пройшла складний і тривалий шлях розвитку. Перші паростки буржуазії пробивались на світ з надр середньовічного суспільства. З його кріпаків вишло вільне населення перших міст; а з нього розвинулись перші елементи буржуазії. В своєму розвитку вона зазнала сильного тиску панівної системи, внаслідок чого деформувались або навіть тимчасово зникали з тим, щоб з'явитись в іншому місці або в іншому вигляді. У середньовіччі створились умови для появи стану, який в майбутньому мав зайняти в суспільстві панівні позиції.

Нове суспільство України зароджувалось і формувалось за загальними законами історичного розвитку, пройшло ті етапи, які були характерні й для інших країн, звичайно, з своїми національними особливостями.

Соціально-економічною основою появи як найманого робітника, так і капіталіста була особиста залежність виробника, еволюція якого полягала в зміні форм поневолення, заміні примусової праці договірною. Процес перетворення дрібних виробників у капіталістів набував всеохоплюючого масштабу тільки за сприятливих умов. Ними могли бути соціальні перевороти, внаслідок яких маса людей залишалась без засобів існування і мусила віддаватись до найму на роботу. Це особливо чітко проявлялось при позбавленні селян землі.

Соціальні основи для зародження буржуазії і були створені за середньовіччя. На певному ступені їх розвитку феодальна організація землеробства і промисловості стала не відповідати розширеним продуктивним силам, гальмувала виробництво і перетворилась в його окови, внаслідок чого і була ліквідована.

В ході дальшого суспільного поділу праці, підвищення ролі міст і товарного виробництва складались нові передумови появи буржуазії. За них дрібний виробник виділяв із свого середовища не тільки заможних промисловців взагалі, але й представників торгового капіталу. Вони і представляли перші елементи буржуазії, економічну основу яких становила приватна власність, добута в ході торгового обміну, вживання вільнонайманої робочої сили і негромадження капіталу.

Типовими представниками торгового капіталу були купці. Звичайно, не всіх купців можна віднести до буржуазії. Адже вони відомі не лише за середньовіччя, а й в більш віддалений період. Але наявні капітали висували їх у ряди осіб, які становили джерело формування

майбутньої буржуазії.

Купецькі капітали формувались з різних джерел. Скуповуючи з безпосередніх виробників товари, купецтво збувало їх споживачам по ціні вищій їх вартості. Різниця між ними, створена не оплаченою додатковою працею виробника, і становила прибуток купця. Відрізаючи селян і ремісників від ринку, купець перетворювався в монополіста збуту виготовлених товарів і міг диктувати їм свою волю, зменшуючи на свій розсуд ціну на продукцію їх праці. Навіть всі витрати на торгові операції купець оплачував не з власної кишені, а з кишені споживачів, змушуючи їх платити за товари ціну, в яку входили і його витрати.

Купецький капітал складався і в ході використання найманої праці, і при транспортуванні товарів. Тобто мова йде про договірні капіталістичні відносини між власником товарів і працівниками, найнятими на їх перевезення. Необхідна для просторового переміщення товарів праця невидимим шляхом втілювалось в них, змінюючи при цьому їх споживну вартість. Мінова вартість товару росла пропорціонально тій праці, яка необхідна для того, щоб зробити зміну споживної вартості товару, в розмірі тієї суми праці, яка визнається споживанням постійного капіталу і сумою живої праці. За рахунок цього мінова вартість товару в порівнянні з споживною вартістю підвищувалась. А купець привласнював різницю між вартістю затраченої праці на переміщення товарів і міною вартістю, збільшуючи свої капітали. Купці одночасно одержували і торговий, і підприємницький прибуток, створений працею найнятих робітників. Без найнятої робочої сили більш-менш значні торгові операції купецтва були неможливі.

У ході національно-визвольної революції 1648 р. і наступних воєнних дій українське козацтво зазнало відчутних втрат - частина його загинула, розорилась або емігрувала на інші землі. В другій половині XVII ст. ми не зустрічаємо широко відомих раніше прізвищ таких купців, як Андруєвич, Биховський, Ходики, Балики, Мелешковичі, Мекедович з Києва та багатьох інших, які займали панівні позиції в міській торгівлі [1]. Послаблення торгового капіталу не могло не позначитись на стані соціально-економічного розвитку Лівобережної України, появи на її території буржуазних відносин. Оскільки на порозі капіталістичного суспільства - торгівля переважає промисловість. Вона підпорядковувала виробництво товарів міновій вартості і цим самим розкладала ті виробничі відносини, які панували в сільському господарстві і промисловості. Тому від рівня розвитку торгового капіталу багато в чому залежали міцність панівних середньовічних відносин і стан капіталістичних елементів у виробництві товарів.

Росту торгового капіталу сприяла політика гетьманської адміністрації, спрямована на підтримку українського купецтва.

Соціальним джерелом його формування були різні групи суспільства. Перетворення безпосереднього виробника в купця в більшості випадків відбувалось повільно, в міру нагромадження капіталу, який дозволяв особі самостійно займатись перепродажем товарів. У середині 60-х років у лівобережних місцях торгіві люди, за даними В.О.Романовського, становили 8% усіх міщан. [2]

Купецтво формувалося, насамперед, з торгових агентів купців, шляхти, козацької общини. Торгові агенти були особисто вільними людьми, які працювали за певну плату. Торгове посередництво було досить прибутковим заняттям, під час якого агенти набували професійних знань, необхідних в подальшій діяльності. Своїх постійних агентів мали багаті купці Києва, Ніжина, Стародуба, Переяслова та інших лівобережних міст. В окремих з них одночасно працювало по кілька таких агентів, що свідчить про поширеність цього явища серед купецтва і про вагомість його капіталу. Зокрема, по три агента використовували в торгових операціях 1665-1666 рр. переяславські купці Х.Петров, Д.Стафеев, М.Костянтинів та багато інших.

Крім одержання плагні за проведення торгових операцій, а можливо і певного проценту від вартості реалізованих товарів, такі агенти не цурались обману і краж товарів у своїх хазяїв. Торговий агент М.Пастейко в 1671 р. вкрав у київського купця 500 штук кумачів і обміняв їх у лівобережних містах на соболі, які повіз продавати у Валахію. Продавши їх і накупивши взамін нових товарів, він повернувся у Гетьманщину, збуваючи їх у невеликих містечках. Під Багурином його вбили розбійники, внаслідок чого з'явилась судова справа [3]. Таким же способом збагачувались М.Іванов з Ніжина, безіменні агенти з Києва, Козельця та інших міст Лівобережжя. Важливе джерело формування купецтва становили так звані торгові люди, розбагатілі міщани, козаки, селяни а також митники [4].

Купецький капітал ріс не тільки в ході торгових операцій, а й внаслідок занять купців лихварством, орендатарством тощо. 4 лютого 1652 р. багатий київський міщанин А.Скорупа взяв в аренду на три роки "добра" Видубицького монастиря: два парони на Либеді, кілька корчм і шинків на Звіринці та в Осокорках, а також озеро Снятин з сінокосом. Орендна плата становила 1400 золотих і мала вноситись частинами: перший внесок 400, другий 330, четвертий - 340 золотих. А.Скорупа зобов'язувався не перешкоджати монастирю щорічно заготовляти на орендованих сінокосах по 10 скирт сіна, торгувати тільки монастирською горілкою, беручи по дві тисячі кварт її з монастирських винниць, безкоштовно перевозити монастирську "братію, яко і челядь і бидло" (худобу - Авт.), за свої гроші ремонтувати мости, перевози, шинки і корчми, а по закінченню оренди повернути їх монастиреві у справному стані. Після

смерті А.Скорупи в 1653 р. його дружина підтвердила чинність договору і надалі [5].

Орендувала прибуткові галузі господарства і купецька верхівка, яка займала вищі посади в міських адміністративних органах. До них відносились, зокрема, в 1665 р. київський в'їт Д.Полоцький, ніжинський - О.Щурковський, переяславський - Ю.Іванов, стародубський Шабловський, чернігівський - Г.Іванов, козелецький бурмистр Т.Сковлев, остерський писар О.Павлов "з товаришами". Вони зобов'язувались платити з січня 1666 р. по Києву - 800, Ніжину - 700, Козельцу, Почеру, Погару і Остру - по 100 крб. з кожного, Стародуба 150, Чернігова - 200 крб. Купці, старшина і багаті міщани в 1678 р. орендували виробництво і продаж горілки, тютюну і дьогтю на території Гадяцького полку за 8 тис., Лубенського - 10, Миргородського - 6, Переяславського - 5, Полтавського - 10, Прилуцького - 5, Стародубського - 10, Чернігівського - 13, тис., Абакумівської, Борсуковської, Вертіївської, Дівницької, Мринської, і Прохорівської сотень - 5 тис., Шаповалівської - 775 крб., Борзин - 1.5, Воронежа 1.2, Глухова - 3, Конотопа - 2, Коропа - 2, Кролевця - 1, Нових Млинів Ніжинського полку - 2 тис., сіл Красне і Митченки - 500 золотих. Подібне спостерігалось і в інші роки. Але приблизно з 80-х років старшина почала поступово відтіснити купецтво від орендаторства і відкупів найприбутковіших галузей виробництва, а також збирання мит. Звичайно, це негативно позначилось на формуванні купецького капіталу і його впливу на темпи появи торгової буржуазії.

Чимало купців займалось лихварством. Зокрема, переяславський купець З.Афанасьєв у 1663 р. позичив "садівнику тяглецю" з Садової слободи під Москвою 2 тис. мідних і 200 срібних карбованців. Вороніжський купець І.Іванов на початку 90-х років дав у борг новомлинському купцю І.Григор'єву 150 крб. Таким же накопиченням капіталу займались і інші купці, зокрема, такі власники великих торгових капіталів, як Скорупа і Шираї. Так, дружина С.Ширая в 1691 р. подала скаргу в стародубський суд на вдову старобихівського міщанина за несплату боргу в розмірі 500 коп. грошей.

Лихварство у Гетьманщині не відігравало такої ролі в нагромадженні капіталу, як в Англії чи Франції. Але його розкладаючий вплив на панівні відносини безперечний. Він разом з своїм близнюком, купецьким капіталом, належить до допотопних форм капіталу, які задовго передують капіталістичному способу виробництва. Лихварство не змінювало феодального способу виробництва, але паразитуючи на ньому, виснажувало його і приводило до того, що його розвиток відбувався в гірших умовах. Беручи за позики проценти, лихварі розорювали боржників, позбавляючи їх засобів виробництва, що змушувало останніх йти в найми до багатіїв. У 80-х роках у Пирятинській сотні під заставу

майна позичено 100 золотих, а прибуток ликваря становив 25 золотих [6]. Використовуючи різні форми збагачення, купецтво за своїм фінансовим становищем все далі віддалалось від маси населення, займаючи в суспільстві окреме місце. Володіючи значними капіталами, воно справляло вплив на дальшу товарність виробництва, активізацію та всеохватність зв'язків між місцевими ринками, концентрування їх в один ринок. Зокрема, київський купець О.Скородка вів торгові операції, вартість товарів яких становила майже 30 тис. золотих [7]. Звичайно, це тільки частина їх капіталів, яка використовувалась в окремих операціях.

Проаналізуємо торгово-підприємницьку діяльність купця з Новгород-Сіверського К.Пригари, який розбагатів на торгівлі горілкою. В 1671 р. він уклав з московськими купцями Ф.Силіним і Ю.Павловим угоду про продаж їм 8 тис. відер горілки по 14 алтин за відро. На виготовлення першої тисячі відер спиртних напоїв купець витратив 530 крб., але внаслідок відмови московських купців від товару зазнав збитку на 500 крб. і мусив продати їх іншим скупникам. У січні 1673 р. К.Пригара разом з кількома компаньйонами взяв підряд на доставку в Москву 8 тис. відер горілки і до літа вивіз на куклевий двір 2320 відер [8]. В урочищі Ожинки він організував будо по випалюванню поташу, підприємство, яке давало досить високі прибутки, а також гугу. Керував виробництвом П.Дрозд, одержуючи за свою працю грошову винагороду. На гуті працювало кілька найнятих гутників, а також членів допоміжного персоналу. Судячи з документів, вони не мали орної землі, а користувались лише сіножатями, сіно з яких йшло на годівлю рогатої худоби. Після смерті К.Пригари буда перейшла його зятю новгородсіверському протопопу О.Заруцькому [9].

Крім того, К.Пригара в 60-х роках купив у І.Закревського землі з запасами болотної руди, рудницькими хатами, сіножатями на р.Глушиці, а також млин на р.Знобовці. Незабаром він збудував на куплених ґрунтах рудню, де працювали найняті робітники. Пізніше купець передав рудню своєму зятю "пану" Ф.Добронєцькому, який продовжував справу попереднього підприємця. Основну роботу в ній виконували вільні працівники, які не мали земель і жили з заробітків. В універсалі від 24 лютого 1700 р. стародубський полковник М.Миклашевський писав: "... Подсуседкам без ґрунтов в рудницьких хатах сидючим його пана Добронєцького, яко значного товариша войскового, во всем слухати приказую" [10]. Подібні дії властей спрямовувались на закріпачення в майбутньому робітничих людей. Але незалежно від цього, власники таких підприємств виступали як номінальні представники буржуазії, відносини яких з робітниками не вкладалися в рамки чисто феодалських відносин.

Купецький капітал проникав і в інші галузі промисловості, вносячи в них якісні зміни. Один з найбагатших лівобережних купців Я.Ширай

вкладав капітали в добування поташу. На нього працювало чимало вільнонайманих робітників, примножуючи капітали купця. Промисловим підприємництвом займався також інший багатий купець з Стародуба Д. Скорупа, якому належали поташні буди, а також кілька млинів. Почепський купець І. Рославець, в 90-х роках на одержані від торгівлі кошти придбав хутір, млин, а також 14 ділянок орних і сінокошних земель розміром від 0.5 до 6 чверток. Власні млини мали також віжницькі, полтавські, київські та інші купці, використовуючи їх для поповнення капіталів.

На певній стадії свого розвитку верхівка купецтва почала зрощуватися з козацькою старшиною. В основі цього процесу лежали економічні інтереси, коли кожна з соціальних груп населення прагнула використати для власного збагачення типові для іншої групи джерела нагромадження коштів. Наприклад, багатий переяславський купець С. Томара одружився з дочкою чернігівського полковника Я. Лизогуба, після чого став спочатку домонівським сотником, а через деякий час і переяславським полковником, що дозволило йому захопити кілька сіл. На початку XVIII ст. багаті стародубські купці Скорупи і Шираї також поріднилися з козацькою старшиною, почали займати військово-адміністративні посади, а відповідно одержали і села з залежним населенням. І. Манжосу 60-х роках був роменським міщанином, займався промислово-торгівельною діяльністю. Його син Фома став купцем і вів жваву торгівлю як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Розбагатівши, він у 1704 р. домогся свого призначення сотником Роменської сотні й одержав у володіння с. Герасимовку. Такий же шлях еволюції пройшов І. Христофорович з Прилуцького, Г. Савич з Стародубського полків та інші лівобережні купці [11].

Незважаючи на підвищення ролі купецького капіталу в соціально-економічному розвитку Гетьманщини, місцеве купецтво ще не становило скільки-небудь значної соціальної сили. В невщухаючій конкуренції і боротьбі за джерела збагачення воно поступалося козацькій старшині, яка все більше феодалізувалась. Національне купецтво не протиставляло себе й іноземному, насамперед грецькому купецтву, яке монополізувало зовнішню торгівлю. В масштабі Лівобережної України місцеве купецтво ще не досягло панівного впливу в економіці і в силу свого недостатнього розвитку не могло змінити феодальний спосіб виробництва. Вплив купецького капіталу на становлення буржуазних відносин був слабким і не завжди вів до їх послідовного прогресування. Часто він навіть становив економічну основу для реставрації старих виробничих відносин. Це неминуче явище для періоду, коли традиційний спосіб виробництва ще не втрапив своїх потенційних можливостей для розвитку.

Перетворення окремих представників безпосередніх виробників у капіталістів відбувалося повільно, під сильним впливом панівних

відносин. Як правило, ремісник не міг раптово стати буржуа. Певний час він перебував у перехідному становищі, коли в ньому поєднувались риси як безпосереднього виробника, так і капіталіста. І тільки при подальших сприятливих умовах він з'явився на соціальній арені як представник нової суспільної сили.

При цьому виникає питання про кількісні показники, які характеризують перехід "дехових майстрів, самостійних дрібних ремісників і навіть найманих робітників" у нову соціальну силу. Від кількості задіяних на виробництві найнятих робітників залежала і форма участі хазяїна в діяльності підприємства. В.І. Ленін для прикладу наводив дані буржуазного вченого О.А. Ісаєва, за якими хазяїн майстерні з двома-трьома робітниками змушений працювати разом з ними. При п'яти робітниках він вже може фізично не працювати, а займатися головним чином куплею матеріалів і збутом продукції. При 10 і більше робітниках він припиняє свій нагляд за ними, заводить головного майстра, а сам стає маленьким капіталістом [12]... Хоч ці дані відносяться до пізнішого періоду, але вони прийнятні, з певним застереженням, при аналізі цих процесів і в розглядуваний період.

В ході соціального розшарування дрібних виробників з їх середовища виділялися заможні майстри, які в погоні за прибутками вдавалися до експлуатації вільнонайманої робочої сили. Її кількість, а відповідно і темпи нагромадження капіталів, залежали від величини первісного капіталу, вкладеного у виробництво. Наймитів експлуатували багаті ткачі, ковалі, кравці, шевці тощо. Але в більшості випадків їх кількість на одного майстра не перевищувала одного-двох ремісників і не могла докорінно змінити соціальний статус власника ремісничої майстерні. В цьому випадку майстер працював разом з своїми наймитами і не багато чим відрізнявся від них, хоч і мав потенціальні можливості для перетворення в "капіталіста без застережень". Але існувала категорія майстрів, рясні капіталістів у яких проявлялись чіткіше і повніше. Наприклад, швець з Лохвиці С.П. Панида в 1687 р. мав не менше п'яти челядників, зайнятих на виробництві взуття. Платячи їм заробітну плату, майстер привласнював створювану ними додагкову вартість і таким чином поповнював свій капітал [13]. При сприятливих умовах він міг розширити виробництво і за рахунок експлуатації більшої кількості ремісників стати "чистим" капіталістом. Але таких прикладів обмаль, що вказує на спорадичність і слабкість перших паростків буржуазії в середовищі ремісників. Сприятливіші умови їх появи існували серед населення, що займалось промислами.

Революція 1848 р. і наступні воєнні дії внесли значні корективи в його середовище. У ході воєнних дій частина власників промислів загинула, частина переселилась на етнічні польські землі, і тільки незначна

частина зберегла засобою власні підприємства. Серед останніх були Рубці, О. Росудовський та ін. Окремі з них пізніше влились в ряди козацької старшини і dostали право на заснування слобід, де жив обслуговуючий персонал підприємств.

Більшість рудників, гутників, власників селітряних майданів тощо, були підприємцями нового типу, капітали яких формувались на базі використання переважно вільнонайманої робочої сили. По-суті, це ділки капіталістичного типу, що, не маючи права на позаекономічний примус безпосередніх виробників, мусили запроваджувати на підприємствах буржуазні виробничі відносини. Так, господарювання вимагало від підприємця підприємливості, знання людей і вміння поводитися з ними, знання роботи і її міри, обізнаності з технічною і комерційною стороною справи. Він мусив особисто займатись не тільки організацією виробництва, забезпеченням його робочою силою, а й збутом на вільному ринку або поставкою їх у казну. Такі функції вимагали вже багато часу, і власник добре поставленого підприємства вже не брав безпосередньої участі у виробничому процесі. На ньому лежали тільки організаторські функції. А основною формою нагромадження капіталу виступало привласнення неоплаченої додаткової праці безпосередніх виробників.

В повоєнний період подібні підприємства не могли конкурувати з козацькою старшиною, яка швидко феодалізувалась, багатіла і виявляла все більшу зацікавленість у такому виді збагачення, як промислове підприємництво. Вона почала прибирати до рук виробництво поташу, заліза, скла і скляних виробів, селітри тощо, відтісняючи на задній план підприємців потенціального капіталістичного типу. Втрачаючи економічні позиції, останні втрачали і своє особисте місце в соціальній структурі феодалного суспільства. Характерно, що цей процес активізувався в 80-х-90-х роках, коли становище козацької старшини значно зміцніло. З 10 власників гут з числа багатьох гутників і козаків зберегли за собою власні підприємства П.Порчука і якийсь невідомий з Чернігівського полку. Протягом 80-х років XVII ст. 1705 р. продали старшині свої гуті І.Томасченко, Дубонісі І.Шот з Ніжина, К.Бук і його син Гаврило і Василь, невідомий гутник з Синявської сотні, багатий козак Я.Бідний, розкольники з села Демьенка, В.Машевський, "зем'яни" Смолевицькі. І тільки одну гуту наприкінці XVII ст. заснували згадані раніше розкольники. В той же час наприкінці XVII - на поч. XVIII ст. старшина і монастирі організували в Чернігівському полку не менше 4 склоробних підприємств [14]. Фактично, на кінець XVII ст. власники гут, які не мали права на позаекономічний примус робітників і представляли зародки промислової буржуазії на Чернігівщині, поступаються місцем феодалізованій верхівці суспільства. Частина з них стала орендарями гут багатьох власників, втративши при цьому основне джерело збагачення. Одержуваний ними капітал розтікався

по кипенням власника і орендаря гуті, послаблюючи тим самим свій вплив на формування промислової буржуазії. Інша частина гутників стала управленими нагугах, потрапивши таким чином в економічну залежність від власника гут. Чимало таких управляючих або їх нащадків козацька старшина в другій половині XVIII ст. перетворила на своїх підданих.

Подібна картина спостерігалась і в інших галузях промисловості, зокрема у впробництві заліза. Маючи необхідні кошти, знання і навички, багаті рудники продовжували рудні і в другій половині XVII ст. В перші роки після визвольної війни більшість рудень належало власникам, які не мали залежної робочої сили і тому використовували працю наймитів. Можливість швидкого збагачення притягувало на Лівобережжя спеціалістів-рудників з Правобережжя.

До буржуазних підприємців відносились організатори Неданчиської рудні в Чернігівському полку - міщани М.Матвієвич і П.Медвідь. Одержавши в 1664 р. спеціальний універсал на заснування рудні, вони кілька років експлуатували вільнонайману робочу силу. Те ж саме робили і їх наступники чернігівські міщани Г.Юхимович і М.Гломбик Сухий [15]. Такою ж підприємницькою діяльністю займався й інший представник родини Медведів - Яків. Спочатку він володів Унецькою, а пізніше Волюківською руднями в Стародубському полку, використовуючи одержаний прибуток на оплату праці найнятих працівників, ремонт приміщень і устаткування рудні. Продовжували відкривати рудні поляк Марцел, Ю.Мазуренко та інші підприємці.

Приблизно з 70-х років капіталістичне підприємство вільних рудників зазнає все сильнішого тиску з боку козацької старшини. Остання, користуючись своїм становищем, почала активно скуповувати існуючі або ж заводити власні рудні [16]. Мусили продати свої підприємства рудники Я.Барановський, Р.Рудник, згадані раніше П.Медвідь, Ю. і Ф.Мазуренки тощо, не порвавши при цьому остаточно з залізобудівним промислом [17]. Втративши господарську самостійність, вони в більшості випадків перетворились в орендарів рудень козацької старшини, Військового скарбу і монастирів.

Відповідно змінилось соціальне становище рудників у напрямі втрати ними важливого джерела нагромадження капіталів і послаблення їх ролі в соціальній структурі феодального суспільства. Такими орендарями, наприклад, стали в Стародубському полку Д. і К.Маментовичі. Щорічно платячи у Військовий скарб по 40 візків заліза, вони решту своєї продукції продавали на ринку, а одержаний прибуток використовували для збагачення. Незважаючи на те, що власником рудні був Військовий скарб, Маментовичі користувались не залежною, а найманою робочою силою. Поступово родина Маментовичів розросталась, у XVIII ст. орендарством займались вже чотирьох Маментовичі, а також їх зять [18].

Але дальшому перетворенню вільних рудників у “капіталістів без застережень”, надання цьому процесові поширеності і всеохоплюваності перешкоджала панівна крепосницька система в Російській державі. Вона тиснула всією вагою на паростки буржуазії в залізобробному виробництві, часто змушуючи їх деформуватись до існуючих умов або зникати з соціального горизонту.

Після визвольної війни сталися значні зміни в соціальному становищі майстрів-селітряників, які раніше займались селітроварінням з дозволу великих, у більшості польських, землевласників. Часто селітряні варниці організовували залежні від них особи, користуючись працею залежних людей. У цьому випадку мало місце феодальне виробництво, а його керівник рідко міг стати капіталістичним підприємцем. Навіть якщо він був особисто вільною людиною, але використовував залежну робочу силу, то й тоді одержуваний ним прибуток не мав капіталістичного характеру і йшов переважно на власне збагачення. При цьому була відсутня головна умова, при якій майстер міг перетворитись у капіталіста - нагромадження капіталу за рахунок привласнення вартості неоплаченої праці вільнонайманих робітників. При пануванні феодальних порядків, монополії магнатів і шляхти на природні ресурси капіталістичне господарювання не мало перспектив для розвитку і, якщо і пробивало собі дорогу, то з великим трудом.

Становище змінялось після визвольної війни, коли було в цілому ліквідоване кріпосницьке право, маса селян завоювала особисту свободу, а земля перейшла у власність Війська Запорізького. В таких умовах перед багатьма майстрами-селітряниками відкрились широкі перспективи для прояву підприємницької ініціативи. Організоване ними добування селітри велось за капіталістичним принципом, а самі майстри виступали провісниками класу буржуазії. Ними ставали не тільки міщани, козаки, а й залежні селяни. До них відносився, наприклад, миргородський міщанин М.Калішніков, який 1657 р. мав значну кількість селітри. Буржуазні виробничі відносини панували на селітряних майданах козаків К.Новицького, В.Саєнка, і якогось Якова з полтавського полку. Такий же спосіб збагачення використовували Т. і Ф. Селітряники з того ж полку, які в 1677 р. уклали між собою угоду про розподіл видатків на організацію і ведення селітроваріння. Вони мали повернути борг, взятий у місцевих багатіїв на розширення виробництва, а також виплатити заробітну плату найнятим робітникам Полтавського і Сорочинського селітряних майданів [19]. Обидва майстри володіли недостатніми для самостійного виробництва капіталами і тому були змушені об'єднати їх.

Безумовно, підприємцем капіталістичного типу був підданий Києво-Печерського монастиря М.Риндарь. У 80-х роках він організував три селітряні майдани під Трипіллям з 50 найнятими працівниками, або

приблизно по 17 на кожному. На нього працювали ще 40 наймитів під Васильковом. До керівництва таким масштабним виробництвом він мав управителів, яким виплачував грошову винагороду. Крім того, М. Риндарт використовував найману робочу силу при заготівлі сіна, збирав "перевозове" за перевезення через ріки [20]. Основне джерело його заможності становила капіталістична експлуатація, нетипова для феодального способу виробництва.

Як і в інших видах промислов, у селітроварінні спостерігається витіснення капіталістичних підприємців козацькою старшиною. Приблизно з 70-х років вона почала активно скуповувати в них селітряні котли та інше устаткування, самостійно організовувати селітроварні. Наприкінці XVII ст. вона суттєво потіснила капіталістичних підприємців і захопила в селітроварінні панівні позиції. Частина майстрів-селітряників, втративши виробничу самостійність пішла на службу до козацької старшини управляючими її селітряними майданами. Інша - переорієнтувала свою діяльність. Старшинське підприємництво, його еволюціонування в типowo феодально-кріпосницьке, становили серйозну перешкоду розвитку буржуазії в селітроварінні та інших галузях промисловості.

Паростки нового з'явилися і в середовищі основної продуктивної сили суспільства - селянстві. Їх поява зумовлювалась еволюцією феодальної ренти, яка відображала реалізацію феодалами права власності на землю. При пануванні натурального господарства вже перше розширення господарської самостійності селянства, навіть залежного, супроводжувалось його соціальним розшаруванням, виділенням елементів, які не вкладались в рамки феодального суспільства. Розвинулися ці елементи, набути чіткішого соціального характеру могли тільки при грошовій ренті.

Нашляк капіталістичного сільськогосподарського підприємництва ставала найактивніша частина селянства і козацтва. Володіючи необхідними коштами, вони розширювали площі орних земель і збільшували виробництво товарного хліба за рахунок використання як домашньої, так і вільнонайманої праці. Сприятливі умови для появи таких господарств існували насамперед у приміських зонах. Міста з ремісничо-торгівельним населенням, що значною мірою втратило зв'язок з сільським господарством, були великими споживачами хліба, який могло дати населення переважно приміських сіл. Постійні і все зростаючі потреби міст у сільськогосподарських продуктах стимулювали товарне сільськогосподарське виробництво у приміських зонах. Селянам не треба було везти зерно на далеку відстань, що завжди було пов'язане з великим ризиком, а також з втратою часу. Крім того, приміські села перебували у більшій захищеності від нападів ворожих військ, що також гарантувало

ім певну стабільність у веденні сільського господарства.

У другій половині XVII ст. земля в багатьох випадках перетворилась у товар, стала предметом куплі-продажу багатьох землевласників. У Полтавському полку цей процес мав чітку тенденцію до прискорення. Причому земля не просто переходила із рук в руки, а часто концентрувалась в одних руках, що при відповідних умовах становило економічну передумову капіталістичного ведення сільськогосподарського виробництва. Досить активно скуповував землю козак В. Мохов з Лубен, який тільки в 1699 р. придбав у жителів восьми приміських сіл 36 земельних ділянок і 46 дворів [21]. Теж саме практикували якийсь міщанин з Воронежа Ніжинського полку Ю. Харевич тощо.

Якщо в масі селян Полтавського полку багатими вважались особи з 6-8 волами, то окремі з них мали значно більше худоби. Наприклад, у с. Гмирянка Я. Петров, вдова А. Олексика, Р. Петров, А. Плотка, І. Мадух, В. Навостін, Ф. Ісаєв, В. Купеченко, І. Петров обробляли землю 20 волами і конями кожний. По 50 робочих волів мали Д. Михайлов, П. Михайлов, Л. Федорів з с. Смиш, Р. Шульженко, Л. Билименко, П. Юр'єв, Г. Кошель, Ю. Боршна з с. Боршна, Р. Фомін, І. Магальник, Д. Буджа з с. Гужули, Д. Лазаренко, І. Чигирин-Дубровський, П. Сириченко з містечка Нові Санжари, Р. Марков, О. Моїсєєв, Д. Неделькін з с. Івончинці, П. Осипов, Г. Петров, Ф. Кобін і Г. Микифоров з с. Стасі, В. Олексій з Рибців. Крім того, окремі селяни володіли ще більшою кількістю робочої худоби. Зокрема, В. Анофрієв, Ф. Матвєєв, М. Мостовий, Д. Молчаненко з с. Стасі, І. Михайлов з с. Рибці - по 60 волів. Крім волів, всі вони мали корів, дрібну рогагу худобу, пасіки на кілька вуликів, а то й млини. Звичайно, такі багатії становили виняток серед селянства і не могли серйозно вплинути на його соціальну структуру. З 224 населених пунктів, наведених у переписних книгах по Полтавському полку, вони згадуються тільки в шести. Ймовірно, що поява таких господарств мала під собою не тільки економічну, а й політичну основу. Можливо, що під час вторгнення на Лівобережжя польсько-шляхетських і татарських військ у 1664 р. частина худоби була відігнана з Київщини, Ніжинщини, Переяславщини, Чернігівщини та інших районів на Полтавщину, яка найменше постраждала в ході воєнних дій.

Для утримання такої кількості тварин і використання їх при обробітку землі була потрібна значна кількість робочої сили. Дати її самі селянські сім'ї, які в середньому складались з шести осіб, були неспроможні. Безумовно, що в таких господарствах працювали члени родини, можливо підсудьки, але головну роль в них грала стороння робоча сила, яку багатії могли тільки найняти. Саме неоплачена додаткова праця наймитів і становила основне джерело формування капіталів паростків дрібної сільської буржуазії, господарство якої мало риси капіталістичного виробництва.

У другій половині XVII ст. не існувало сприятливих умов для дальшого прогресування паростків сільської буржуазії, набуття ними всеохоплюючого характеру. “Капіталіст” селяни і козаки намагались зайняти старшинські посади, які відкривали перед ними нові можливості для збагачення, або діставали у власність окремі населені пункти. Типовий шлях перетворення в феодала пройшов Т.Радич з Прилуцького полку. Прибувши на його територію незабаром після визвольної війни, він почав активно скуповувати козацькі і селянські землі. Скупник швидко розбагатів, що відкрило йому дорогу в ряди “військових товаришів”. Одружившись з дочкою майбутнього полковника Прилуцького полку Носа, Т.Радич відчутно примножив свої багатства. З допомогою грошей він у 1689 р. допомігся гетьманського універсалу на с.Гирявку, не припиняючи при цьому купівлі земель навіть у своїх підданих. Віїт с.Гирявки Ф.Петреню підписав один з таких купчих документів: “Их ставши очевисте израна трезвѣй, не подшлїий, на имя Назар, сестренец небожцька Микиты Палчика, ему присужденную пред войск енеральным, за сумму певную коп 10, а особливо лес и сеножатъ Палчиковскую за 40 золотых и за ключ з лошам... Тимофею Радичу...” [22]. Після смерті в нього залишилось приблизно сто волов (2 тис. га) землі, придбаної в сільському господарстві. Зрозуміло, що, маючи кілька десятків підданих, він не міг обробити такої кількості землі їх силами і мусив вдаватись до наймання селян. Подібне еволюціонування відбулось з Грабянкою, Гречаним, Гулаком та іншими козаками, які завдяки своєму багатству стали старшинами і одержали право на експлуатацію залежного селянства.

Відбулось типова для переходного періоду від середньовіччя до нового часу, коли паростки нового, з’явившись на невідготовленому ґрунті, змушені були пристосовуватись до загальної обстановки, поступово втрачаючи свою новизну і набуваючи все яскравішого феодального забарвлення. Але в цілому таких паростків було мало і вони істотно не впливали на стабілізацію нових виробничих відносин. Елементи сільської буржуазії не могли розвиватись постійно в прогресуючому плані. Оскільки сільське господарство становило основну галузь виробництва, то і становлення в ньому нових соціальних груп населення відповідним чином позначалось на соціальній структурі феодального суспільства.

2. Формування професійного робітництва.

Професійне робітництво складалось з найманих працівників як сільського господарства, так і ремесел та промислів. На різних етапах свого розвитку воно мало свої особливості. Стосовно нього вживається і термін “передпролетаріат”, який почали вживати історики з подячі Ф.Енгельса. Вперше цей термін ним вжито в листі до К.Каутського з приводу роботи “Історія соціалізму”. У вітчизняній літературі пролетаріат класифікувався

як клас, що добував засоби до життя виключно продажем своєї праці, а не жив за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу. Його еволюція в нову соціальну силу нерозривно зв'язувалась з еволюцією його антитези - промислової буржуазії, яка не могла існувати без найманих робітників. У промислового виробництва відбувався взаємозв'язаний процес перетворення середньовічного майстра в буржуа, а цехового підмайстра і позацехового "поденника" в пролетаря. Сам факт вживання найманої праці у виробництві не є доказом наявності пролетаріату в сформованому вигляді. В окремих випадках наймана праця, в якій міститься в зародку весь новий спосіб виробництва, відома людям не тільки в період середньовіччя, а й в рабовласницьку епоху. Але для того, щоб зародок міг набути буржуазного характеру, були необхідні історичні передумови. Вони і становили той ґрунт, на якому кількісні показники, що характеризували появу професійного робітництва, переростали в нову соціальну якість.

Відповідно, наше завдання полягає в тому, щоб виявити і дослідити передумови цього явища. В основу дослідження покладено вчення про взаємозалежність продуктивних сил і виробничих відносин, зокрема положення про зміну характеру найманої праці в умовах переростання середньовічного суспільства в нове. Наймана праця при цьому, яка існувала раніше як виняток і подсобний промисел, стала правилом і основною формою всього виробництва. З побічного заняття, яким вона була раніше, перетворилась тепер в єдину діяльність робітника. Робітник, що наймався час від часу, перетворився в довічного найманого робітника. Це стало можливим тільки за умови звільнення працівника від позаекономічної залежності як в сільському господарстві, так і в промисловості, а також відділення його від засобів виробництва. Одночасно відбувався процес концентрації засобів виробництва і перетворення їх у капітал. У цьому полягала суть первісного нагромадження. Позбавлення безпосередніх виробників засобів існування відбувалось з певними відмінностями як у сільськогосподарському, так і промислового виробництвах. Економічну передумову формування найманої робочої сили становила експропріація насамперед селянства, основної продуктивної сили феодального суспільства. У Гетьманщині вона не мала таких масштабів і швидкості, як в Англії або інших розвинутих на той час країнах. Навіть навпаки. Після визвольної війни старшина і монастирі поступово відновлюють панщину і прикріплюють селян до землі, обмежуючи їх особисту свободу. При цьому нові пани переслідували найближчі інтереси - одержання максимальних прибутків за рахунок праці залежного, хоч і не закріпаченого, населення. Це було можливим тільки при посиленні його висиску і пограбуванні селянських земель, що супроводжувалось послабленням економічної спроможності господарств селян. Погіршення матеріального становища штовхало селян на відповідні дії.

У Гетьманщині експропріація селянства, як і в Росії в цілому, хоч і велася за об'єктивними законами економічного розвитку суспільства, але мала певні відмінності від аналогічного процесу в Англії. Рівень суспільного поділу праці і товарно-грошових відносин диктував місцевим панам не перетворення орних у пасовища для овець з відповідною руйнацією традиційних відносин земельних земель з наступним зміцненням прав на них з метою одержання прибутків. Така особливість аграрних відносин гальмувала появу економічних передумов складення нового типу відносин між землевласником і селянином.

Одним із шляхів обезземелення селянства було офіційне роздарування козацькій старшині, шляхті і монастирям общинних, селянських і козацьких земель. Розширенням своїх маєтностей активно займалися і феодали, не грабуючи при цьому насильницьким привласненням і скуповуванням за безцінь селянських угідь. Наприклад, М. Миклашевський у 1678 р. захопив діброву з сінокосами, дві ділянки лісу, сад, інші угіддя й вільно користувався ними [23]. Переяславський полковник Д. Райча в 90-х роках XVII ст. "як устроил бил хутор для содержания скоту всякого в Ветовом селе, ... к оному хутору отмежовал свободного степу" значну ділянку, якою раніше користувались громади найближчих сіл, і володів нею безперервно протягом багатьох років [24]. Різними способами лубенський полковник Свічка захопив у селян і козаків різних сіл понад 100 ділянок орних земель, сіножатей, лісів і гаїв [25]. Окремі старшини перетворювались у власників величезних лагифундій з значною кількістю залежного населення. У феодалну залежність до 1708 р. потрапили селяни 215 сіл у Чернігівському, 86 - в Ніжинському, щонайменше 84 - в Переяславському, 86 - в Ніжинському, щонайменше 84 - в Переяславському полках [26]. Подібна картина спостерігалась і в інших місцевостях краю, що вказує на чітку тенденцію прагнення землевласників до одержання прибутків за рахунок переважно виключних прав на землю й особу селянина.

Крім відверто насильницької експропріації, існували й інші форми відчуження в безопасних виробників засобів виробництва. Серед них важливе місце належало продажу земельних угідь, як наслідку поглиблення товарно-грошових і зародження договірних відносин. Це типове для процесу експропріації явище, яке мало місце і в зарубіжних країнах, насамперед тих, що перебудовувались на капіталістичний лад [27]. Земля все частіше ставала предметом купівлі-продажу, коли селяни і козаки збували її частинами, повністю, або навіть з хатами і дворами, позбуваючись при цьому засобів існування і перетворюючись у власників тільки своєї робочої сили. В цьому випадку її продаж виступав життєвою необхідністю і становив єдине джерело існування безпосередніх виробників матеріальних благ, супроводжувався посиленням їх

економічної залежності як від панів, так і осіб, що вели своє господарство на основі використання вільної найманої робочої сили.

Купівля-продаж земельних угідь селян і козаків була характерним явищем для всієї території Гетьманщини. У ніжинських магістратських книгах за 1657 - 1674 рр. зафіксовано дев'ять випадків продажу ґрунтів, сіножатей, токів, городів, садів, будинків [28]. Звичайно ці записи не повні і не відображають справжньої картини втрати виробниками засобів до існування. Показовішими у цьому плані є дані стародубської міської книги за 1664 - 1673 рр., згідно яких продаж земельних угідь, дворів і хат становив понад 45% усіх торгових актів [29]. Покупцями тут виступали переважно багаті міщани і козаки, серед них і ті, що за розмірами своїх капіталів не поступалися перед дрібними феодалами. У Полтавському полку обезземелення селян мало чітку тенденцію до прискорення. Якщо за 1664 - 1671 рр. у полтавському міському суді зафіксовано 60 випадків продажу земель, то за 1672 - 1680 рр. - понад 100, майже в 2 рази більше [30]. Зважаючи приблизно на однаковий рівень соціально-економічного розвитку різних полків, вважаємо, що подібне було типовим для всієї території Гетьманщини.

Звичайно, не всіх продавців землі можна вважати повністю розореними і віднести їх до пролетаріату. Одні з них продавали лишки угідь, які не могли як слід обробити, другі - для того, щоб взамін збутих прибутків придбати кращі, треті - використовували купівлю-збут для спекуляції, четверті - у зв'язку з переселенням на нові землі, п'яті - внаслідок безвихідного матеріального становища. Саме остання категорія дрібних сільськогосподарських виробників становила соціальну основу поповнення рядів осіб, з яких і формувалось робітництво. Втративши головний засіб виробництва - землю, вони перетворювались у продавців власної робочої сили, єдиного, чого не могли відібрати задарма власники нового типу.

На інтенсивність розорення сільського населення впливало багато факторів. Швидшою вона була серед селянства і дещо повільнішою серед козацтва, привілейованої суспільної групи населення. Але збіднілі козаки, будучи особисто вільними і незалежними людьми, могли повніше розпоряджатися собою ніж селяни, які перебували навіть не в кріпосній, а у феодальній залежності. Безпосередній виробник лише тоді дістає можливість розпоряджатися своєю особою, коли припиняється його прикріплення до землі і його кріпосна або феодальна залежність від іншої особи. Звступом у договірні умови з роботодавцем збіднілі селяни і козаки ставали на шлях перетворення в професійних робітників.

Експропріацію безпосередніх виробників і формування кадрів найманих робітників гальмував ряд факторів. Насамперед, послаблення середньовічної системи і, як наслідок цього, зміцнення господарської

спроможності селянських і козацьких господарств. Ліквідація кріпосної залежності відкрила перед селянами шпрокі можливості для прояву підприємництва, спрямованого на поліпшення свого матеріального становища. Немаловажну роль у стриманні кріпосницьких устремлінь козацької старшини, шляхти і монастирів грала політична ситуація. В умовах майже безперервної воєнної інтервенції, успішна боротьба з якою була неможлива без участі шпроких народних мас, що добре розуміла панівна верхівка суспільства, ні царський уряд, ні гетьманський уряд не наважувались на швидке відновлення феодально-кріпосницьких відносин у довоєнних формах і розмірах. При цьому вони мусили також рахуватися з силою селянства, яке одержало перемогу у визвольній війні, володіло зброєю, мало досвід воєнних дій і усталені, випробувані війною форми організації повстанських загонів, з сильними антикріпосницькими настроями.

На теми збіднення безпосередніх виробників опосередковано впливала і обстановка на навколишніх землях. Незважаючи на розгалужений воєнно-адміністративний апарат, старшина не могла закріпити суспільні відносини, які різко відрізнялися б від суспільних відносин сусідніх регіонів. З погіршенням матеріального становища селяни переходили на інші землі з кращими умовами для життя. Адміністративний апарат міг перешкодити таким переходам, але був безсилий повністю їх припинити. Тому не диво, що наприкінці XVII ст., коли внаслідок захоплення старшиною, шляхтою і монастирями земель, активізувався відхід лівобережного населення на правобережжя Подніпров'я, район з слабкими кріпосницькими відносинами. Бракуючи це, пани мусили обмежувати свої накопительські апетити.

Економічне розорення селян, козаків і міщан супроводжувалось закабаленням особисто вільних людей. Не маючи можливості звести кінці з кінцями і задовольнити наймінімальні потреби своїх родин, частина їх ішла в кабалу до місцевих багатіїв. Найпоширенішою формою кабальної залежності виступали грошові позики. Міщанин з Стародуба Л. Семенович в 1689 р. позичив у Б. Михайловича певну суму грошей, а за це мав рік служити в нього челядником. Якщо протягом часу він не повертав позик, то тоді "хагу свою у заставу подаєт и тоє хагы оньє коп сем маєт ему Борису отдаєт если бы недослужит, а таковое постановление учинили за тоєю умовою, если в виннице не робьть, то повинен такую ж челядницькую роботу робити, а на умови было, что и в виннице робьть" [31]. Збіднілий селянин з с. Рихове Стародубського полку Ф. Дейниченко мав відробляти борг у господарстві пана П. Лук'яновича протягом цілого року. В значно тривалішу кабалу потрапив житель с. Посудевки того ж полку Ф. Данилович. Разом з дружиною він повинен був відробляти взяту в бурмистра Сергійовича позик, щорічно платячи

10 кіп грошей. Стародубський міщанин А.Ходкевич у 1689 р. не мав чим віддати борг якомусь Мартину і застав йому свій двір. В іншому випадку якийсь П.Іспевинич за несплату боргу мав віддати лихварю всій двір. Ткач Глум за позичені в жителя Малої Тополки К.Пилипова сім кіп грошей зобов'язався ткацьке начиння передати якомусь Кіндрату [32].

Існували й інші форми закабалення. В 70-х роках купець Греченін викупив з татарського полону С.Павлова і записав в кабалу. Останній їздив з купецьким товаром у Нижній Новгород, Москву, Ніжин, Почеп та інші міста. На Свенському ярмарку купець поставив перед А.Павловим вимогу заплатити борг, або він поверне його знову в Крим [33]. Дальша доля нещасного невідома. Подібну форму збагачення використовували і інші багатії. В.Кочубей і якийсь вірменин викупили з полону кількох російських стрільців, зробивши їх своїми боржниками. Через деякий час вони почали вимагати в нещасних гроші, погрожуючи поверненням їх колишнім хазяям. Наведені факти вказують на те, що викуп з неволі був одним з джерел закабалення особисто вільних людей.

Не становили виняткув цьому плані й торговці та купці, категорія населення, умови професійної діяльності якої були зв'язані постійним ризиком. Житель Міщанк з Нових Млинів І.Григор'єв на початку 90-х років "кабальному листу" взяв у багача з Вороніжа І.Іванова в позику 150 крб. Щоб не потрапити у кабалу до багатія, боржник втік з України і деякий час жив у Садовій Слободі під Москвою. Тут його і знайшов І.Іванов, але тому вдалося втекти, залишивши чотирьох коней, скриньку з грішми і чотирьох челядників [34]. Тимчасова залежність боржників з часом переростала в залежність постійну.

Щоб звести кінці з кінцями, розорені виробники мусили вдаватися до продажу своєї робочої сили. Наймитство як соціальне явище складалось протягом тривалого часу. В Росії воно було юридично оформлене в "Судебниках" 1497, 1550 і 1589 р. Якщо в першому з них наймиту надавалося право піти від господаря влюбий час, що становило першу умову вільного найму, то в двох останніх це право суттєво обмежувалось.

Подібним шляхом еволюціонувало наймитство і в Гетьманщині в другій половині XVII ст. На сторожі інтересів власників засобів виробництва стояла розгалужена система адміністративних і судових органів влади. Затверджувани ними в спеціальних документах умови найму обмежували право безпосереднього виробника вільно розпоряджатися своєю робочою силою. Розорившись, кравець з Стародубу в 1689 р. найнявся до "пана Т.Кунка за челядника як на роботу кравецкою, так на всякую дворовую и подорожнюю за коп осем грошей личбы Литовской чехами". Окремий пункт регламентував умови наймитування. В ньому писалось: якщо наймит не відпрацював увесь договірний термін, то за бажанням наймача суд міг змусити його зробити це. В іншому випадку,

стародубський міський суду 1693 р. розглядав скаргу багатого міщанина Д. Яроковича на свого челядника Г. Володкова, який у жнивну пору збирався кинути роботу і піти геть. Суд став на бік позивача і зобов'язав наймита працювати до закінчення строку наймування. Подібна картина взаємовідносин між наймачем і наймитом побутувала і в інших місцевостях Лівобережної України.

В умовах формування мережі судових органів, коли не всі сторони суспільних відносин могли чітко регламуватися законодавчими актами, важливу роль грало так зване звичаєве право. Особливості судової практики другої половини XVII ст. полягали в тому, що судді часто не могли знайти відповідні законодавчі акти і мусили керуватися тими правовими звичаями, які склалися протягом попереднього часу. Привілейовані верстви населення визнавали тільки ті правові норми, що відповідали їх інтересам.

Навіть у звичаєве право проникали норми, які обмежували здатність наймити розпоряджатися своєю особистістю під час договірної строку роботи. Особливо чітко це проявлялось у сільськогосподарському виробництві. На Чернігівщині побудував звичай не платити наймиту за зроблену роботу, якщо той не бажав працювати до кінця наймцтва. Таке право відкривало перед роботодавцем широкі можливості для посилення експлуатації, погіршення умов праці наймитів. Правда існував і інший звичай, коли наймач, виступаючи ініціатором розриву угоди, мав заплатити наймиту за весь договірний термін. У дійсності ж, наймані рідко вдавалися до цієї міри, оскільки вона не відповідала їх інтересам, а, володіючи багатьма засобами впливу, змушували наймитів кидати "службу" і привласнювали не лише додаткову, а й необхідну вартість, створену їх працею.

Економічна залежність наймитів була досить значною, що проявлялося у виконанні функцій, невласних вільному продавцю робочої сили. Ще в роки визвольної війни багаті козаки, селяни і міщани посиляли замість себе у повстанське військо своїх слуг. Причому, це явище набувало масового характеру, внаслідок чого, писав Самовидець, в селах і містах важко було знайти наймитів [35]. Думається, що це один з показників суттєвого обмеження особистої свободи власника робочих рук, яка поступово переростала в залежність юридичну. Подібна практика побутувала і в другій половині XVII ст.

Розорені селяни становили головне джерело поповнення наймитів як у сільському господарстві, так і в ремеслах та промислах. Їх кількість в різних місцевостях і роках була неоднакова. В Лубках у 1666 р. 200 тисячі зафіксованих переписувачами чоловік (20%) вважалися "голиками", тобто особами, які не мали власних господарств [36]. До числа збіднілих осіб належали підсусідки, городники, бобилі. Тільки останніх у

Стародубському, Чернігівському, Ніжинському і частково Київському полках у 1666 р. нараховувалось щонайменше 705 чоловік, змушених добувати засоби для існування продажем своєї робочої сили [37].

Наймана робоча сила використовувалась в різних галузях господарства: землеробства, тваринництва, промисловості та торгівлі.

Часто наймана робоча сила вживалась на головних сільськогосподарських роботах. Досить часто в документах є дані про роботу наймитів при оранці земель і на жниввах, а також під час заготівлі сіна. Як про поширене явище пише сучасник К.Зіновійв про роботу юсарів і гребців, які косили траву, сушили її, згрібали, складали в копиці та скирти [38]. Поширеною була праця найнятих молотників збіжжя [39]. Значний загін наймитів складали так звані чередники, які випасали худобу сільських і частково міських жителів, об'єднану в череду. В кожному населеному пункті був один або кілька таких пастухів. Якщо врахувати, що наприкінці XVII ст. на Лівобережжі нараховувалось приблизно 2 тис. сіл і міст, то загальна кількість чередників становила щонайменше 2 тис. чоловік. Це були сезонні працівники, зайняті випасом волів, корів, овець з ранньої весни до пізньої осені і фактично позбавлені в силу цілоденної зайнятості вести власне повноцінне господарство, яке давало б їм основні засоби існування. Головним джерелом їх існування виступала робота по найму. Власники значної кількості худоби (овець, коней, волів, кіз) наймали для догляду за ними спеціальних майстрів. Вони зокрема, писав К.Зіновійв:

же стад конских у полях дозорах мают.

І у полях конях завше ночуют.

і жеб не згинув котрий, з пильністю патрують [40].

Найняті доглядачі худоби працювали в господарствах багатих селян Марфеева, Осипова, козаків Марченка, Денисенка з Полтавського, Оленюка з Лубенського полків тощо. Але найпоширенішою вільнонаймана праця була в маєтках козацької старшини і шляхти, які, формально маючи право на позаекономічний примус залежних селян, не могли ним скористатись повною мірою, і тому мусили вдаватись до наймання спеціалістів, навіть з числа своїх підданих. У появі серед панівних відносин капіталістичних елементів, часто слабких і непослідовних, і полягала своєрідність взаємовідносин між власником засобів виробництва і безпосереднім виробником. Їх еволюція залежала від багатьох обставин - політичного розвитку краю і країни в цілому, зовнішньополітичної ситуації, економічного і політичного становища панів і селянства. В цілому, виробничі відносини між власниками і найманими працівниками розвивались в напрямі набуття ними все чіткіших феодальних рис. Вони, в свою чергу, визначали характер усіх інших суспільних відносин - політичних, правових, культурних, побутових та інших. Найняті "стадники", "рячинники" (спеціалісти по догляду і розведенню корів -

Авт.), “скотарі”, “вівчарі” та інші спеціалісти-тваринники працювали в господарствах багатьох старшин, у тому числі І.Забіли, С.Томари, І.Сулими, В.Кочубея.

Кадри професійних робітників формувались і в промисловому виробництві. З’явитись на ринку як товар робоча сила могла лише тоді і лише остільки, коли і оскільки вона виносить на ринок або продається її власником, тобто тією самою особою, робочою силою якої вона є. Щоб розпоряджатися нею як товаром, її власник повинен був бути вільним власником своєї здатності до праці, своєї особистості. В ремеслі, щоб стати продавцем робочої сили, робітник повинен був звільнитись від панування цехів та інших обмежувальних заходів щодо праці. Історичний процес, який перетворює виробників у найманих робітників, виступає, з одного боку, як їх звільнення від феодальних повинностей і цехового примусу... Але, одночасно з другого боку, звільнені лише тоді стають продавцями самих себе, коли у них відібрані всі їх засоби виробництва і всі гарантії існувань. Процес формування промислового робітництва відбувався в складних умовах, характеризувався повністю та суперечливістю. З одного боку, панівні верстви суспільства намагались законсервувати цехову організацію ремесла, яка б обмежувала волю ремісника розпоряджатися своєю здатністю до праці. З іншого, поглиблення товарно-грошових відносин і послаблення середньовічних порядків відкривали перед ремісником певні можливості для продажу своєї робочої сили. Праця наймитів використовувалась у різних ремеслах. В універсалі стародубського полковника за 1698 р. на заснування цеху ткачів дозвіл займатись ткацтвом давався “челяди, которая незаборонно через найми обиклине має мети въквечленне” [41]. В ньому цікаві для нас два сюжети: перший про “найми обиклине”, який вказує на традиційність і широту використання в ткацтві праці наймитів; другий, що саме вони становили основний засіб їх існування. Тобто перед нами постає категорія виробників позбавлених засобів існування, крім продажу робочої сили. Подібні форми експлуатації існували і в інших місцевостях, на що вказує введення в статуті інших цехів спеціальних пунктів про розшук збіглих наймитів і підмайстрів та відшукування ними завданих майстрам збитків. Працю наймитів використовували багаті кравці, шевці, ковалі, слюсарі, та інші майстри. У справах стародубського міського уряду за 1690 р. згадано понад 13 випадків використання багатьма ремісниками різних спеціальностей праці челядників [42]. Окремі з майстрів мали по кілька наймитів, поступово еволюціонізуючи в підприємців нового типу. Наприклад, швець С.Планида з Лохвиці в 1687 р. наймав Шийку, Г.Носа, Л.Тлустого і ще щонайменше двох чоловік [43]. Очолювана ним майстерня і форми договору з наймитами мали капіталістичний характер. Звичайно, таких підприємств було мало і вони не визначили соціального обличчя ремесла.

Вільнонаймана робоча сила використовувалась і в будівництві. За тривалістю роботи наймитів тут можна розділити на поденних, сезонних і постійних. На зведенні даху Преображенської церкви Мгарського монастиря в 1687 р. працювало 30, а в наступному - 20 найнятих теслів. Допоміжні роботи виконували поденні робітники з числа місцевих селян, яким монастир заплатив 48 злотих і 8 шагів. Тільки не значну кількість постійних працівників становили муляри, спеціалісти з високою професійною майстерністю. Вони вважались на службі в монастиря навіть тоді, коли будівництво не велось, і одержували грошову плату. Ця категорія будівельників повністю, чи майже повністю, відірвалася від сільського господарства і робота за наймом перетворилась для них в основне заняття. Приблизно такі ж категорії працівників брали участь у спорудженні в 80-х роках церкви в Стародубі. Підрядчик М.Єфімович у 1692 р. підписав угоду з магістратом Глухова про будівництво церкви силами своїх челядників з числа місцевого населення. Вони ж мали виготовляти і будівельні матеріали [44]. У зв'язку з поживленням цегляного будівництва збільшувалась і кількість робітників-цегельників. Зокрема, на одній з київських цегельень у 1699 р. працювало 46 чоловік [45]. Наприкінці XVII ст. цегельні з найнятими робітниками організували монастирі, окремі міські уряди, в тому числі Києва, Чернігова, Стародуба тощо. Активізація культового будівництва супроводжувалось зростанням потреби у кваліфікованих майстрах-будівниках. Незалежно від соціального становища всі вони одержували за свою роботу грошову, натуральну або комбіновану плату. Кадри робітництва формувались і в промислах по переробці сільськогосподарської сировини. В документах досить часто згадуються наймити на винокурнях багатих козаків, міщан, старшини і монастирів. Створювана ними додаткова вартість привласнювалась власниками і сприяла їх швидкому збагаченню. Існували окремі села, основним заняттям жителів яких були заробітки. Наприклад, селяни с.Протопопівки Ніжинського полку, не маючи придатної для землеробства землі, жили за рахунок заробітку на винокурнях сусідніх сіл і міст. Це вказує на елементи складання ринку робочої сили в еволюції виробничих відносин у цій галузі промисловості. Наймити працювали також у броварнях, солодовнях, олійницях, млинах багатих селян, козаків та міщан, козацької старшини та монастирів, що мали залежних селян.

Наймана робоча сила використовувалась і при виробництві поташу. Найнятих майстрів-поташників і допоміжних працівників експлуатували стародубський полковник П.Рославець, гетьман І.Самойлович та інші власники поташних буд. Чимало найнятих робітників обслуговувало буд., а точніше "будні заводи" генерального осавула А.Гамалії в Млинських лісах. Типову картину забезпечення поташних буд козацької старшини робочою силою змальовують самі очевидці. Мешканці Нової Буди

Стародубського полку А.Юр'єв і Г.Семерин у XVIII ст. розповідали царським переписувачам, що "село Новая Буда Михайлом Миклашевським в его лесу не к подданической службе, а к поташному и смольчужному делу поселена, а их за Михайла Миклашевського, так и за сына его Андрея Миклашевського до запретительных указов мы все жители оной Буды з найму на той Буде поташ робили" [46]. Тобто, під впливом обставин відбувалась деформація феодальних відносин, коли власник села мусив наймати на роботу своїх же підданих, стаючи таким чином на шлях буржуазних відносин з селянством. Чіткіший буржуазний характер мали відносини між власниками буд, не наділених правом на позаконотримний примус виробника, і їх обслуговувала будні стани багатих селян козаків та міщан у різних полках Гетьманщини.

Подібні явища спостерігались і в селітроварінні. Інтенсивне добування селітри в другій половині XVII ст. стало можливим тільки завдяки існуванню кадрів робітників з професійними навичками, які здобувались ще попередні роки. Ймовірно, що на підприємствах козацької старшини, шляхти і монастирів використовувалась як залежна, так і вільнонаймана робоча сила. На селітряних майданах багатих селян, козаків та міщан працювали виключно особисто вільні робітники. На трьох селітроварнях підданого Києво-Печерської лаври М.Риндаря в 80-х роках було задіяно 50 наймитів, як спеціалістів, так і допоміжного персоналу. А на одному майдані під Васильковом працювало ще 40 чоловік, одержуючи за свою роботу грошову винагороду [47]. Наймані робітники становили основний контингент працюючих на селітроварнях козаків К.Новицького, В.Саєнка, братів Т. і Ф.Селітряників та інших підприємців буржуазного типу.

Й інші промислові підприємства могли функціонувати тільки на основі використання праці кваліфікованих робітників. При виробництві скла найскладніші операції виконували майстри (видували скляний посуд), складачі скла (виготовляли скляну масу і фарбували її), будники (випалювали поташ), ковалі (виготовляли рурки для видування скла, виконували інші ковальські роботи), гончарі (мурували печі й робили "дойниці", горщики з вогнетривкої глини для варки скла). Такі майстри працювали на гуті поблизу с.Грузьського Чернігівського полку, точна кількість яких невідома. Жили вони в 10 хатах, що дає підставу твердити, що і працюючих на гуті було не менше 10. Працівники гуті не мали орних земель, вважались слобожанами і працювали на ній як наймити. Але в 1689 р. гуту одержав гетьманський універсал крелевецький сотник І.Маковський, якому останньому дозволялось володіти не тільки підприємством, а й людьми. Гуту під Конотопом обслуговували гутник з двома синами та трьома "товаришами", торговець, оболонник і ще шість спеціалістів [49]. Безумовно, що їм допомагали й інші спеціалісти.

Заснована на початку XVIII ст. Баранова Гута під Новозибковом діяла протягом усього століття. Її робітниками були уроженці Лівобережної та Правобережної України. Серед них зустрічались вихідці і з інших гут - Кочубеївської, Пакульської, Шевченківської, а також з рудень Деменської та Лозовської. Ця обставина свідчить про те, що їх професійні знання були закріплені виробничою практикою попередніх поколінь. У Суховирській Гуті на Чернигівщині працювало 18 чоловік, серед них 10 склярів, коваль, оболонник, і 6 різноробочих. Що стосується їх матеріального становища, то воно, напевне, було таким, як і в гутників з урочища Ожинки. Останні не мали орної землі, а лише сіножаті, сіно з яких признавалось для робочої худоби [49]. Тобто робота на гуті становила для них основне джерело існування.

Професійне виробництво з числа робітних людей металургійних підприємств. Виробництво металу на той час досягало достатньо високого рівня і могло вестися тільки кваліфікованими майстрами, які повністю порвали з сільським господарством. До таких працівників відносились рудники, ковалі, куряні тощо. Загальна кількість працюючих залежала від розміру рудні. За підрахунками дослідника історії українських рудень П.К. Федоренка, з яким можна було погодитись, вона становила на підприємствах з трьома млиновими колами 12-13 чоловік, хоч в окремих випадках досягала 20 і більше чоловік. На території Лівобережної України в другій половині XVII ст. діяло приблизно 40 рудень, відповідно, кількість працюючих на них майстрів досягала 500 чоловік.

Більшість кваліфікованих майстрів були особисто вільними людьми і працювали за відповідну плату. В тогочасних і пізніших документах вони часто виступали під назвою "робітників". На Унецькій рудні, заснованій в 70-х роках, працювали робітники, про яких у Румянцевському описі записано, що вони здавна "консистенции и другого плягежа никакова никуда не дают". Жителі слобідки при Вепринській рудні Стародубського полку не відбували феодальних повинностей, а жили за рахунок роботи на підприємстві. Свою робочу силу мусили продавати також жителі із бездвірних хат при Єльнінській та інших руднях Лівобережної України [50].

Власники рудень вважали їх робітників своїми, але не наважались змушувати повинності. Посилення феодальних устремлінь власників рудень з кожним роком ставало все чіткіше і небезпечнішим для розвитку металургії. Щоб не допустити відтоку кваліфікованих майстрів з металургійного виробництва, Петро I указом 10 грудня 1719 р. заборонив вписувати рудників до числа тяглих і притягати їх до відбуття феодальних повинностей. Але в 1782-1783 рр. багатьох рудників було переведено в розряд кріпосних селян.

Наймана праця вживалась і в торгівлі, особливо при веденні

значних торговельних операцій.

Використання найманої робочої сили часто мало короткочасний характер, що накладало своєрідний відбиток як на первісне нагромадження, так і на соціальне становище самих виробників. Витрати на оплату необхідної праці за рахунок додаткової вартості, яку б власник засобів виробництва міг привласнити, певною мірою стримували процес первісного нагромадження. Одночасно, відносно висока оплата праці тимчасового наймита сприяла поліпшенню його матеріального становища, що в свою чергу, гальмувало зародження професійного робітництва.

3. Зміни в національному складі населення.

Друга половина XVII ст. характеризувалась масовим переміщенням населення України. Міграційний рух спрямувався, в основному, з заходу на схід і був зумовлений прагненням людей знайти кращі умови для існування. Основними районами виходу мігрантів залишались Правобережна і Західна Україна, де внаслідок майже безперервних воєнних дій нормальне життя було майже неможливим. Потоки мігрантів рухались на територію Гетьманщини і Слобожанщини, з їх відносним спокоєм і краще захищеними від ворожих нападів.

Серед мігрантів переважали українці. Але були представники й інших народів. Серед них незначна кількість польської шляхти, селянства, купецтва, які з різних причин не могли залишатись в місцях проживання і мусили шукати собі іншого пристанища. Прибуваючи в Гетьманщину, вони визнавали владу гетьмана, зобов'язувались підтримувати його політику й діставали земельні чи якісь інші пожалування. Польська шляхта найкомпактніше поселялась на території Чернігівського і частково Стародубського полків, де ще до революції 1648 р. мала свої маєтки і на які претендувала.

Населення Гетьманщини поповнювалось вихідцями й з інших земель. У зв'язку з розгортанням боротьби проти османського іга, а відповідно і посилення репресій чимало представників балканських народів рухалось в межі козацької держави. Компактне їх переселення відбулось в роки визвольної війни. Командував цими переселенцями І.Сербин, який разом з своїми одноплемінниками брав участь у воєнних діях та у боротьбі різних політичних сил за владу. Переходили у Гетьманщину поодинокі й групами також волохи, батьківщина яких зазнавала постійних нападів татарських орд. Відоме прибуття у Гетьманщину переселенців з Волощини на чолі Д.Райчею, які оселились у Переяславському полку й почали заводити власні господарства. Д.Райча зробив швидку кар'єру, ставши незабаром переяславським полковником і одним з найвпливовіших старшин Лівобережної України. Зосередивши в своїх руках значні земельні багатства і велику владу, він активно втручався

у політичне життя Гетьманщини, переживав політичні то злети, то падіння. Найнадійнішою його опорою у воєнних і міжусобних діях були одноплемінники, яких він наблизив до себе через пожалування земель або старшинських посад. Осідали волохи і в інших полках.

У другій половині XVII ст. помітно збільшилась кількість грецького населення. Греки віддавали перевагу заняттю торгівлею і тому селились переважно у містах і містечках колоніями. Найбільші колонії греків існували у Ніжині, одному з найбільших торгових центрів України. Греки в ньому мали свої церкви, цілі міські квартали і навіть власне самоуправління, що стало можливим тільки завдяки протекційній політиці гетьманів. Одержуючи значні прибутки від торгівлі, гетьманська адміністрація сприяла її розвитку і діяльності найбагатшої в Україні грецької колонії. До того ж, ніжинські греки часто виконували одночасно з торговими і дипломатичні функції. Вони неодноразово доставляли гетьманські послання у Москву, вели від імені лівобережного гетьмана переговори з Малоросійським приказом. Вони виступали гетьманськими посланцями до урядів Речі Посполитої, Литви, Швеції, Валехії, Кримського ханства, Туреччини та інших країн. Значна колонія греків існувала на Подолі у Києві та в ряді інших лівобережних міст. Правда, під іменем греків часто виступали і вірмени, які також займались переважно зовнішньою торгівлею.

Поступово у Гетьманщину почали повертатись євреї, значна частина яких була викинута за її межі вже на перших етапах визвольної війни. Проживали на Лівобережній Україні також білоруси, поляки, татари, росіяни, литовці та представники інших народів.

Окрему сторінку в національний склад населення Гетьманщини вписали росіяни. Після утворення Української держави з її власним урядом, кордонами і законами в Україну почались масові втечі російських селян. експлуатація яких значно посилилась остаточного їх закріпачення Соборним уложенням 1649 р. Головними причинами обрання росіянами місцем свого поселення саме цього регіону були: відсутність інституту кріпосного права; слабший, ніж у центральних російських повітах, гніт; широка можливість заняття господарством; відносна слабкість адміністративного апарату царського уряду і його нездатність ефективно боротися з утікачами; захист їх лівобережними селянами, рядовими козаками й міською біднотою від переслідувань з боку царських властей і місцевої адміністрації; територіальна, мовна, психологічна й побутова близькість, а також спільна релігія. Важливе значення мала і традиційна участь вихідців з Росії у боротьбі українського народу проти іноземних загарбників, у ході якої розвивалася і міцніла бойова співдружність двох народів.

В Україні, подібно до козацьких районів - Дона, Яіка, утвердилася

традиція не видавати властям утікачів від поміщиків. З цим мусило рахуватись й гетьманське правління. Б.Хмельницький у розмові з російським посланцем А.Сухановим у 1650 р. зазначав, що на Україні “никаких беглых людей не выдают” [51]. Царський уряд поступово посилював тиск на козацьку старшину, вимагаючи відміни цього звичаєвого права, яке не відповідало інтересам кріпосників. Уже наприкінці визвольної війни старшина в окремих випадках почала видавати втікачів, долаючи при цьому сильний опір українських селян, рядових козаків і міщан. Зокрема, у червні 1653 р. полковник Я.Коробка наказав полковій старшині розшукати на території Новгород-сіверської сотні кріпаків брянських поміщиків і повернути їх власникам. Коли ж власті спробували арештувати втікачів, то на їх захист виступили місцеві жителі. Тільки застосувавши військову силу, старшинська адміністрація змогла ув’язнити збіглих [52].

Після об’єднання України з Росією царський уряд всіляко намагався перешкодити переходам російських селян на українські землі. В січні 1654 р. київські воеводи одержали наказ стежити за тим, щоб лівобережна адміністрація забороняла місцевому населенню приймати втікачів з Росії. Щоправда, враховуючи виступи українських трудящих на захист своїх братів по класу, правлячі кола мусили піти на певні поступки у цьому питанні, дозволивши не віддавати “челобитчикам” тих збіглих, які прибули на землі регіону до Переяславської ради 1654 р. Під час переговорів у Москві в березні 1654 р. царський уряд наполегливо добивався від старшинської адміністрації зобов’язання повертати втікачів їх поміщикам. В остаточному вигляді ця вимога була сформульована так: “Боярских людей и крестьян, которые из-за помещиков и из-за вотчинников учнут бегать в черкасские (українські - В.Б.) городы.. отдавать назад людям, от кого кто выбежит” [53]. Вона й стала визначальною у стосунках уряду із старшинською адміністрацією щодо втікачів-росіян у найближчі роки. У 1655 р., наприклад наказний гетьман над козацькими військами у Білорусії І.Золотаренко одержав царську грамоту, за якою мав організувати розшук на Лівобережжі 15 сімей, що втекли з Трубчевського повіту. В тому ж році один російський поміщик звернувся до Посольського приказу в Москві з проханням дозволити йому виїхати на Лівобережжя, щоб знайти збіглих кріпаків, які до того ж, захопили з собою зброю та різний одяг, завдавши йому збитків майже на 100 крб. [54]. Подібних чолобитних надходило в Посольський приказ чимало.

Під тиском землевласників царський уряду 1655 р. наказав боярину В.Бутурліну направити у північні райони Лівобережжя військовий загін, переловити втікачів, десятьох з них стратити в Путивлі на острах іншим, а решту після покарання канчуками відправити в Москву. Крім того мав заборонити місцевим органам влади надалі приймати збіглих з Росії й

надавати їм землі для поселення. Однак загому не вдалося виявити втікачів, оскільки українські трудящі вчасно попереджували їх про наближення драгунів або ж переховували у важкодоступних місцях. З цього приводу воевода повідомляв у Москву, що тільки старшина, війти та отамани допомагали військовим, а прості люди всіляко перешкоджали їх діям. Втечі російських селян-кріпаків не припинялися. В 1656-1658 рр. у Новгород-сіверську, Почепську і Стародубські сотні перейшли багато селян з Брянського, Путявльського, Рильського повітів. У жовтні 1657 р. воеводи російських прикордонних міст скаржилися козацькій старшині на те, що втікачі поверталися в свої села, розправлялися з поміщиками і підмовляли односельчан тікати на Лівобережжя. В Переяславських (1659) статтях російський уряд записав, що втікачі, “приходя к помещикам своим и вотчинникам и разоренье нестерпимые делают, и гетман бы все Войско запорожское тех воров беглецов велели, высказ, отдать помещикам их и вотчинникам, и впредь заказ учинить крепкой: которые боярские люди и крестьяне впредь учнут бегать в черкаские города, и тех бы никто в черкаских городах не принимал, чтобы в том в тех порубежных городах ссоры, а служилым людям разоренья не было; а о которых беглых о чьих людях или о крестьянах учнут из городов воеводы писагь, и тех бы отдавать назад, а если будет кто принимать тех беглых людей и крестьян, и тех карать смертию; так же будет кто и в Войску запорожском, учинять над кем смертное убийство, или в людях такую смуту, или иное какое зло, прибежит в государевы украинные города, а гетман и полковники учнут об них писагь... и тех беглецов, по тому ж сыскивая, отдавать в Войско запорожское” [65]. Проте зупинити потік утікачів адміністративними заходами власті були безсилі.

В 1661 р. від брянського поміщика М.Зінов'єва втекли кілька селян з панськими кінями і оселилися в Глухові та Почепі. 21 травня наступного року поміщик звернувся в Малоросійський приказ з проханням наказати ніжинському полковникові В.Золотаренкові повернути йому втікачів. У 1662 р. севський поміщик Сафонов скаржився царю на те, що Л.Баранович прийняв у свої села і не віддавав йому кріпаків. Звертання поміщика до київського воеводи також не дало бажаних результатів, а втікачі продовжували не тільки займатися господарською діяльністю, а й брали участь у виступах місцевих селян проти панів. Утікач Варваров таємно відвідував своє колишнє село, закликав односельчан і жителів навколишніх сіл розправлятися з гнобителями і переходити на Лівобережжя, обіцяючи їм там землю і свободу. Під впливом такої агітації 19 селянських сімей з руховим майном і худобою переселилися в маєтності Л.Барановича і заснували в них окрему слободу [56]. В тому ж році поміщик А.Львов писав у Малоросійський приказ про те, що кілька його селян з сім'ями і майном втекли в Новгород-сіверський, Стародуб й інші міста. Масові втечі

російських селян-кріпаків на Лівобережжя відповідали економічним інтересам українських панів. Поселюючи втікачів на своїх землях, козацька старшина і монастирі одержували дешеву робочу силу, повністю залежну від їх волі. Саме мотиви наживали керували українською старшиною, коли вона під різними приводами ухилялася виконувати зобов'язання про видачу втікачів.

Провідниками урядової політики на Лівобережжі стосовно втікачів і переселенців виступали воеводи. При призначенні ніжинським воеводою в 1665 р. І.Ржевський дістав наказ організувати сторожову службу і не пропускати втікачів у Польщу та Литву, приймати вихідців з Правобережжя, приводити їх до присяги і селити навільних землях. Про втікачів з російських земель воеводі наказувалося: "А которые беглые люди и крестьяне бежав из русских городов, придут в нежин и будут от них челобидчики, а измены и инова никакова воровства, опричь побегу не обьвита, и про тех розыскивая подлинно, отдавать их по крепостям челобитчикам в холопство и крестьянство по прежнему, а о которых беглых людях и о крестьянах челобитчиков не будет, и так по роспросу из Нежина выслать в те города, хто откуда бужал, с кем пригож" [57]. Такі розпорядження діставали й інші воеводи.

Незважаючи на всі заходи уряду, втечі російських кріпаків на Лівобережжя продовжувалися і в наступних роках. У березні 1665 р. "жилець" С.Пальчиков скаржився в Малоросійський приказ на те, що селяни Скавроній і Фенелій забрали його коні, втекли на Стародубщину і просив наказати місцевим властям повернути біженців. У наступному році вже кілька поміщиків писали в Малоросійський приказ про те, що їх кріпаки з "жонами, детьми и своими крестьянскими животами... в Черкасский город Глухов сбежали" [58]. Скаржники просили дати їм проїжджу грамоту в Глухів і навколишні села для відшукання і повернення залежних селян. У 1667 р. знову наказав київському воеводі виловити на Лівобережжі усіх поміщицьких селян й відправити їх у Москву. Однак тільки в Ніжині власті змогли виявити й затримати п'ятьох "холопів". Переважна ж більшість утікачів з допомогою українських трудящих уникла арешту. Про виступи останніх на їх захист згадувалося і в Глуховських статтях 1669 року [59].

Причини втеч російських селян в Україну були різними. Одним з них стало поглиблення церковного розколу, що набрав у 60-х роках соціального звучання. Найбільшу кількість прибічників "старої віри" становили посадські люди та селяни, які нововведення в православ'ї пов'язували з посиленням феодального гніту. Виступаючи за "стару віру", вони по суті висловлювали протест проти гноблення. Масового характеру рух розкольників набрав після церковного собору 1666-1667 рр., за рішенням якого було страчено або відправлено на заслання багатьох їх

ідеологів. Під впливом проповідей розколу учителів чимало посадських людей і селян тікали у глухі місця й засновували там свої общини. Одним з районів їх поселення стали ліси Стародубського полку. Сучасник тих подій писав: "И многие (розкольники - В.В.) выходили на Украину на мешкання и у Сивер, позоставивши набитки свої, а ивних и у силку позасилано"[60]. В 1669 р. на територію Стародубщини перейшла велика група розкольників і заснувала там села Білий Колодязь, Замишево, Понупівка, синій Колодязь та Шеломи. Кілька їх сімей осіли у Дем'янівці. Переселенці займалися сільським господарством, тваринництвом і торгівлею, працювали на промислах духовних та світських власників. Щоб уникнути переслідувань з боку уряду й гетьманської адміністрації частина розкольників відійшла в поліські райони Росії й там отаборилась.

В 1669 р. козацька старшина, зацікавлена в одержанні дешевої робочої сили, домоглася затвердження в Глухівських статтях пункту про те, що "которые из русских людей на Украину заплы давно, и тех бы к Москве не выбирать; в том де на Украине смутна была великая, что с Украины выбирали драгунов и беглых людей по многие лета" [61]. Нагомість старшина зобов'язувалася не приймати і видавати поміщикам служилих людей, солдатів і драгунів, які брали участь у виступах народних мас або відмовлялися виконувати феодальні повинності і платити податки. Однак, уряд не пішов на це, що викликало незадоволення старшини.

Остання не залишала надій добитись свого. Але в статтях 1672 р., підписаних урядом після обрання гетьманом І.Самойловича, відзначалося, що лівобережна адміністрація на змогла забезпечити видачу російських кріпаків їх власникам. Такий висновок був зроблений під впливом колективної скарги поміщиків, стольників, стряпчих і вотчинників на масовий характер втеч кріпосних селян в Україну та їх активний вплив на розгортання антифеодального руху. На околицях Новгород-Сіверського й Чернігова проживали 5 тис. російських селян і посадських людей [62]. Мова йшла лише про встановлення утікачів, у дійсності ж їх було значно більше, але власті їх не виявляли.

Тікали на Лівобережжя солдати з російських гарнізонів українських міст. Протягом лютого 1673 - вересня 1674 рр. у районі Глухова, Новгород-Сіверського та Почапа втекли майже 250 стрільців, драгунів і солдатів [63]. Не припинялись втечі й з російських повітів. У 1674 р. куплені поміщиком С.Румянцевим 5 кріпаків, не витримавши феодального гноблення, разом з сім'ями перейшли на Лівобережжя. При цьому вони захопили 15 панських коней і майно. Втікачі поселилися на землях чернігівського єпископа, де вже проживали їх земляки. Кріпаки із сіл Вигонич і Попова Клинка Брянського повіту, які в 1674 р. перейшли в Глухівську сотню, наступного року напали на двір свого пана, спалили дві стодали з хлібом, будівлі і, повертаючись на Лівобережжя, взяли з собою

ще й дворових людей. Кріпаки поміщика М.Патрикеева з Карачаєвського повіту влітку 1674 р., знищивши поміщицьке майно вартістю в тисячу крб., знайшли притулок на території північних лівобережних полків. У чолобитній до Малоросійського приказу цей поміщик повідомляв, що його селяни періодично нападали навотчину, забирали худобу і нищили майно.

У 1675 р. селяни с.Бредикінова Дедилівського повіту повстали проти поміщика, спалили його будівлі та майно загальною вартістю 752 крб. 25 учасників повстання "з товарищами своїми, и з женами, и з детьми" захопили 15 панських коней і пробралися на територію Новгород-сіверської сотні. Протягом року вони мешкали в Гетьманщині займаючись промислами й торгівлею. В 1676 р. місцева адміністрація відшукала біженців у селах Мазове та Олгарі, але не змогла арештувати останніх, оскільки на їх захист виступили місцеві жителі.

Після придушення повстання стрільців 1682 р. і посилення репресій на російських землях збільшився потік переселенців - розкольників у північні лівобережні райони. В 1682 р. у володіннях Рубцов заснували слободи Воронок, Єленка і Лужок, а пізніше - Зибка, Злинка, Мітьківка, Стара Тростань тощо. В 1686 р. поміщик П.Яковлев писав у Малоросійський приказ, що "в прошлый государь год збежалы от меня холопа вашего крепостные мои крестьяне люди дворовые... Мишка да со Ромка да Антипка Сельвестровы дети, Стёпка да Ромка да Микушка Петровы дети... и живут в Почепе на посаде..."[64]. Поміщик просив наказати лівобережному гетьманові знайти і повернути втікачів.

У тому ж році з подібними проханнями зверталися до уряду Є.Рябов, Г.Строганов та інші кріпосники. Народ Гетьманщини продовжував чинити опір властям при арешті втікачів. Користуючись цим, козацька старшина у Коломацьких статтях 1687 р. просила уряд не забирати тих з них, що жили в Україні по кілька років. Однак і на цей раз було затверджено пункт про заборону лівобережній адміністрації приймати біглих на підвідомчій їй території та обов'язкову їх видачу російським поміщикам [65]. Проте козацька старшина й духовенство продовжували поселяти втікачів на своїх землях. Так, у 1689 р. путивльський воевода М.Голенищев повідомляв Малоросійський приказ про те, що кілька жителів Тернової слободи Путивльського повіту відмовилися нести сторожову службу і переселилися в сусіднє українське село Хорунжівка, що належало Г.Гамалії. Власті встановили, що останній давно переманював до себе селян з російських повітів, обіцяючи звільнити їх від виконання феодалних повинностей протягом 15 років. Тому, писав М.Голенищев, чоловіче населення Тернової слободи "полковые и городовые службывсе жотят ийти за него ж Григория службу". Щоб не допустити цього, воевода направив у слободу загін драгунів, але і він зміг стримати переселенців. Незабаром ще понад 40 чоловік разом із сім'ями та рухомим майном перейшли на Лівобережну

Україну й заснували слободу на р. Тернівці. Вони займалися сільським господарством і працювали на млинах Г.Гамалі. Воевода запропонував урядові приєднати освоєні втікачами землі до Путивльського повіту. Однак, не бажаючи загострювати відносини із старшиною, уряд не погодився на це побоюючись небачених наслідків.

Кількість росіян на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. збільшувалася також зарахунок служилих людей і членів їх сімей. Зокрема, наприкінці 90-х років у Києві нараховувалося 330 хат для рейтарів, солдатів і стрільців [66]. Частина з їх мешканців навечно осіла в Києві. Такі ж поселення існували і в інших містах Гетьманщини. У другій половині XVII ст. російський уряд почав використовувати Лівобережну Україну як район для заслання кримінальних злочинців і політичних опонентів. Відомі факти вислання з Москви до Києва на вічне заслання стрільців, які включались до складу місцевого гарнізону і перебували під невиспним контролем стрілецьких голів і воевод. Правда, це не заважало їм тікати у віддалені місця Гетьманщини, Росії й починати нормальне життя.

Загальну кількість російських біженців у Гетьманщині в другій половині XVII ст. вирахувати важко. Але попередні підрахунки чисельності відомих властям втікачів, які зафіксовані в архівних і друкованих документах, врахування невиявлених адміністрацією біженців, дозволяє припустити, що в Гетьманщину в другій половині XVII ст. перейшло щонайменше 40 тис. російський селян, посадських людей і солдатів.

Потребуючи робочої сили, козацька старшина надавала переселенцям і втікачам певні пільги у виплаті податків і відбутті повинностей. Характерно, що наприкінці XVII - на початку XVIII ст. кількість пільгових років у порівнянні з серединою XVII ст. різко скоротилася. Причому у власність феодалів переходили насамперед слободи, засновані біженцями. В 1703 р. стародубський полковник М.Міклашевський видав розкольникам універсал на заснування слободи Тимошкин Перевіз, звільнивши їх від сплати податків на три роки. Але і цей термін не був витриманий і вже в наступному році слобода разом з іншими населеними пунктами стала власністю М.Міклашевського. У Чернігівському полку Слєцький монастир у 1704, а Троїцький в 1706 рр також давали пільги російським біженцям.

Литература

1. История Киева.-К.,1982.-С.271,274.
2. Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст.-М.,, 1954.-С.407.
3. ЦДАДА Росії. Ф229.-ОП 2-Кн. 12.-Арк.351-352.
4. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст.-К.,-1963. С. 344.
5. ЦНБ НАН України(ір)-Ф.2.-Спр. 100.БЕЗ нум.
6. Стороженки. Фамільний архив.-Київ,1908.-Т.6.-С.517.
7. ЦДАДА Росії-Ф. 124.- ОП 3.-Спр. 3.-Арк. 39.
8. Акты ЮЗР.- Т.ІІ.- С.71, 283.

9. Модзалевський Ф.Л. Гути на Чернігівщині.-К., 1926.-С.82-84.
10. Федоренко П.К. Рудні Левобережної України в XVII-XVIII вв.- М., 1960.-С.232.
11. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник.-Киев, 1912.- Т.3. - С. 375, 692.
12. Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії// ПЗТ.-Т.3.-С.338.
13. Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст.-К.; 1986.- С.189-190.
14. Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині.-С. 43-95.
15. Матеріали по історії СРСР.-М., 1957.-Т.5.-С.131-132.
16. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734г.-Чернигов, 1889.-С.10; Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года.- Чернигов, 1914.- С. 70 та ін.
17. Федоренко П.К. Рудні Левобережної України в XVII-XVIII вв.- С.196, 202, 226-233.
18. Матеріали по історії СРСР.-Т.5.- С.131-132.
19. Акты ЮЗР. 2Т.4.-С.-38; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века.-Чернигов.1914.-Выш.3.-С.70.
20. Архив ЮЗР.-Ч.7.т.1.-С.-524-546.
21. Підр.за: ЦНБ НАН України (ip)Ф.1.-Спр. 50977. Арк. 7-11.
22. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии: в 3 томах.-Киев, 1902.- Т.3.- С.294.
23. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии: в 3-х т. Киев.- 1884.-Т.2.-С.456.
24. Лучицкий И. Сябры и сябрынное землевладение в Малороссии.- Без места и года издания.-С.22.
25. Стороженики: Фамильный архив.-К.,-Т.6-С.429-498.
26. Підрах.за: Борисенко В.И. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.-К., 1986.-С.73-75.
27. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т.3.-М., 1986.- С.32.
28. Отрывки из нежинских магистратских книг 1657-1674 годов.- Чернигов, 1887.-С.3-64.
29. Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубской местной книги за 1664 - 1673 гг.-Чернигов, 1911. С.1-37.
30. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века, выш.1.- Чернигов, 1912.- С.1-115; выш.3.- Чернигов, 1914.- С. 3-121.
31. Державна бібліотека Росії. Відділ рукописів /далі: ДБР ВР/. Ф. 159. Спр.952.- Рак.233.
32. Там же.-Арк.234,240,238,239.
33. ЦДАДА Росії-Ф.229.-ОП.І.Стовп.95.-Арк.38.
34. Там же.- Спр.223.-Ч.2.-Арк.151-153.
35. Літопис Самовидця.-К., 1971.-С.57

36. Романовский В.А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. - Ставрополь, 1967. - С.86.
37. Романовский В.А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией. - Сб. тр. Ставрополь. пед. ин-та, 1955, вып.9. - С.120-122.
38. Зіновій К. Вірші. Приповісті посполиті. -К., 1971. -С.273.
39. Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст. - К., 1986. - С.18-20.
40. Зіновій К. Вказ. праця. -С.277.
41. ЦНБ НАН України. Відділ рукописів, Ф.2, спр.18334, без нум.
42. Протокол до записовання справ поточних на рок 1690. - Без виданих. С.3-121.
43. Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст. -С. 189-190.
44. Борисенко В.И. Вказ. праця. -С.105-106.
45. Історія робітничого класу Української РСР. -К., 1967. -С.43.
46. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. - Укр. архів, 1929, т.І - С.467-468.
47. Архив ЮЗР.-Киев, 1886. -Н.7, т. с.524,546,541.
48. Переписні книги 1666 року. 1933. -С. 119-120.
49. Модзалевський В.Л. Гуги на Чернігівщині. -К., 1926. -С.55, 96, 39, 103-104.
50. Федоренко П.К. Рудни Ливобережної України в XVIIв. - М.,1960. -С.178,184,197-198.
51. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. 1954. -Т.2. -С.185.
52. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. -К., 1959, с.467.
53. Акты ЮЗР. -СПб., -1878, -Т.10. -С.367,512.
54. ЦДАДА Росії. Ф.,229. Оп.І -Стовп. 18. -Ч.3. -Арк.216.
55. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. В 2-х ч. -М., 1958, ч.І, с.113.
56. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. -М., 1899 С.847.
57. Переписка нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством. 1665-1667 гг. -Чернигов, 1901, с.11.
58. ЦДАДА Росії. Ф.229, -Оп.13, спр.1015.
59. Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. -С.222.
60. Літопис Самовидця. -К., 1971, с.123.
61. Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. -С.222.
62. Акты ЮЗР. -СПб., 1878, т.9. с.856-857.
63. Швидько А.К. Укрепление связей народных масс Левобережной Украины и России во второй половине XVII-середине XVIII века. -Днепропетровск, 1982, с.50
64. ЦДАДА Росії. -124. -Оп. /4. -Спр.5. -Арк.І.
65. Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч., С.313.
66. История Киева. В 3-х т., 4-х кн. -Киев, 1983, т.2, с.14.

Розділ IV.

Основні напрямки еволюції соціальної структури населення у XVIII ст.

I. Зміни в становищі основних соціальних груп населення.

У XVIII ст. остаточно завершилися ті соціальні зміни серед населення Гетьманщини, що почалися у другій половині XVII ст. Вони характеризувалися встановленням жорстоких законодавчих перегородок між різними соціальними групами і зближенням соціальної структури Гетьманщини з соціальною структурою Російської імперії. Під тиском правлячих кіл імперії й устремлень місцевого панства послідовний наступ на соціально-економічні завоювання селянства, міщанства і козацтва. Селянство Гетьманщини XVIII ст. ділилося на дві основні соціальні групи - залежних від власників маєтностей і особисто вільних. Перша група складалася з підданих старшини, шляхти, монастирів. За соціальним станом вони мали багато спільного, а відрізнялись хіба що характером виконуваних повинностей і різних поборів. У одному випадку переважали панщинні відробітки, в іншому - співіснували з іншими повинностями, наприклад сплатою поборів грошима або натурою. Дальшого поширення набуває панщина. Якщо під 1701 р. згадується дводенна панщина у маєтку сотника С. Афанасієвича з Ніжинського полку, то пізніше кількома роками зустрічаємо її і в монастирських маєтностях. Зокрема, чернігівський архієпископ Максимович у 1704 р. наказував жителям Слобідки Чернігівського полку після закінчення пільгових років відробляти на користь кафедри по два дні на тиждень.[1] Це вже було ознакою того, що дводенна панщина усталилась у відносинах між поміщиками і селянами різних форм підпорядкування. І в подальшому спостерігалось прагнення поміщиків до збільшення кількості панщинних днів і одночасно сильний опір селянства цим намірам власників. У одному випадку підданам вдавалось відстоювати свої інтереси, а в іншому - ні. Все залежно від багатьох факторів. Крім панщини, власники сіл змушували селян виконувати й інші повинності. Вони часто набували таких розмірів, що викликали масові скарги й більш дієві форми опору селян, що змушувало власті запобіжних заходів, щоб не допустити відвертих збройних сутичок між ними. Так, гетьман І. Мазепа мусив обмежити непомірні апетити С. Голембовського, наказавши йому в 1705 р. не притягати селян до виконання різних робіт понад норму.[2] Але зробити це в масштабах всієї Гетьманщини було досить непросто. Особливо з тими власниками, які мали села, пожалувані царським урядом, що набуло значного поширення після невдачі гетьмана І. Мазепи здобути Україні незалежність від Росії й посилення наступу російського уряду на автономні права Гетьманщини.

Користуючись підтримкою центральних властей, вони часто ігнорували розпорядження і були переконані у своїй повній безкарності. Такі власники змушували селян ремонтувати їм приміщення, підсипати дороги, сторожувати на полях, наганяти звіра на мисливця-пана. А ремісники в селах чи містах мали обслуговувати своїм ремеслом господарств власників маєтностей [3]. Погіршувалось і соціальне становище залежних селян. Воно проявлялось у поширенні владі власника маєтку на все нові сторони селянського життя і над його особою. Опір підданих зростаючому гніту змушував панів вдаватись до вживання репресивних дій. З цією метою вони прагнули добитись собі права на покарання селян, з чим мали рис класичного феодала. Перші такі успішні спроби зробило в другій половині XVII ст. вище духовенство. Започатковані у цей час явища дістали дальший розвиток у першій половині XVIII ст. Але, не маючи для цього законодавчої основи й побоюючись відповідної реакції селянських мас, старшинська адміністрація зверталась за допомогою до російських властей. Показовим у цьому плані є дії адміністрації гетьмана П. Полуботка. Наприкінці 1722 р. вона розіслала в полки гетьманський універсал, в якому дозволяла місцевим властям арештувати, кидати в тюрму і після відповідного слідства публічно карати тих осіб, що відмовлялись виконувати "послушенство" на користь власника маєтку. Такі прагнення старшини настільки суперечили ustalеним порядкам Гетьманщини і були настільки небезпечними для її стабільності, що керівник Малоросійської колегії С. Вельямінов навіть заборонив розсилати його у полки, що було виконано. [4] Правда, С. Вельямінов при цьому переслідував великодержавні інтереси. Щоб послабити силу опору населення Гетьманщини проти великоімперських устремлінь російського самодержавства, Малоросійська колегія і уряд у цілому ставили своїм завданням роз'єднати старшину і поспільство й протиставити їх одне одному. А вона сама в очах населення зображувалася захисницею інтересів широких народних мас. І така тактика спрацьовувала, що полегшувало дальший наступ російського уряду на автономні права Гетьманщини. Користуючись цією та іншими вказівками гетьманського уряду, світські власники встановлювали власну юрисдикцію надзалежними селянами. Спочатку вона носила самовільний, а потім і напівофіційний характер. І тільки в законодавчих актах 30-40-х років XVIII ст., зібраних у "Правах, за якими судить ся малоросійський народ" за поміщиками визнавалось право покарання селян не за рішенням суду, а за власним присудом. [5] Така норма відкривала широкі можливості для зловживань старшини у відносинах з селянином і для зміцнення влади над ним. Приблизно з середини XVIII ст. за своїм юридичним становищем піддані старшинських маєтностей опинились у напівкріпацькому становищі. Дещо в кращому становищі перебували селяни монастирських маєтностей. Користуючись

своїм привілейованим становищем, духовенство ще з другої половини XVII ст. почало добиватись звільнення своїх маєтностей від сплати загальнодержавних податків. Це дещо покращувало матеріальне становище хліборобів, але одночасно й відкривало можливість для монастирів змушувати підданих більше працювати на монастирських полях або фермах. Монастирі швидшими темпами, ніж старшина, посилювала і судову владу над особою селянина. Окремі з них дістали право юрисдикції над підданими ще в другій половині XVII ст., а в наступні періоди воно розвивалось як вглиб, так і вшир. Окремі монастирі почували себе повними господарями над особою селянина. За розпорядженням ігумена А. Чуйкевичівни, прямої родички одного з генеральних старшин, служники Кербутівського монастиря забрали в підданого Я. Льєнка худобу реманент і навіть вигнали його з господи. Коли ж нещасний почав вимагати повернути відібране, то його кинули у монастирську в'язницю, де били, мучили, вимагаючи покори. Всі прохання селянина до світських і церковних властей залишилися без відповіді [6]. Насильницькими методами діяли духовні можновладці й в інших випадках. Вони забороняли селянам, міщанам, а то і козакам займатись торгівлею, винокурінням, промислами або відходити на заробітки в інші місця. Становище монастирських селян Гетьманщини еволюціонувало в тому ж напрямі, що і в Росії. Зокрема, в ній у першій чверті XVIII ст. уряд секуляризував церковні землі, намагаючись цим самим позбутись конкурента у землеволодінні і у володінні селянами. В Гетьманщині секуляризація монастирських маєтностей відбулась у 1786 р., а монастирські селяни були переведені, як і в Росії, в розряд економічних селян. Особливу групу сільського населення становили селяни магістратських і ратушних сіл. Вони не належали якійсь окремій особі, але мали відбудувати різні повинності на користь магістратів і ратуш. Тому ці міські управлінські органи були зацікавлені у їх наявності і відстоювали від спроб окремих можновладців підпорядкувати таких селян своїй владі. Правда, зробити це вдавалось не часто і все більше селян магістратських і ратушних сіл опинялось в залежності від світських чи духовних землевласників. Однією з форм особистої свободи залежних селян була можливість вільного пересування, переходів від одного власника до іншого або взагалі відходів на "слободи". Це було одним з завоювань визвольної війни і селяни, навіть попадаючи в залежність від окремих власників, не бажали ним поступатися. Правда, вже в другій половині XVII ст. старшина і монастирі всіляко обмежували такі переходи, але зовсім заборонити їх не наважувались. Право вільного переходу залежного селянства мусив визнати і гетьманський уряд, коли в 1722 р. Малоросійський приказ зажадав від нього чіткої інформації про податки, повинності й суспільні відносини, які існували в Гетьманщині. В надісланій відповіді він повідомляв, що в Україні немає кріпаків, а всі

вільні й можуть переходити куди хочуть. Сама козацька старшина всіляко намагалась змінити це становище і якомога більше підпорядковувати селян своїй владі. До цього її штовхала економічна необхідність. З розвитком нерівноправних, примусових відносин між власником і виробником економічна спроможність останніх невпинно падала, їх господарства все більше розорювались і вже не могли забезпечити виробничі потреби поміщицьких господарств. Останні занепадали. І щоб не допустити цього, власники маєтків мусили постійно збільшувати кількість панщинних днів, а зробити це можна було тільки заборонивши або до краю обмеживши селянські переходи. Тим самим створювалась ілюзія вирішення проблем. Але, позбавляючи селян свободи і змушуючи їх частіше виконувати феодалні повинності, панство тим самим підрізало і власні господарства. Розорені селяни вже не могли швидко працювати і на полі поміщиків, тим самим прирікаючи їх господарства на занепад. А тим часом старшина всіма засобами намагалась заборонити селянські переходи. Кожен з них діяв сам по собі, але відчутною була й державна політика в цьому плані, особливо в періоди, коли Гетьманщина не мала свого уряду. В 1739 р. Генеральна канцелярія на свій розсуд видала універсал, яким заборонила селянські переходи на Лівобережжі й вимагала повернення самоволів. Однак цей універсал настільки дисонував з реальністю, що царський уряд через кілька років відмінив його. Загнана набагато успішніше діяла козацька старшина в обмеженні прав селян на переходи. Самовільні дії окремих представників старшинського корпусу в цьому плані стали настільки поширеними, що гетьман І. Скоропадський у 1721 р. спеціальним універсалом заборонив усім купляти ґрунти у селян-відхідників. Порушникам цього указу загрожувала втрата витрачених на купівлю земель коштів. [7] Через два роки Генеральна військова канцелярія вже констатувала практику заборони селянам продавати свої угіддя без дозволу власника села. Ця норма виражалась у формулі - при переході селянина до іншого власника, то "в селе или деревне первого владельца останутся его подданые и ґрунты, двор и другие угодия купленные или некупленные, то оному владеть ему, живучи у другого владельца не свободно и невозможно, токмо емели выходячи от своего владельца первого может що з движимых пожитков унести или увезти з собою, то при нем останется без отнятия" [8]. З цього часу вона і діяла постійно на всій території Гетьманщини і навіть перейшла у збірник законів "Права, за якими судиться малоросійський народ". Однією з форм обмеження особистої свободи залежного селянства були заборони висуватись до козацького стану. В першій половині XVIII ст. покаження поспільства ще мало місце, але фактично спеціальними документами було зведено нанівець. Власні поступово позбавляли селян і міщан й можливості позбавитись феодалної залежності через відходи на слободи. В гетьманських чи полковницьких

універсалах на заснування окремими власниками слобід суворо наказувалось, щоб вони склалися винятково з вихідців інших регіонів і ніяк не з місцевих мешканців. Однак зупинити цей процес було досить складно. Та ж сама старшина була зацікавлена у збільшенні кількості робочої сили і йшла навсілякі хитрощі, щоб переманити до себе різних людей, в тому числі й підданих своїх сусідів і всіляко намагались їх приховати від властей. Тім більше, що суворого покарання вони при цьому не зазнавали. Зате набагато сутужніше доводилось самим переселенцям з панських володінь. Універсал гетьмана І. Мазепи 1706 р. наказував полковнику Полтавського полку не тільки переймати самовільних переселенців, а й забирати у них все майно й худобу, бити киями, кидати до тюрми, а то й вішати. [9] Судячи з усього так само мали поступати і в інших полках. З одного боку старшина переманювала собі підданих, а з іншого - добивалась законодавчої заборони селянських переходів. З 1721 р. переходи селян на слободи були остаточно заборонені в масштабі всієї Гетьманщини. Значно ускладнилось становище залежних селян в останні роки гетьманування Кирила Розумовського. Фактично відсторонивши його від влади, Катерина II у грудні 1763 р. видала указ про заборону феодалам приймати у себе переселенців без письмового дозволу їх попередніх власників. Тобто, тут ще залишалась для селян певна можливість, хоч і досить слабка, переміщення від одного до іншого села. Але й це не влаштувало те панство, яке не могло пристосувати своє господарство до товарно-грошових відносин і воно продовжувало домагатись остаточної заборони селянських переходів, не розуміючи що тим самим у перспективі підриває економічну основу й свого благополуччя. Тільки незначна частина поміщиків і прогресивна інтелігенція усвідомлювали пагубність такого кроку й застерігали від нього. Але йдучи назустріч побажанням консервативних поміщиків і прагнучи покінчити з відмінностями у соціальному устрої Гетьманщини і Росії, Катерина II у 1783 р. видала указ про повну заборону селянських переходів на Лівобережній Україні й Слобожанщині. Тім самим селян приватних володінь було закріпачено. Одночасно піддані рангових маєтностей козацької старшини переводились у розряд державних селян. Значні зміни відбувались в становищі й вільних селян. Вони жили у так званих вільних військових селах або в інших населених пунктах і мали особисту свободу - могли вільно пересуватись, займатись різними видами діяльності. Вільні селяни перебували у віданні держави, яка й визначала їх становище, у тому числі й зобов'язання перед нею. Але соціальне становище їх не було стійким. Царська влада, генеральна старшина, полковники мали право їх роздавати у приватне чи рангове володіння. Незважаючи на опір мешканців, кількість вільних військових сіл невпинно зменшувалась. При цьому досить частими були зловживання козацької старшини, коли вона

незаконно передавала у приватне володіння, а то й захоплювала такі села. Ревізія законності одержання старшиною маєтностей, проведена у Гетьманщині з ініціативи гетьмана Д. Апостола у 1729-1730 рр. виявила різку картину їх чисельного скорочення. Взагалі на 1764 р. кількість селян "вільних" військових сіл зменшилась до 4,2 тис. чоловік. Селяни "вільних" військових сіл перебували в кращому становищі ніж інші категорії селянства. Але й вони мали виконувати значні державні повинності - давати щорічну грошову, натуральну чи змішану стацію на утримання війська, платили "показанину", "покузовне", "столове" тощо. Крім того, вони брали участь в утриманні ряду полкових і сотенних служителів, військової музики і т. п. Місцева влада часто залучала їх до виконання "загальнонародних" робіт, у тому числі будівництва і ремонту доріг і мостів, лагодження укріплень. Досить обтяжливим обов'язком для них залишалась візницька повинність, а також поштова служба. За своїм статусом селяни "вільних" військових сіл після ліквідації гетьманства і введення кріпацтва були зрівняні з державними селянами. Неоднозначні процеси відбувались в середовищі міщанства, започатковані переважно ще в попередні роки. Воно продовжувало ділитись на магдебурзьке і ратушне. Міщани магдебурзьких міст користувались більшими правами ніж ратушних - мали власне самоуправління, судочинство, податкову систему, а також ряд привілеїв при занятті ремеслами, промислами, торгівлею. Користуючись магдебурзьким правом, такі міста могли захищатись від наступу старшинської адміністрації, зацікавленої у постановленні своєї влади над міським життям. Ратушні міста не мали таких прав і тому часто попадали в пряму чи непряму залежність від козацької старшини. Міщанам доводилось постійно захищатись від власницьких устремлень можновладців і відстоювати свої права. Протягом XVIII ст. Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів та інші міста неодноразового звертались до царського уряду з проханням про підтвердження своїх давніх магдебурзьких прав і, як правило, одержували їх. Всього в Гетьманщині у цей час нараховувалось не менше 200 міст і містечок, у яких проживало не менше 6% населення [10] Це дещо менше ніж у другій половині XVII ст. Але це могло бути викликано не стільки соціально-економічними, скільки управлінськими змінами, коли до розряду містечок була віднесена менша кількість населених пунктів. Тривалий час жителі міст і містечок виступали під однією назвою - "поспільство." Тобто, до них відносились особи, що займались як сільським господарством, так і ремеслами, промислами, торгівлею чи ще якоюсь підприємницькою діяльністю. Але вже в першій половині XVIII ст. власті пробують відділити одних від інших. Такі спроби були зроблені при перевірці законності володіння маєтностями в 1729-1730 рр. У слідчих документах "поспільство" ділилось на міщан і селян, але вже із зазначенням, що до них відносились ті, що відбували "земську

службу". Малась на увазі та категорія населення, яка несла певні повинності на користь міст плага податків, виконання різних робіт тощо. Невизначеність соціального становища "міщанства" змусила власті зайнятись в'ясненням цього терміну. До справи були залучені полкові канцелярії, які інформували Генеральну військову канцелярію про практику вирішення цієї проблеми на місцях. В інформації Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. зазначалось зокрема, що міщанам у них вважаються особи, які підкоряються магістрам або ратушам міст, що мають відповідні грамоти на самоуправління, а також відповідний адміністративний апарат. До них відносились також ті ремісники, що мали власні двори, займались торгівлею або їздили торгувати в інші міста. З рядів міщан виділялись піддані цивільних і церковних власників. Причому зазначалось, що в окремих містах полку до стану міщан записані тільки найбагатші, а "убогі", а також, ті, що жили з "рукоділья" та хліборобства - до посполитих. Деяко відмінне трактування належності до міщан давали інші канцелярії. Зокрема полтавська вважала ними тільки тих, хто торгував у лавках або ходив з товарами до Криму чи Шленська. Бажаючи ремісники могли також стати міщанами. Торгівці сіллю, рибою та хлібороби відносились до посполитих. Але в принципі переважною була офіційна думка проте, що міщани мали відноситись до посполитих, а відповідно і були зобов'язані відбувати державні повинності.[11] Така невизначеність соціального статусу міського населення негативно позначалась на його становищі і відкривала широкі можливості для зловживань чиновників різних рангів або можновладців. В неоднозначному становищі перебувало козацтво. Воно продовжувало користуватись особливими правами і привілеями, які відділяли його від інших соціальних груп населення. Але остаточно зробити з козацтва закритий стан властям так і не вдалося. Цьому, значною мірою, перешкоджала нестабільна обстановка як у самій Гетьманщині, так і за її межами. Але на відміну від попередніх років його становище дещо змінилось. Незначну групу козацтва продовжували становити козаки охотницьких полків. З'явившись у 70-х роках XVII ст., вони спочатку виконували поліцейські, а потім і воєнні функції. Їх кількість сягала до однієї тисячі чоловік, поділених на кілька полків. За свою службу вони одержували відповідну плату, утримувались Військовим скарбом і мали певні місця квартирування. "Охотники" набирались з вихідців інших земель, а також місцевих селян. Охотницькі полки брали активну участь у воєнних діях початку XVIII ст. і в своїй масі підтримували спробу гетьмана І.Мазепи добитись незалежності України від Росії. Після 1709 р. російський уряд з недовірою ставився до охотницьких полків, забороняв вписувати до них місцевих посполитих і козаків, всіляко обмежував їх чисельність. У першій половині XVIII ст. загальна кількість охотницьких козаків зменшилась до 500-600 чоловік, погіршилось їх матеріальне

забезпечення [12]. Основну групу козацтва становили городові козаки, зведені у 10 полків - Стародубський, Чернігівський, Київський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський. За Коломацькими статтями 1687 р. кількість реєстрових козаків мала становити 30 тис. чоловік. У дійсності їх було набагато більше і це не дозволяло уряду Гетьманщини скласти відповідний реєстрат. У XVIII ст. козаки продовжували ще зберігати свої основні права і привілеї. Вони неодноразово підтверджувалися в договірних статтях гетьманських урядів з російськими урядами 1722, 1728 рр., а також в окремих гетьманських універсалах. Однак поряд з цим відбувалось і їх обмеження. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. власті почали розквартирувати в козацьких дворах солдат російської армії, змушувати козаків виконувати візницьку повинність, сплячувати окремі державні побори і податки. Важливі зміни відбувались і в самому середовищі козацтва. Певна частина козаків бідніла і не могла відбувати військову службу, головну повинність. У цьому випадку гетьманський уряд і уряд Росії намагались залучити таких людей до обслуговування багатших. Гетьманський універсал 1701 р. підтвердив попередні аналогічні документи про поділ козаків на виборних і підпомічників. Такі ж універсали з'являлись і пізніше. Дальший розвиток ця проблема знайшла в указі "Правління гетьманського уряду" 1735 р., затвердженого російським урядом. У ньому козацтво не тільки ділилося на виборних і підпомічників, а й визначались ознаки належності як до перших, так і до других. Так, до виборних відносились ті козаки, що мали орне поле, ліс, скот, млини, пасіки, винокурні, солодовні чи інші промисли: одну винницю на два котли, солодовню або водяний млин; одне орне поле, сінокіс, ліс; двох-трьох коней, двох-трьох волів і овець, пасіку; орне поле не менше чим на 5 четвертей засіву і сінокіс не менше чим на 10 возів сіна; "знагні" або середні, промисли без угідь. До підпомічників відносились ті козаки, які не мали орних земель, різних угідь, промислів, а мали тільки хагу і сім'ю. Підпомічниками вважались і ті багаті козаки, що замість себе виставляли на службу своїх наймитів або просто бажуючих. [14]

Співвідношення двох груп козацтва на різних етапах історичного розвитку Гетьманщини було різним. За даними ревізії Генеральної військової канцелярії в 1743 р. у 10 полках нараховувалось 18589 дворів виборних і 34582 дворів підпомічників. У 1751 р. - відповідно 18342 і 31885. [15]

Тобто співвідношення суттєво не змінилось. У 1782 р. нараховувалось 195561 виборний козак і 219909 підпомічників [16]. Обидві групи не були сталими. Представник однієї групи міг в залежності від обставин потрапити до іншої. Після введення кріпацтва козаки-підпомічники були віднесені до розряду державних селян. У цілому, власті продовжували забороняти записувати в козаки міщан і селян. Але були такі періоди, коли ці заборони

знімались і до козацьких компутів потрапляли як перші, так і другі. Це було зв'язано насамперед з воєнними потребами, коли їх залучали до військових дій. Багато з них розглядало це як основну підставу для зарахування себе до козацького стану. Вони відмовлялись виконувати селянські повинності, платити податки, оголошували себе козаками. Однак, старшина не завжди задовольняла такі дії посполитих і на власній розсуд вирішувала кого вважати козаками, а кого - ні. Така непослідовна політика щодо козацтва продовжувала масу непорозумінь, конфліктів і зловживань. У першій половині XVIII ст. вже склалась традиція визнання жителів міст і сіл козаками. Адміністрація вважала ними тих осіб, які не просто були записані в козацькі списки, а регулярно відбували військову службу ходили в походи, брали участь у воєнних діях. Ті, хто не міг цього робити внаслідок економічної неспроможності чи інших причин позбавлялись козацьких прав і могли потрапити у залежність від власника населеного пункту, в якому проживали, або іншого можновладця. Козак, що перебував на становищі посполитого 15 і більше років міг назавжди бути позбавлений козацьких прав.[17] Але досить поширеними стали і насильницькі переведення у розряд підданих козацької старшини, шляхти і монастирів. Причому вони вже ставали систематичними і часто викликали соціальну напругу в суспільстві. Багато насильницькі переведених у поспільство козаків або їх нащадків продовжували добиватись повернення втрачених прав. Вони відмовлялись визнавати над собою владу панів і виконувати різні повинності чи податки, що в окремих випадках супроводжувалося застосуванням до них військової сили. Збільшився потік скарг на незаконні дії козацької старшини чи інших власників, спрямовані на насильницьке перетворення козаків у селян. Боротьба за відновлення козацьких прав дістала в літературі назву "шукування козацтва". Вона набрала такого розмаху, що стала предметом пильної уваги вищих органів влади. Намагаючись заручитися підтримкою широких народних мас у своїх намаганнях позбавити Україну власної державності й протиставити рядових козаків старшині, Петро I у 1722 р. наказав керівнику Малоросійської колегії С. Вельямінову розібратись у місцевому праві про перебування у козацькому стані із захистити скривджених [18]. Але реальність виявилась досить складною і неоднозначною. Після одержання відповідних даних Петро I у квітні 1723 р. підписав спеціальний указ про "шукачів козацтва". За ним козаками вважались ті особи, які самі чи їх батьки були записані до козацьких реєстрів і відбували службу. Навипадок відсутності реєстрів пропонувалося вдаватись до свідчень очевидців відбуття такої служби претендентами. Крім того, поміщикам наказувалося звільнити з залежності насильно переведених у піддані козаків, а останнім дозволялось без відома своїх власників звертатись зі скаргами до Малоросійської колегії. Поступаючи таким чином, уряд переслідував й

інші цілі, насамперед військові. Гостро потребуючи військової сили у веденні частих війн, уряд прагнув не допустити зменшення козацького війська. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. російський уряд направив полковим канцеляріям Гетьманщини розпорядження поповнити козацькі полки бажаними посполитими. Вони мали бути забезпечені всім необхідним і готовими виступити у поході. Майже одночасно з цим Сенат наказав Генеральній військовій канцелярії провести розслідування і при виявленні оселяених козаків повернути їм козацькі права й записати до полкових списків. І в наступних роках власті вживали заходів, щоб звільнити козаків від феодальної залежності. Погіршення матеріального становища змушувало посполитих шукати вихід з цього. Ще в XVII ст. окремі з розорених чи просто збіднілих людей, щоб врятуватися від обтяжливих податків і повинностей, почали переходити у "підсусідки" до своїх багатих господарів. У цьому випадку вони вважались бездворовими і не виконували їх. Таким же чином намагались уникнути відбуття військової служби козаки. Позбуваючись державних повинностей і податків, "підсусідки" попадали у певну залежність від своїх господарів. І це природно, оскільки той, надаючи бажаному притулок, розраховував на певну матеріальну віддачу. Нерідко за користування жилим або господарським приміщеннями, частково й наділами "підсусідків" попадав у таку залежність, яка мало чим відрізнялась від підданської. В таке становище попадали переважно "підсусідки" старшини, шляхти або монастирів. В дещо іншому становищі опинилися "підсусідки" рядових козаків, багатих міщан і селян. Власті не вважали зміну їх статусу достатнього підставою для звільнення від загальнонародних повинностей і податків. На початку XVIII ст. це дозволялось робити тільки тим "підсусідкам", що не мали власних ґрунтів для занять сільським господарством. Але в першій чверті XVIII ст. і такі особи мали платити податки в залежності від своєї майнової спроможності. Це прискорило їх збідніння, а з цим і втрату особистої свободи, звідки прямий шлях ішов до кріпацтва. Помітні зміни відбувались в становищі козацької старшини і шляхти. Структура старшинського корпусу в XVIII ст. залишалась, правда, незмінною. Він продовжував складатись з генеральної, полкової та сотенної старшини. До складу генеральної старшини входили генеральний обозний, два генеральні судді, генеральний підскарбій, генеральний писар, два генеральні осавули, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний. В окремі періоди могли призначатись додаткові чиновники. Кожен з них виконував свої функції, визначені самим життям ще в ході визвольної війни XVII ст. Генеральна старшина становила найближче оточення гетьмана і, збираючись на вузькі ради, спільно з ним вирішувала різноманітні адміністративні й військові питання. За існування гетьманства вона підпорядковувалась безпосередньо гетьману, а в інший час - Правлінню

гетьманського уряду чи Малоросійським колегіям. На свої посади генеральні старшини призначались, як прави ло, гетьманом, йому ж належало право й їх звільнення. Між гетьманом і нею точились прихована боротьба за владу, якою вміло користувався російський уряд. Генеральна старшина прагнула добитись такого становища, коли б гетьман не міг на власний розсуд, без дозволу російського уряду усувати її з посад. У свою чергу, гетьмани намагались забезпечити себе від можливого усунення нею від влади, добре пам'ятаючи приклад Д. Многогрішного та І. Мазепи, і добивались обмеження її прав у цьому плані. Внаслідок таких розбіжностей в середовищі панівної еліти Гетьманщини порушувалась єдність її дій у внутрішній та зовнішній політиці, що вміло використовував російський уряд для зміцнення власних позицій в Україні. У XVIII ст. генеральна старшина і частково, полковники, на власний розсуд після смерті І. Скоропадського в 1720 р. обрали гетьманом чернігівського полковника П. Полуботка. Але тут російський уряд продемонстрував своє верховенство і не затвердив їх вибір. Коли ж П. Апостол склав петицію до царя з протестом проти обмеження автономних прав Гетьманщини, більшість генеральної старшини ухилилась від її підписання. Це не завадило Петру I всупереч умовам усіх договірних статей з Україною арештувати законно обраного гетьмана П. Полуботка разом з генеральним суддею І. Чарнишом, генеральним писарем С. Савичем та ще кількома особами і в листопаді 1723 р. кинути їх у сумнозвісну Петропавлівську фортецю. У цьому випадку цар вчинив з ними не як з вищими урядовцями союзної держави, а як з власними підданими. Цим самим він перейшов від лавірування до відвертого наступу на Гетьманщину і, насамперед, на її уряд в особі генеральної старшини. В Україні запанувала політична реакція. За розпорядженням Сенату керівник Малоросійської колегії П. Рум'янцев протягом листопада 1723 р. - лютого 1724 р. арештував і нейтрально настроєних генерального осавула В. Журахівського, генерального бунчужного Я. Лизогуба, лідера завідсутності П. Полуботка ідеї гетьманату - полковника Д. Апостола, інших старшин і відправив їх до Петербургу [19]. На їх місце також всупереч усім договірним статтям було самовільно призначено урядовців, які лояльно ставились до Малоросійської колегії й не протестували проти явного обмеження прав Гетьманщини. Доля кількох арештованих склалась трагічно. П. Полуботок 18 грудня 1724 р. загинув у Петропавлівській фортеці. Знаючи тогочасні варварські методи дізнання у російському судочинстві, можна стверджувати, що це була насильницька смерть від жорстоких тортур. Але у цілому генеральна старшина природно була зацікавлена у збереженні Української держави, оскільки в її владних структурах вона займала найвищі управлінські посади. Це найвідвертіше проявилось і в останні місяці гетьманування К. Розумовського. Гетьман у цей час намагався

домогтися спадковості гетьманування, що дозволило б зберегти владу його нащадкам і одночасно зберегти Україні державність. Чолобитну про встановлення спадкового гетьманства для роду Розумовських підписали генеральний суддя О. Дублянський, підскарбій В. Туманський, деякі інші старшини, а також більшість полковників. Їх одностайність налякала царицю і стала однією з причин ліквідації Гетьманщини як держави.

2. Еволюція передбуржуазії

Зміни в соціально-економічному та політичному становищі Лівобережної України справляли визначальний вплив на становлення і розвиток буржуазії. Найчисельнішу групу потенціальних капіталістів становило лівобережне купецтво, кількість якого в першій половині XVIII ст. невпинно зростала. Важливим джерелом формування купецтва залишались купецькі родини, професійні навички яких передавалися з покоління в покоління. Особливою стабільністю відзначалися родини купців-іноземців, які жили окремими колоніями в Києві, Ніжині та Переяславі. Зокрема, майже 100 років займалася торгівлею родина Тарнавіотів, що в другій половині XVII ст. мешкала в Києві, а в наступний час - у Ніжині. В останньому в першій половині XVII ст. проживали також купецькі родини Юр'євих, Костянтинових і Христофорових, в Переяславі - Юр'євих та інших [20]. У Києві купецькою діяльністю продовжували займатися вихідці з купецьких родин, відомих з другої половини XVII ст., - Спиридонових [21] і Суслєвих [22]. Користуючись рядом привілеїв, верхівка купецтва все далі відособлювалася від маси купецтва, зосереджуючи в своїх руках більш прибуткову зовнішню торгівлю.

Реальні перспективи для переходу в ряди купецтва мали дрібні торговці, кількість яких під впливом активізації торгово-грошових відносин помітно збільшувалася. Про це свідчать дані південних форпостів і митниць, через які велася торгівля Лівобережної України з Запоріжжям, Кримом і Північним Причорномор'ям. Тільки в 1745 р. на Царичанському форпості у вигляді мита зібрано 2080 крб. [23]. Якщо врахувати, що кожен з торговців заплатив по 50 коп. то і тоді загальна кількість становитиме 1040 чоловік. Чимало торговців їхало через Краснозаборський, Переволочнянський та інші форпости.

У 1745 році стабільною торгівлею займалися міщани Баришівки, Переяславського полку - Д. Корнєєв, С. Римаков, Кременчука - В. Швець, і О. Скиба, Лоева - К. Леонтиєв, Чігирин Дуброви - Я. Тимофіїв, К. Бернака і Ф. Савельєв, Березного того ж полку - Ф. Салата, слободи Добрянки Чернігівського полку Є. Григор'єв, К. Синицин і С. Крашенинников, Седнева - Г. Обель, Келеберди - В. Іванов, Любеча - Г. Пінчук, Києва - С. Дума та багато інших [24]. Через Київ тільки 6 червня - серпня 1745 р. проїхало не менше 63 торговців, які властями не кваліфікувалися як купці [25].

Причому, окремі з них мали значні кошти, які дозволяли наймати по кілька, а то і понад два десятки наймитів. Серед торгових людей були не тільки особисто вільні, а й феодально залежні особи. Так, підданий Києво-Печерської Лаври з с.Вишеньок Ф.Іванов 19 червня 1745 р. відправився у Коломию для закупки там "ступочної солі". Його супроводжували 13 челядників. Наступного дня з цією ж метою на Прикарпаття вирушив інший підданий цього ж монастиря з с. Гвоздівки Ф.Діденко, який також найняв для поїздки 13 челядників [26]. Взагалі, майже всі ці торговці мали по кілька наймитів, що свідчить про наявність у них певних капіталів. Все стабільнішою торгівлею займався в 1747 р. житель с. Манжеліївки Миргородського полку В.Котляр, Баршівки Переяславського - Є.Борисов, слободи Злинка Стародубського Л. Белугін, Кременчука Полтавського полків - І.Собешкий та інші [27]. Наступного року цією ж діяльністю займалися козаки Старосамарської сотні І.Кириєнко, Ф.Старченко, Г.Космієнко, Ф.Карацупа, а також жителі Великих Сорочинець, Решетилівки Полтавського та ряду населених пунктів інших південних полків [28]. При відповідних умовах одноразові, несистематичні торгівельні поїздки перетворювалися в регулярні, а дрібний торговець ставав справжнім купцем.

Перетворенню торгових людей у купців перешкоджали типові для феодалізму фактори, зокрема, високі мита і чисельні митниці на кордоні з Річчю Посполитою. Особливо потерпали від них торговці Київського, Переяславського і Лубенського полків, які підтримували традиційні торгівельні зв'язки з жителями Правобережжя, а також відвідували і віддаленні землі. Показовим у цьому плані є донесення Київської губернської канцелярії Сенату від 1755 р., в якому, крім іншого, писалося: "Жительствующие в Киеве в ниж. г. на Подоле киевские мещане и обыватели, пахатных грунтов не имея, содержат себе и пропитание имеют по бол. части от единого своего рукоделия и торгового промыслу. А отъезжие прежних времен хотя и отправляли, некоторые за рубеж в Цесарю, Волощину и протчие турецкого владения города, множащие ж в близостыне от Киева и от границы российской польской области города и местечки, иные, взямая на борг у купцов товары, отъезживали и тамо спродя как тех своих вертилей купцов, так и свои нужные необходимости довольствовались... Ныне же по учреждении указа Е.И.В. на всех границах таможен, в коих от проезжающих за границу и из границы киевских мещан взимается внутренняя пошлина и тариф и по оплачиванию того киев. мещане и обыватели, найпане те, кот орые часто з малым от ремества своего зделанным или у купцов на борг взимаемым товаром в близние польские городы и местечки на торги и ярмонки отъезживали, в невозможности остались; з особливо за выдерживаем при границе карантина, в каком времени, умедливание и харчевие издержки больше, нежели в дорожном

проезде, проходимы бывают; для того упомянутые киев. мещане оные свои отъезжие торговые промыслы принуждены оставить” [29].

Одним з головних джерел формування купецтва продовжували залишатися прикажчики купців, козацької старшини, монастирів і окремих розбагатілих козаків та міщан. Причому кількість їх з розвитком товарно-грошових відносин збільшувалася. Так, заможний торговець з Чигирин Дуброви Лубенського полку К.Бернака у 40-х роках вів жваву торгівлю на Подніпров’ї через свою довірену особу Л.Шутченка. Останній мав уже великий досвід у цих справах і міг самостійно укладати торгові договори, підтримувати ділові контакти з клієнтами і керувати роботою десятків наймитів. Це був уже повністю сформований торговий ділок, якому для самостійного заняття купецтвом не вистачало, можливо, лише відповідних капіталів. Ніжинський купець П.Забузький брав з собою у поїздки прикажчика. Зокрема, в 1745 р. купець залишився у Могилеві, а його відправив на Лівобережжя, для самостійної торгівлі закупленням габою, ладаном і різною бакалією. І в цьому випадку ми бачимо кваліфікованого торговця, здатного наведення самостійної торгівлі. Причому, прикажчикам доручалися не тільки торгівля, а й делікатніші справи, наприклад, стягнення боргу з інших купців. Таке завдання мав, зокрема, прикажчик багатого ніжинського купця Я.Скрипея. Одночасно він планував закупити у Відні велику партію “сінних кіс” для доставки їх на Лівобережжю України [30]. Прикажчиків використовували також київський купець О.Диканський, лоевський - М.Строчинський та інші [31].

Широко користувалися послугами торгових агентів власники вільних капіталів з числа світських і духовних осіб. Так, прикажчиків мали попи з сіл Ярковець і Клішниця Лубенського із Козлова Переяславського полків, а також козак с.Недри Переяславського полку М.Михайлов [32]. Ширше вони були представлені у господарствах козацької старшини і монастирів, які все активніше втягувалися в ринкові відносини. Активною торгівлею горілкою сотника Салтиково-дівницької сотні Селецького займався Г.Волошин. Тільки в 1745 р. він продав у Києві 15 діжок цього товару, а решту повіз у гирло Самари. Торговий агент писаря Переяславського полку Ф.Дмитренко міг самостійно розпоряджатися значними сумами грошей і наймати челядників для транспортування товарів. Такими ж правами користувався прикажчик полкового обозного того ж полку В.Ніколаєв [33]. Торгових посередників мали монастирі, насамперед найбільші з них, у тому числі Михайлівський Золотоверхий Києво-Печерська лавра та інші [34]. Організуючи багатогалузеве господарство, яке поступово набувало все виразнішого товарного характеру, вони не могли обійтися без торгових агентів.

Завідповідних умов купцями могли стати і найбільш підприємливі челядники. Фактично, торгівля у великих масштабах була неможливою

без використання додаткової робочої сили, яку купці могли тільки найняти. Характеризуючи купецьку діяльність, Ніжинський вїйт П.Тарнавіот у 1739 р. писав Київській губернській канцелярії, що всі лівобережні купці користувалися послугами наймитів. Кількість найманої робочої сили залежала насамперед від економічної спроможності власника капіталів і могла становити кількадесятків чоловік. Ічнянські купці в 1724 р. найняли для доставки в Гданськ 915 волів і 35 челядників [35]. Купець з Крилова Переяславського полку міг підрядити для перевезення вантажів 51 робітника [36].

Визначити загальну кількість лівобережного купецтва і торгових людей немає можливості. Можемо лише припустити, що їх було кілька тисяч. Принаймні, на це вказують окремі дані. Так, у Крим в 1725 р. проїхали 1122 купці з горілкою, тютюном, коров'ячим маслом і полотном. У своїй масі це були дрібні торгові з незначною кількістю товарів [37]. У 1762 р. крамарська сотня Києва нараховувала 92 чоловіки [38].

Частина лівобережного купецтва не обмежувалася тільки торговою діяльністю, а поєднувала її з виробництвом. Саме підпорядкування виробництва купецькому капіталу вносило кардинальні зміни і в соціальне становище купця, надаючи йому рис капіталістичного підприємця. Однак, цей процес міг супроводжуватися і деформацією такої еволюції, при якій в особі власника капіталу поєднувалися риси як капіталіста, так і феодала.

Купець Д.Скорупа на початку XVII ст., крім торговельних операцій, активно скуповував землі, двори, будинки у жителів Стародуба і навколишніх сіл. Щоб розширити торгівлю у Стародубі, він купував лавки і комори на міському ринку, в які садовив своїх довірених осіб. У 1709 р. Д.Скорупа одержав від гетьмана І.Скоропадського універсал на с.Кустичі, і таким чином прилучився до класу феодалів. Але головним його зайняттям продовжувала залишатися торгівля, що до речі, не завадило купцю у 1713 р. випросити у гетьмана дозвіл на будівництво млина і заснування слобідки з "захожих людей".

Д.Скорупа став одним з головних скупників прядива на Стародубщині. Причому він широко запровадив практику скуповування товару на корню, роздаючи селянам і козакам кошти в борг під майбутній урожай. Підкоряючи собі виробників, купець міг диктувати їм свою волю у визначенні ціни товару, звичайно, у бік її заниження і тим самим, розоряв їх. Д.Скорупа мав прнкажчиків Г.Вовка, Д.Приваленка і Самусенка, які вели ці операції у різних містечках і селах Стародубщини. В 1721 р. вони роздали кошти на таких умовах жителям сіл Кустинича і Слехіна, а також інших сіл. Якщо на початку XVII ст. зобов'язання селян по поставках не перевищували 1-2, то наприкінці першої чверті піднялися до 7-10 берківців прядива [39]. Тим самим селянські господарства прирікалися на розширення посівів коноплі, за рахунок зернових культур. Проникаючи у

сільськогосподарське виробництво, купецький капітал виконував подвійну роль. З одного боку, він сприяв подальшому нагромадженню капіталу в руках купця-капіталіста, а з іншого, поглиблював експропріацію селянства і козацтва, тим самим сприяючи створенню економічних передумов для появи передпролетаріату.

Вартість торгівельних операцій купця була досить високою. Тільки в 1721 р. його прикажчик Г.Вовк доставив до Риги не менше 100 берківців прядива, за яке купець міг одержати 600-800 крб. чистого прибутку. Крім прядива, прикажчик мав продавати ще й велику партію лою [40]. Про масштабність торгових операцій Д.Скорупи свідчить практика надання ним позичок іноземним купцям, причому їх розмір досягав 500-600 таларів, значної на той час суми [41]. Як бачимо Д.Скорупа одночасно поєднував у своїй особі риси феодала і купця-капіталіста. Причому головне джерело нагромадження його капіталів становила капіталістична підприємливість, а не феодална рента.

З допомогою грошей Д.Скорупа домогся призначення свого сина Григорія в Генеральну канцелярію, а потім писарем Стародубського полку. Пізніше він став бунчуковим товаришем, вийшовши таким чином з-під юрисдикції полкової старшини. Спочатку Г.Скорупа продовжував справу свого батька, займаючись торгівлею прядивом. Як і в першому випадку, його довірені особи роздавали селянам гроші під прядиво, яке потім продавали на внутрішньому і зовнішньому ринках. Серед боржників Г.Скорупи були селяни сіл Лучковичі О.Добродієнко, С.Кучеренко, С.Кульбакін і О.Ноздренко, Найтоповичі В.Щербаков і Д.Капралов, Кустичі - П.Авраменко, Баран і П.Абакуненко, Невзори - Л.Морозов і Г.Калдянок, Олехін Д.Янченко, Рухлядка і К.Казануга, Буди - І.Сердюченко, Невстроев - Цвіль, Покославль - М.Лобода, Розсуки - Білий. Крім того, боржниками писаря стали селяни сіл Лопазна Д.Половець, Акушина - М.Болезький, П'ятовки - Г.Сивець, І.Зенко, С.Жученко і В.Сусю, Задубеня Мглинської сотні О.Поталенко та І.Глушенко. Характерно, що деякі з боржників роздавали позику від свого імені іншим селянам, таким чином наслідуючи свого кредитора. Поступово Г.Скорупа збільшував свої феодалні володіння зарахунок одержання нових сіл, заснування слобід і навіть купівлі селян. Його син Павло був суддею Стародубського полку, а Іван бунчуковим товаришем. Обидва претендували на шляхетські й дворянські звання. Таким чином, протягом півстоліття відбувалося соціальне переродження однієї з найбагатших купецьких родин Лівобережної України [42].

В першій половині XVII ст. активізувала свою діяльність купецька родина Шираїв. Основним товаром їхньої торгівлі стало прядиво, яке вони скуповували в селян навколишніх сіл. Користуючись своєю владою, вїїт Стародуба С.Ширай, фактично, монополізував це підприємство в

Погарській сотні. Про це, приваємні, свідчить скарга стародубського бурмистра М. Фоминича на перешкоди вйта його діяльності в цій місцевості [43]. Самостійні торговельні операції вели Н. Шираї, його син Свирид, внук Свирид, дочка Тетяна та її чоловік а також зять останньої Л. Пилипович. Вартість окремих закордонних операцій С. і С. С. Шираїв досягала 7000 крб. Про масштабність торгівлі купців свідчить і той факт, що тільки в Погарі їм належали 14 комор для зберігання товарів [44]. І це при тому, що деякі з них у першій половині XVII ст. носили почесне старшинське звання бунчукового товариша і мали села. Тобто за своїм соціальним становищем прирівнювалися до генеральної старшини. Шираї поряд з торгівлею почали займатися і підприємницькою діяльністю, в тому числі випалюванням поташу з подальшим його збутом на західноєвропейському ринку [45]. Робоча сила на поташному виробництві була вільною найманою. Організуючи виробництво технічної сировини, Шираї одержували капітали шляхом капіталістичної експлуатації трудящих, тобто представляли групу купців-капіталістів.

Набагато меншими капіталами володіли інші стародубські купці, які займалися виключно торгівлею. Більшість з них не могла конкурувати з Шираями і Скорупами, а в окремих випадках навіть поєднували свої операції з їхніми. Зокрема, так поступав І. Данченко, який вів торговельні операції, вартість яких досягала 800 битих талярів. Таким же чном поступали і дрібніші купці Й. Самуїлович, М. і Прокоповичі та Ю. Лойков. Активну торгівлю вели в Росії та Західній Європі брати А. і К. Тищенки з Стародуба, В. Крупенніков з Клицив Стародубського району та інші купці [46]. Власники великих капіталів жили і в інших полках. Так, невідомий опішнянський купець міг за один раз закупити 900 волів, а потім перепродати їх у Гданську [47].

Все це представники нової генерації, яка тільки-но формувалася і завойовувала собі привілейоване місце в суспільстві. Вона ще не мала відповідного навичку, традиційних зв'язків у середовищі національного і закордонного купецтва, без чого не могло відбутися послідовно прогресуюче нагромадження капіталу, необхідна передумова появи купця-капіталіста. Але з стабілізацією політичного становища на Україні створювалися сприятливіші, ніж у попередній період, умови для спадковості купецької професії, а відповідно і збільшення рядів купецтва. Кількісне зростання торговельних кіл населення супроводжувалося якісними змінами у сферах виробництва і соціальних відносин. Все сильніше підпорядковуючи сільське господарство і промисловість виробництву мінової вартості торговий капітал тим самим викликав поглиблення мінової нерівності, яка з часом переростала у класову диференціацію.

Складні соціальні процеси відбувалися в середовищі власників

промислових підприємств. Зміцнення феодальних відносин у всіх галузях народного господарства негативно позначалося на існуванні перших елементів буржуазії в металургійному виробництві. На початку XVII ст. панівні позиції в металургії зайняли козацька старшина і монастирі, остаточно відтіснивши на задній план власників з числа багатих майстрів. Окремим з них належало по кілька рудень. Зокрема, Полуботкам не менше трьох [48], Д.Апостолю - чотири [49]. Більшою кількістю підприємств володіли Лизогуби, Милорадовичі, а також Києво-Печерський монастир. Користуючись феодальними правами, вони шляхом передачі рудень в оренду одержували прибутки від експлуатації особисто вільних виробників. Це деформація феодальних відносин, яка мала тимчасовий характер, і неминуче мала виникнути під впливом подальшого розвитку феодалізму.

Представниками потенційної буржуазії в металургійній промисловості виступали переважно заможні майстри, які орендували рудні в козацької старшини і монастирів. Не маючи права власності на рудні, рудники виступали організаторами підприємств з їх наступною орендою. Головним джерелом одержання прибутків такими особами була експлуатація вільнонайманих виробників, тобто капіталістичний спосіб ведення господарства. Розглянемо кількість найманої робочої сили у рудників Любецької сотні Чернігівського полку в 1739 р., яка в цілому відображала соціальні відносини між наймачами і наймитами в металургійній промисловості. Рудник унучкової рудні Т.Здур платив заробітну платню К.Кохану, М.Голянчу і С.Ковальському, рудник Грабовської рудні Я.Граб - П.Боровенку, Л.Боровенку, О.Мартинову і О.Козлову, рудники Редьковської рудні Л.Литвиненко і У.Горбатенко - Г.Курачу, М.Клещенку, Т.Гудими, Свниці, С.Диленку, Д.Семененку і Д.Бордашу, рудник Гунковської рудні Живий - І.Ковальову, В.Пределу, П.Пределу, К.Брусенку, Д.Потапову, І.Гриненку і П.Лисому, рудник Лесковської рудні П.Янів - В.Ковало, В.Пізі, Рихві, М.Глуху, Т.Маньку, А.Ковало і Ф.Мацьку, рудник розсудовської рудні М.Шкура - Л.Сяроті, І.Копилу, М.Ковзькому, В.Ковало, М.Ковало і П.Пізі, а також Я.Рубану з Нової Рудні. Рудник Угловської рудні Г.Шкура хоч і мав наймитів, але їх кількість в документі не вказана. Таким чином, 9 рудників експлуатували 37 "служителів" [50]. Тут названі тільки кваліфіковані майстри, зайняті на головні їх виробничих процесах.

У першій половині XVIII ст. серед потенційних капіталістів відбувалися процеси, малопомітні у другій половині XVII ст. Мова йде про зменшення капіталів у рудниках, що простежується в складі орендарів рудень. Якщо в другій половині XVII ст. орендарем, як правило, виступав один багатий майстер, то в наступні роки у зв'язку з нестачою коштів вони мусили для цього об'єднуватися. Наприклад, побудовану

О.Єсимонтовським на початку XVIII ст. рудню у Стародубському полку пізніше орендували три рудники, які, в свою чергу, мали 10 наймитів [51]. Радковську рудню Чернігівського полку спочатку орендував Р.Рудник, а вже в 20-х роках - три заможних майстри. У цьому випадку майстри виконували не тільки організаційні функції, а й безпосередньо працювали на виробництві. При збільшенні кількості наймитів такі рудники вже не брали безпосередньої участі у виробництві, залишали за собою тільки організаційні функції і поступово перетворювалися у капіталістів.

Чіткіші ознаки промислової буржуазії мали рудники-орендарі, які експлуатували більшу кількість особисто вільних наймитів і мали більші капітали. Так, заможний рудник В.Голуб на власні кошти у 1708-1709 рр. збудував рудню у маєтностях генерального обозного І.Ломиковського, після чого взяв її у відкуп за 30 візків завіза щорічно. Рудню протягом тривалого часу обслуговували щонайменше 15 майстрів, названих у документах "работными людьми". В Чернігівському полку в 20-х роках Гунковську рудню орендував багатий майстер Живий, експлуатуючи кількох робітних людей [52]. Відкупниками чи орендарями були представники кількох поколінь рудницьких родин. Протягом першої третини XVIII ст. тримали у відкупі дві старшинські рудні у Чернігівському полку рудники Шкурні. Таким же підприємництвом займалися у першій половині XVIII ст. кілька братів Ведмедів. За своїм соціальним становищем це представники майбутньої промислової буржуазії, прибутки якій давала експлуатація вільнонайманої робочої сили. Нагромадженні капітали йшли не тільки на задоволення власних потреб, але і на розширення виробництва.

В умовах зміцнення феодалізму перетворення передбуржуазії в "чисту" було досить утруднено. В будь-який час феодал міг припинити чинність угоди про оренду підприємства і передати його іншому орендарю. Подібне трапилося, наприклад, наприкінці 40-х років з орендарями рудні Голубовка Чернігівського полку [53], які при цьому втратили значні кошти і частину майна. Зростаюча орендна плата підживляла економічну спроможність заможних рудників, змушувала їх відмовлятися від викупу чи оренди [54].

Незважаючи на наступ козацької старшини і монастирів, підприємці капіталістичного типу в гутному виробництві не могли відразу зникнути. Маючи особисту свободу і вільні капітали, вони продовжували організовувати гуті, зазнаючи при цьому услякого тиску, переслідувань, а то і збройних нападів своїх конкурентів з числа козацької старшини і духовенства. Це неминуче явище на етапі зміцнення володарських прав феодалів на засоби виробництва і боротьби за найвигодніші джерела прибутку. Власник с.Радемки Шептаківської сотні Стародубського полку Ф.Ольшанський у вересні 1722 р. пограбував гуту П.Чумака, вважаючи, що вона була збудована на його землях. Дізнавшись, що Генеральний суд

оштрафував його на 100 талярів, феодал зібрав усіх своїх селян, напав на будинок і гуту П.Чумака і зруйнував їх, а готову продукцію потовк. Одночасно тєсть гутника Чумак захопив воли, корови, свині свого зятя, а нерухоме майно знищив. Такого подвійного удару П.Чумак не витримав і незабаром помер. Через кілька років гутю заволодів барон О.Строганов, здаючи її на відкуп І.Чумаку. В іншому, випадку багатий орендар І.Кричевський у 1739 р. на власні кошти збудував гуту, винокурню, млин і понад 20 років тримав їх у відкупі в Чернігівського троїцького ільїнського монастиря. Причому за цей час він заселив 30 хат робітниками, що працювали на підприємствах за відповідну плату. Але це не завадило архімандриту І.Малєєвському в 1758 р. ще до кінця оренди відібрати в орендаря гуту і передати її іншому підприємцю [55]. Боротьба між ділками капіталістичного типу і феодалами свідчила про високий рівень розвитку гутного виробництва. Але ця конкуренція не набула капіталістичного характеру, коли боротьба велася не за ринки збуту товарів між рівноправними конкурентами. У першій половині XVIII ст. вона зводилася, по суті, до феодальних методів, коли сильний завжди був правий. Переможцем у ній виходив, як правило, феодал, руйнівні дії якого знаходили підтримку адміністрації.

Одним з підприємців - капіталістів був В.Скабичевський, який у 1704 р. з дозволу гетьмана збудував гутню в Шептаківській сотні Стародубського полку. Основну робочу силу на гуті становили наймані працівники з числа місцевих селян і переселенців. Регулярно вносячи в "шкатулку гетманську" орендну плату, підприємець одержував значні прибутки, які направляв на розширення виробництва. Якщо на час заснування гуті біля неї стояло тільки кілька хат обслуговуючого персоналу, то в 1726 р. уже 33. Нагромаджуючи капітали, гутник за своїм економічним становищем нічим не поступався перед середньою козацькою старшиною. Нажите В.Скабичевським багатство відіграло не останню роль в одруженні його сина з дочкою одного з представників багаті родини шляхтичів Рубців [56]. У цьому випадку ми бачимо прорив капіталістичного підприємця до привілейованого стану. Його нащадки стали дворянами і вже не займалися гутництвом.

Заможній посполитий І.Вояжевич у першій половині 20-х років зумів не тільки перебудувати Шевченків рудню у гуту, але і забезпечив її робітниками. На 1750 р. кількість хат, де жили найняті працівники, збільшилася до 20 [57]. Платячи заробітну плату наймитам і орендну плату гетьману, гутник одержував внаслідок капіталістичної експлуатації трудящих прибутки, які перевищували видатки. Правда, діяльність гуті була недовгою і через деякий час вона припинила своє існування. Доля гутника залишилася невідомою.

Вся склоробна промисловість першої половини XVIII ст.

розвивалася на базі оренди гут підприємцями капіталістичного типу. З 58 діючих у цей час гут 34 орендували капіталісти-гутники, про 21 гуту невідомо і лише 3 вважалися власністю вільних підприємців [58]. Цілком ймовірно, що з 21 гуті, про власників яких ми не маємо даних, більшість перебувала в оренді. Принаймні на користь цієї версії говорять як попередні дані, так і практика господарської діяльності феодалів. Відсутність кріпацтва змушувала козацьку старшину і духовенство вдаватися до послуг вільних майстрів, здатних як матеріально, так і організаційно вести виробництво. Але орендна форма господарювання не могла кардинально вплинути на соціальний склад ні власників, ні відкушників підприємств. Оренда, як один із видів підприємництва, відома давно і часто застосовувалася в середньовіччі. Різниця полягала тільки в тому, що в першій половині XVIII ст. вона розвивалася на базі широкої експлуатації вільнонайманої робочої сили. Але і в цьому випадку капіталістична експлуатація безпосередніх виробників працювала на феодалізм, оскільки орендна плата йшла на зміцнення феодальних позицій власників підприємств. Невідкривала оренда шлях до подальшої капіталізації середовища й самих орендарів. Власність феодалів на підприємства стримувала виробничу діяльність останніх, виробляла в них невпевненість у власній долі. Поділ підприємницького прибутку між власником і орендарем рудні ослабляв процес нагромадження капіталу в руках осіб, причетних до гутного виробництва.

Зміцнення позицій козацької старшини у селітроварінні наприкінці XVII - на початку XVIII ст. відбувалася за рахунок інтересів власників селітряних майданів з числа підприємців-капіталістів. Незважаючи на це, заможні козаки, селяни і міщани продовжували займатися селітряним промислом. У 1790 р. опішнянські козаки Я.Балясний, П.Дем'янов, Я.Іванов і Я.Іванов здали в казну понад 6011 пудів селітри [59]. При ціні приблизно 2 крб. за пуд підприємці одержали понад 12 тис. крб., величезну на той час суму. На кожного з них припадало в середньому по 3 тис. крб., яких цілком вистачило б для організації нового селітряного майдану. Напевне, так воно і було, тому що серед селітрозаводчиків наступних років згадується прізвище одного з них (Балясного). Це типові капіталістичні підприємці, капітали яких були одержані внаслідок експлуатації вільнонайманої робочої сили й призначалися, якщо й не повністю, то частково на розширення виробництва. Такі капіталісти у селітроварінні були не поодинокими, стійко витримуючи конкуренцію козацької старшини.

Дольшому розвитку капіталістичної ініціативи в селітряному промислі сприяла політика царського уряду, змушеному у зв'язку з зрослими потребами армії в поросі залучити до цього підприємництва широку верству населення. На це, зокрема, був спрямований указ від 8

серпня 1713 р. яким в українських містах “всяких чинів людям” дозволялося вільно організовувати селітроварниці і виварювати селітру. Вся продукція мала здаватися в казну за відповідну плату [60]. На розвиток особистої підприємницької ініціативи були спрямовані й інші заходи правлячих кіл. Широкі перспективи для розвитку капіталістичного підприємництва в селітроварінні, як, до речі, і в інших галузях промисловості, відкрив Берг - привілей 1719 р.

Заохочувальна політика царського уряду вже найближчим часом дала відчутні результати. На початку XVIII ст. активну підприємницьку діяльність розгорнула родина Гадацьких, селітряні майдани якої діяли не тільки на Лівобережній Україні, але й на Слобожанщині [61]. В 1718 р. з селітроварниці І Гадацького на Київщині було продано в казну 8772 пудів селітри на 17 544 тис. крб. [62]. Частина коштів призначалася для оплати праці наймитів, а решта - на розширення виробництва. “Капіталісти” підприємці поступово збільшували виварювання селітри, відтіснивши на задній план козацьку старшину і займаючи в цьому промислі все помітніше місце. У 30-х роках опішнянські козаки виготовляли більшість добуваної на Україні селітри. Загальна кількість її у 1732 р. становила 7429 пуд. 5 фун., у 1733 р. - 5974 пуд. 15 фун., у 1734 р. 5968 пуд. 30 фун., у 1735 р. - 8578 пуд. 5 фун. [63].

На другу половину 30-х років познці опішнянських селітрозаводчиків настільки зміцніли, що вони у 1737 р. утворили селітряну компанію. До неї увійшли значкові товариші Я.Балясний, Ф.Геєвський, Я.Кир'як, Ф.Кир'яков, І.Кир'яков, О.Кир'яков, Г.Коновалов, І.Пашенко, А.Пашенко, А.Тимченко, Д.Тимченко, І.Тимченко, П.Тимченко і опішнянський сотник І.Коричий. Крім них вступили в компанію козаки Гадацького полку П.Ніжинець, М.Тимченко і М.Фомін. Всього 20 чоловік. Уклавши в 1741 р. договір з канцелярією Головної артилерії про поставку в казну 8 тис. і більше пудів селітри, капіталістичні підприємці нарощували виробництво необхідної для приготування пороху сировини. У своїй діяльності вони користувалися пільгами, наданими їм урядом. Зокрема, місцеві власті мали всіляко сприяти діяльності селітрозаводчиків і звільнити їх від податків і повинностей [64].

Підприємницька діяльність українських селітряників продовжувалася і в наступних роках. Саме стабільність у підприємстві і виступала гарантом розвитку капіталістичних елементів серед власників промислових підприємств. Про це свідчать пізніші дані, які вказують на безперервність селітряного промислу на Лівобережжі [65], і соціальний склад селітрозаводчиків. У 1768 р. два невідомі компаньйони мали селітроварню в Остап'ї Миргородського, Д.Тимченко - у Ташані Переяславського, С., Д. і І.Тимченки у Безселах і Чорнухах Лубенського, М. і Т.Пашенки - у Золотоношах Переяславського, Я.Пашенко - у

Миргороді, М.Тимченко - у Кременчуці Полавського, Я.Тимченко - у Мозолівці Лубенського, С.Балісний - у Келеберді, П. Андрійв - у Кобеляках, І.Тимченко - у Мучках, П.Ніжинець - у Нових Санжарах Полтавського, Т.Тимченко - у Береміївці Лубенського, С.Кир'як - у Бакалії Миргородського, І.Кир'як - у Піщаній Переяславського, О.Кир'як - у Вереміївці Лубенського, Г.Коновалов з сином - у Довгаліївці Миргородського, А.Царенко - у Решетилівці Полтавського полків. Власники чотирьох майданів не вказані, але з упевненістю можемо стверджувати, що вони були з числа заможних козаків або міщан [66]... Як бачимо, у порівнянні з 30-ми роками серед власників селітрованих майданів не відбулося значних змін. У 60-х роках, як і раніше, панівне становище у селітроварінні займають розгалужені родини Тимченків, Пашенків і Кир'яків. Поряд з ними з'явилися нові підприємці-капіталісти, що вказує на існування умов для розвитку капіталістичного підприємництва, важливої передумови формування національної буржуазії у селітроварінні.

Підприємці капіталістичного типу існували і в інших галузях промисловості. В цегельному виробництві до них відносились власники підприємств, що не мали права на позаекономічний примус селянства і тому мусили вдаватися до найняття робочої сили. Ми не маємо даних про їх кількість у першій половині XVIII ст., але те, що вони існували, беззаперечно. Зокрема, в Глухові в середині XVIII ст. власний завод мав міщанин Н.Макаров, цегла з якого призначалася для продажу різним особам, в тому числі і гетьману. Прикажчики останнього у 1752 р. закупили в заводчика не менше 10 тис. шт. цегли по 3 крб. за тисячу [67]. Капіталістичні підприємці діяли у винокурінні, поташному виробництві та інших промислах. Менше їх з'являлося в ремеслах, які давали не такі великі прибутки, як промисли.

Еволюція лівобережної передбуржуазії характеризувалась складністю і суперечливістю. В послідовно прогресуючому напрямку розвивалося купецтво, яке з часом мало внести кардинальні зміни в панівні феодальні відносини. Розширилася соціальна база купецтва, збільшилася його кількість, відповідно посилювався вплив на становлення буржуазних відносин у промисловості та сільському господарстві. Під натиском козацької старшини промислова передбуржуазія втрачала свої позиції в гутному, металургійному і поташному виробництвах. Тільки в селітроварінні капіталістичні ділки продовжували займати визначальне становище. Але під впливом посилення феодальних порядків частина розбагатілих ділків-капіталістів намагалася перейти до розряду козацької старшини і таким чином прилучитися до стану феодалів.

3. Формування ринку робочої сили.

Соціально-економічний розвиток лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. характеризувався дальшим зміцненням панщинних відносин у сільському господарстві. Введення одно-дводенної панщини мало негативні тривалі наслідки для розвитку не тільки виробництва, а й еволюції соціальної структури суспільства. Відновлення панщини супроводжувалася насамперед обмеженням особистої свободи селянства, головної продуктивної сили регіону. В цьому випадку на передній план висувалася робота не на власному полі, а на полі поміщика. Зі зміною черговості застосування трудової діяльності безпосередніх виробників кардинально змінювалось становище селянських і поміщицьких господарств. Якщо власне господарство підданого внаслідок відсутності необхідної робочої сили, зайнятої на інших роботах, економічно слабшало, то поміщицьких - міцнішало. Проте таке становище тривало тільки до того часу, поки селянин був здатен забезпечити відтворювання панського маєтку. Таку економічну спроможність селянське господарство дістало внаслідок перемоги народу у визвольній війні і дальшого розвитку у другій половині XVII ст. Саме здобута в цей час економічна забезпеченість селянських господарств виступала головним гарантом розвитку сільськогосподарського виробництва протягом ряду наступних десятиліть.

З посиленням панщинних відносин одночасно все сильнішим обмеженням особистої свободи виробника створювалися соціально-економічні передумови для занепаду дрібних і великих господарств. Законя ринку, підпорядковуючи собі виробництво, надавали невідворотності і послідовного прогресування процесу соціальної диференціації безпосередніх виробників, основи створення соціальних груп населення, позбавлених засобів виробництва і змушених продавати свою робочу силу.

Експропріація селянства і міщанства у першій половині XVIII ст. істотно поглибилась, викликавши тим самим кардинальні зміни у їх середовищі. З'явилися соціальні групи людей, головним джерелом існування яких стали найми. На зміну поодиноким випадкам наймитування приходить масовий відхід трудящих людей на заробітки. Такі працівники становили собою пролетаріат, який почав зароджуватися у надрах середньовічного суспільства. Почав складатися ринок робочої сили, найважливіша ознака розкладу старої системи, зародження і прогресування вільних відносин між наймачем і наймитом.

Під впливом товарно-грошових відносин змінювалося соціальне становище київських міщан. Якщо на початку XVII ст. більшість киян і жителів приміських сіл мали власні господарства, то на середину століття картина змінилася. Значна частина Києва і його пригородів, особливо Преварки, Сирця і Куренівки, втратила основні засоби виробництва і

мусила вдаватися до заробітків. Щодо їх головного джерела існування київська губерньська канцелярія писала так: “жадних пахатных ґрунтов и иньк угодій не имея, ... посполитье же законом на стороне в людей хлеба, притяжаннем и поденным по людям работизнами себя содержат” [66].

На середину XVIII ст. більшість “майстерових” жителів розкольницької слободи Добрянка (теслі, муляри, цегельники та інші) шукали заробітків повсій Лівобережній Україні. Вони наймалися на роботи в господарства як поміщиків, так і заможних селян, козаків та міщан. Окремі теслі, столярі, муляри, шевці, кравці та ковалі Борзенщини відходили “з паспортом у сусідні й віддалені населені пункти для “проведення свого ремесла”. На Ніжинщині картина була дещо іншою. Основна масаробочої сили поглиналася місцевим виробництвом. Зокрема кравці, шевці, ковалі, обручники, ткачі та інші майстри працювали за наймом у ближніх містечках. Частина позбавлених знярядь праці селян і козаків приміських сіл наймалася на поденні роботи у міста і містечки. Такий епізодичний найм з часом міг перетворитися на систематичний. Подібного профілю майстри Чернігівщини також не практикували відходів у віддалені місцевості, а наймалися на роботу до місцевих жителів [67].

Частина місцевих робітників поглиналася роботою на будівництві житла і господарських приміщень козацької старшини і монастирів. У її використанні поєднувалися як феодальні, так і буржуазні засоби, явище, властиве перехідному етапові від середньовічного до індустріального суспільства. В 1748 р. Генеральна військова канцелярія розіслала сотенним урядам розпорядження про те, що вони “найняли або підрядили” на спорудження будинку і церкви К. Розумовського у Козельці знану кількість майстрів з власними інструментами. Теслярів - 100, столярів - 50, різьбярів по дереву - 10, слюсарів - 5, ковалів - 6, малярів - 6, пильщиків - 10, “околишників” - 2 [68]. В своїй масі це були наймані спеціалісти, які працювали за відповідну плату. На таких же умовах, напевне, наймалися спеціалісти по приготуванню фарб, мулярі, золотарі та інші висококваліфіковані майстри [69].

Ми не маємо даних про характер некваліфікованої робочої сили на цьому будівництві, але можемо допустити, що вона була підневільною. В 1750 р. Генеральна військова канцелярія розпорядилася вислати на нього з різних полків велику кількість підвід і “работников”. Зокрема, з Переяславського полку було направлено 20 чоловік надіслано 56 підвід, що викликало скаргу управляючого Козелецькою маєтністю графа К. Розумовського [70]. Тут працювали також селяни Київського, Чернігівського і Ніжинського полків [71]. Змінюючись через кілька тижнів, вони крім церкви і палацу в Козельці зводили будинок гетьмана ще й у с. Адамівці. Переважно вільнонайманий характер мала робоча сила на будівництві Андріївської церкви у Києві. Про її набір Генеральна

канцелярія в 1748 р. розіслала наказ в усі лівобережні полки [72]. І періодично, по мірі необхідності, дублювала їх наступні роки.

У промисловості Лівобережної України зароджувалися нові форми підприємств, які з часом зробили технічний переворот у промисловості і внесли кардинальні зміни в характер робочої сили. Мова йде про заміну традиційних гідравлічних двигунів машинами. Насамперед це відбувалося в деревообробній промисловості. У 1751 р. у Батурині під керівництвом "машинних справ майстра" Гиршбергера будувалася "машинна пильниця". Сосницький сотник Шафонський у цьому році мав направити для її будівництва чотирьох столярів, які мали й обслуговувати її. Генеральна військова канцелярія передбачала виплачувати робітникам щомісячну заробітну плату. Умови праці були тяжкі і будівельники лісонильні тікали у свої села, що змушувало власті знову вдаватися до насильницьких дій для забезпечення підприємства робочою силою [73]. З запровадженням машинної техніки встановлювався безперервний виробничий процес, який не залежав ні від пір року, ні від традиційних видів енергії. Одночасно такі підприємства потребували майстрів з відповідною професійною підготовкою, які б їх обслуговували протягом всього року. Це вже професійні робітники, основним засобом існування яких стала робота на підприємстві.

У першій половині XVIII ст. почалося складання ринку робочої сили на річковому транспорті, що стало можливим тільки у результаті різкого посилення зв'язків промисловості сільського господарства з ринком. Річковий транспорт відносився до однієї з тих галузей економіки, де договірні відносини в країнах Західної Європи з'явилися досить рано. Відповідним чином розвивалися і в судноплаванні України. У першій половині XVIII ст. склалися соціально-економічні передумови, які внесли значні зміни в середовище робітників річкового флоту. Активізація товарно-грошових відносин у сільському господарстві та промисловості надала стабільного прогресуванню процесу використання найманої робочої сили на річковому транспорті.

Причому вона мала масовий характер і була досить поширеною на всьому Подніпров'ї, особливо в середині течії Дніпра. Житель містечка Крылова Переяславського полку О. Митя 6 червня, наприклад для сплаву чотирьох плотів з лісними матеріалами найняв 51 челядника. Серед них В. Батиренка, А. Дробота, Й. Генченка, А. Каленика, Л. Коломійця, С. Литвина, В. Скліяра, Т. Сулиму та ін. [74]. Наступного дня з Києва до Чигирин-Дуброви вирушило 7 найнятих прикажчиком Г. Власенком плотогонів [75]. Житель Кременчука В. Швець 8 червня підняв 22 київських робітників поставити в Кременчук його товари на чотирьох плотах [76]. Одночасно козак с. Лядівки Лубенського полку для сплаву плотів з лісними матеріалами найняв 16 чоловік, у тому числі З. Бойка.

Ф.Гедіченка, Г.Дмитрієва, Р.Коропа, І.Литовченка, Купчину, С.Кривогуба, П.Ткаченка, І.Псященка, Г.Сагуненка, К.Швеця [77].

Звичайно, найбільше наймитів на річкові наплавні засоби наймалися в Києві найбільшому порті середнього Подніпров'я. Але були вони і в інших містах і містечках, що стояли на берегах Дніпра і його приток, у тому числі в Переяславі, Крилові, Стайках, Трахтемирові, Ржищеві, Мищуриному Розі, Келеберді, Каневі, Черкасах, Кременчуці, Чернігові. Протягом 6 червня - 6 серпня 1745 р. У середньому Подніпров'ї зафіксовано 610 чоловік, що найнялися на річковий транспорт [78]. Це тільки офіційні дані. В дійсності наймитів було більше.

Наймана робоча сила у вигляді "челядників" і "працівників" продовжувала вживатися на річковому транспорті і в наступних роках. Ареал її функціонування був в основному таким же, як і в попередні роки. Про поширеність найманої робочої сили на річковому флоті свідчить такий факт - тільки в червні 1747 р. на річкові суда найнялося щонайменше 163 киянина [79]. Причому в умовах тривалих поїздок тут не могло бути повторного найму, тому названа цифра більш-менш точно відображає потенціальні можливості Києва у забезпеченні судноплавства на Дніпрі вільнонайманою робочою силою. Крім київських міщан, широко практикували наймування на Дніпрі жителі Переяславського, Миргородського полків, а також такого віддаленого від ріки полку, як Стародубський [80].

Не припинявся найм робітників на річкові суда для проведення таємної торгівлі "заповідними" товарами, зокрема тютюном. Так, М.Ворошиненко, Г.Вересенко, С.Козелецький, Й.Петренко, З.Рубан, Погорілий та І.Бушученко тривалий час наймали для перевезення товару жителів Лівобережжя. У 1759 р. київський міщанин О.Бушниченко залучив до перевезення тютюну не менше 18 працівників. Маючи намір таємно переправити товар до Ржищєва, він найняв 20 мешканців Подолу, але був заарештований властями і торгова поїздка не відбулася. Слідство виявило, що О.Бушниченко разом з іншими торговцями давно займався контрабандою тютюном, залучаючи до свого промислу людей не тільки з Києва, а й з Троещини, Обухова, Бубнова. Іншим разом він мав 16 наймитів, заплативши їм 60 крб. [81].

Окремий загін наймитів становили фурманщики і челядники купців та торгових людей, які користувалися сухопутними шляхами сполучення. Абсолютна більшість торговців користувалася послугами торгових наймитів, кількість яких залежала від фінансової спроможності власника капіталу. В 1725 р. у Крим через Переволочнлянський форпост разом з купцями проїхало 2718 челядників [82]. Така ж сама картина спостерігалась і протягом наступних років. Зокрема, в 1752 р. майже всі торговці, що зафіксовані на Переволочнлянському і Царичанському

форпостях, мали челядників, кількість яких коливалась від одного до кількох десятків [83].

Експропріація селянства, козацтва і міщанства на середину XVIII ст. набрала таких масштабів, що сільське господарство і промисловість Лівобережної України вже не могли поглинути виштовхнутих на ринок безпосередніх виробників. Частина жителів Остерщини епізодично відходила на Дон для роботи на рибних ловлях. Тим же самим займалися мешканці Козелецького і Переяславського повітів. Взагалі, на середину XVIII ст. для жителів цих зон чітко визначалися місця відходів на заробітки і види робіт. Як правило, розорені жителі названих, а також Цярятинського, Миргородського, Говтвянського і Городянського повітів систематично відправлялися на Дон для роботи на рибних промислах, а також для заготівлі сіна. Окремі селяни і козаки влітку працювали в Катеринославському намісництві на косовиці трав або ж візниками при перевезенні товарів з Криму на Україну і навпаки. Найми у віддалених місцях на тривалий час (півроку і рік) не були такими вже й незвичними для лівобережних селян, козаків і міщан, позбавлених засобів існування [84].

Окремі жителі, особливо Чернігівщини і Стародубщини, у першій половині XVIII ст. продовжували йти в найми до поміщиків сусідніх російських повітів. Дозволи на виїзд у Росію в 40-х роках дістали зокрема жителі слободи Добрянка Іванов, сіл Синиці - І та С. Парасенковні, Речині А. Людкевичу, атакож міста Ніжин - І Ніколаєву та іншим. Взагалі відходи українського населення на заробітки в Росію були пов'язані з ризиком потрапити у кріпацьку залежність від російських поміщиків. Гостро потребуючи робочої сили, останні вдавалися до різних методів закріпачення вихідців з України, у тому числі й насильницьких.

У першій половині XVIII ст. спостерігаються явища, невластиві для другої половини XVII ст. - судові справи українців про доведення свого українського походження, а отже права на особисту свободу. Причому це явище набуло масового характеру серед жителів переважно Стародубського та Чернігівського полків, які часто наймалися на роботи в російські повіти. Типовою серед них є справа жителів С. Литвиновичі Глухівської сотні братів Горбачових. Панас, Семен і Михайло тривалий час працювали по найму в Савському повіті. Але в 1744 р. стряпчий Крупицької волості П. Логвінов арештував одного з них, забрав одягу, взуття і кинув у в'язницю. Піддаючи їх всіляким тортурам, стряпчий вимагав, щоб вони не називалися "малоросіянами", а визнали себе російськими селянами. кріпаками полковника Чернишова. Після скарг сім'ї Горбачових Генеральна військова канцелярія неодноразово зверталася до воєводи Салманова з проханням визволити з ув'язнення українського селянина і направити його в Литвиновичі. Майже 20-річна боротьба Горбачових не дала бажаних результатів. Російські воєводи не звертали уваги ні на їхні

скарги, ні на звертання Генеральної військової канцелярії [85]. Це один з показників втрати Лівобережною Україною права на самоврядування і зведення її до звичайної окраїни Росії.

У першій половині XVIII ст. продовжувалось формування промислового пролетаріату. Це був період інтенсивного розвитку металургійного виробництва, коли внаслідок зрослої потреби господарства у залізі кількість рудень значно збільшилася. Якщо на початку XVIII ст. вона не перевищувала 22-25. тов 1740 р. - сягала 50-52 одиниць. На відміну від попередніх років більшість з них перебувала у власності козацької старшини, що відповідним чином позначилося і на становіщі робочої сили. Загальну кількість обслуговуючого персоналу рудень визначити не просто. За даними П.К. Федоренка на руднях з двома горнами і трьома колесами працювало в середньому 12-13 чоловік. На окремих підприємствах їх кількість коливалася від 8 до 26 працюючих, або в середньому по 17. Відповідно кількість робітників у металургійному виробництві в 1700-1740 рр. виросла з 374 - 425 до 850-884 чоловік [86].

Формування ринку робочої сили в металургії мало багато спільних рис з відповідним процесом попередніх років. Як і раніше, власник підприємства найголовнішим джерелом поповнення рядів працівників вважав найняття вільних людей з відповідною професійною підготовкою. Наприклад, стародубський полковник М. Міклашевський наприкінці XVII ст. організував для обслуговування своєї рудні слобідку, пообіцявши її мешканцям звільнення від податків і різноманітних повинностей [87]. Генеральний обозний Л. Ломиковський в 1708 р. просив у гетьмана дозволу на будівництво рудні і організацію слободи. Всю організаційну роботу виконував орендар підприємства майстер Голуб, який своїм коштом збудував "рабочі двори" і заселив їх прийшлими людьми [88]. Всі вони мали працювати на рудні за відповідну грошову винагороду. Подібна практика забезпечення рудень робочою силою застосовувалась і в інших випадках, що вказує на її поширеність і універсальність у розвитку металургійного виробництва першої половини XVIII ст. [89].

Заснована на початку XVIII ст. Палужська рудня обслуговувалась і вільнонайнятими працівниками, які незабаром утворили поселення під одноіменною назвою. Якщо спочатку це було село з вільним населенням, то з часом частина його попала в феодалну залежність від Києво-Печерської лаври. В 1723 р. їй належали 4 двори селян, 2 хати бобилів. Тут же стояло приблизно 12 дворів "руднянских работников", головним джерелом існування яких була наймана робота на рудні [90]. Майже всю першу половину XVIII ст. три орендарі Єсимонотовської рудні експлуатували 10 наймців з числа місцевих жителів [91]. Вільнонайманий характер мала робоча сила Унецької рудні Стародубського полку, яка вважалась ранговим володінням місцевого полковника. З розширенням

виробництва збільшувалась і кількість працюючих. Якщо в 1729 р. обслуговуючі її робітники жили в 10 дворах, то на початку 60-х років - уже в 28. Тобто за 30 років обслуговуючий персонал рудні майже потроївся, що в цілому було не таким вже й поширеним явищем в історії робітництва цього періоду.

В більшості випадків кількість робітників на руднях цього періоду збільшувалась повільно, або ж перебувала приблизно на одному рівні. Так, на Веприкській рудні Стародубського полку в 1729 р. нараховувався 21 двір робітників, а через 30 років 25 [92]. Якщо в 1723 р. наймити багатих орендарів Деменської рудні займали 12 хат, то в 1756 р. - тільки 9 [93]. Обслуговуючий персонал Шевченківської рудні Стародубського полку в 1723 р. жив у 15 хатах недавно заснованої слобідки. В 1736 р. в ній нараховувалося "кузнецов четьре дворы, димаров два дворы, курачев четьре дворы, лесовых майстеров пять дворов, мирочник один двор, кузнец ручной один двор" [94]. Всього 17 дворів.

Чимало працівників промислових підприємств продовжували підтримувати зв'язок з сільським господарством. Не маючи змоги в силу різних причин займатися зерновим землеробством, вони разом з тим могли мати невеликі городи або якусь живність, що грали допоміжну роль в їхньому житті. А головне значення в забезпеченні життєвих потреб працівників набуває робота за наймом, незалежно від того, чи була вона сезонною чи постійною.

В результаті дальшого поглиблення суспільного поділу праці робітники металургійних підприємств у першій половині XVIII ст. все далі відривалися від сільського господарства. Працівники лисківської рудні Чернігівського полку в 40-х роках не мали орної землі, а "кормилися" виключно з заробітків. За даними П.К. Федоренка, посіви зернових культур були тільки при одній з 18 рудень. З 224 дворів 25 (11.4%) не мали городів, а 107 (47.7%) - сінокосів. Власні сіножаті на 2-5 підвід мали 50 (22.3%) і на 10-15 підвід - 17 (7.5%) дворів [95]. Зрозуміло, що городництво не могло задовольнити потреби сімей робітних людей в продуктах харчування. Одержане з сіножатей сіно призначалося переважно для робочих коней і частково для корів, кількість яких у найзаможніших сімей не перевищувала двох п'яти голів. Забезпечення робітників робочою і м'ясо-молочною худобою була неоднаковою, що свідчило про існування майнової нерівності.

Соціальне становище працівників металургії було неоднозначним. Працівники рудень були особисто вільними людьми і могли переходити з одного підприємства на інше. Такими правами користувалися жителі навіть руднянських слобід після закінчення пільгових років. Але еволюція середньовічних відносин до відносин кріпосницького характеру затримала і робітних людей металургійної промисловості. Власники рудень

розглядали їх як свою залежну робочу силу і намагалися закріпити свої прагнення юридично. Подібні претензії посилилися на початку XVIII ст., коли політичне і економічне становище козацької старшини і духовенства зміцніло. Причому подібна тенденція спостерігалася і в російській промисловості. Кріпосницькі устремління поміщиків становили серйозну загрозу розвитку молододі промисловості, тому уряд був змушений обмежити апетити кріпосників, видавши в 1719 р. за підписом Петра I Берг-привілей, яким заборонив вписувати рудників до числа тяглих людей і змушувати їх виконувати різні повинності.

При формуванні професійного робітництва важливе значення мало закріплення виробничих навичок протягом ряду поколінь. Професійна спадковість становила одну з головних передумов прогресування процесу формування робітничих кадрів. У металургії першої половини XVIII ст. існували окремі покоління майстрів, які по кількадесятків років працювали на одних або різних руднях.

Формування робітничої сили у склоробній промисловості також залежало від панівних суспільних відносин. Відсутність офіційно затвердженого кріпацтва змушувала власників і орендарів лівобережних гут вдаватися до послуг особисто вільних працівників.

З цією метою при підприємствах організовувалися слободи для обслуговуючого персоналу гут, тобто спостерігалися ті ж явища, що і в металургії. Це доказ універсальності типового способу формування кадрів робітників у важливих галузях промисловості. Мешканці гутницьких слобід призначалися тільки для обслуговування гут.

Кількість обслуговуючого персоналу визначалась розмірами виробництва і була на різних гутах неоднаковою. Наприклад, на гуті під селом Володимирівка Сосницького повіту на початку XVIII ст. були задіяні жителі 7 хат [96]. В той же час гуту під Старим Жадовом, яку орендував А. Лось, обслуговували мешканці слобідки, в якій нараховувалося "шклярів, что делают склю, 8 дворов, коваль 1 двор, гончар 1 двор..." [97]. На гуті А. і Я. Полуботків у Поворницькій сотні працювали майстри з 11 дворів [98]. Блешнівську гуту під Новозибковим у 1734 р. обслуговували мешканці 9, а в 1742 р. уже 15 дворів [99].

Загальну кількість майстрів у склоробній промисловості визначити важко. Припустимо, що на середній за потужністю гуті працювало приблизно 13 кваліфікованих спеціалістів. Тоді на всіх 58 гутах було зайнято 754 майстри. Але це мінімальна цифра працюючих у промисловому виробництві. Справавтому, що в усіх офіційних документах про гуті першої половини XVIII ст. фіксувалися лише спеціалісти, що брали безпосередню участь у виготовленні скла і одночасно, напевне, очолювали той чи інший виробничий процес. У них не фіксувались, як це робилося, наприклад, у другій половині XVIII ст. "робітники", наймані

майстрами для виконання окремих робіт. Крім того, для заготівлі і транспортування дров, попелу і піску наймалися сезонні чи тимчасові працівники з числа місцевих селян або переселенців. Таким чином склоробна промисловість втягувала сферу свого впливу все ширші маси населення, з яких поступово формувалися кадри робітників. Процес цей відбувався повільно, але неухильно по мірі розвитку гутного виробництва.

Одночасно з кількісним зростанням поширювалися і поглиблювалися виробничі знання робітних людей. Відбувалась їх передача з покоління в покоління, обов'язкове явище для стабільного прогресування процесу формування робітництва. В першій половині XVIII ст. уже з'явилися майстри, професійні навички яких були набуті на місцевих підприємствах. Це важливий показ того, що лівобережне гутництво забезпечувалося національними кадрами робітників і вже само могло їх продуктувати.

Наприклад, з обслуговуючого персоналу Баранової гуті Чернігівського полку Я.Мовчаненок працював раніше на Кочубеєвій гуті, О.Лагута - на Пакольській, А.Мовчанов - на Шевченковій. Є.Мартинів і І.Мартиненко здобули кваліфікацію на Лозовській рудні, а потім перейшли на гуту. Одночасно два сини Станка вісімнадцятирічний Гаврило і шістнадцятирічний Степан "находились в обученні стекла" у В.Барана і Г.Андросова. П'ять майстрів, як і сам орендар, перейшли на Лівобережжя з Правобережної України, де, напевне, також працювали на аналогічних підприємствах. Серед працівників гуті зустрічалися уродженці Стародуба, Чернігова, Бобович, Добродівки, Тихонович і Щербинич. Як бачимо, географія найманих майстрів була досить широкою, що свідчить про елементи формування ринку робочої сили. На Близинській гуті в 60-х роках працювали Г.Михайлов і М.Михайлов (напевне батько і син), що перед цим кілька років трудилися на Вепринській рудні М.Миклашевського. З Деменської рудні походив С.Григор'єв, який у другій половині XVIII ст. найнявся на роботу до Блешнівської гуті. А працівниками Орлівської гуті в 1767 р. були 5 колишніх майстрів Орлівської гуті, один - Блешніковської, один - Шевченківської, один - Заруцької гут. Решта прийшла на підприємство з ближніх сіл Машев. Нижне, Тополівка, Орликівка, Єллі, Наумівка, Озерівка, Погорілець і т.п. [100]. За підрахунками О.М.Пономарьова, 30% робітників 13 гут у 1767 р. раніше працювали на інших гутах, що свідчить про існування в склянній промисловості ядра постійних робітників.

Кваліфіковані майстри склоробного виробництва не мали тісного зв'язку з сільським господарством і жили за рахунок заробітків в підприємствах. Як правило, підписуючи з гутником договір на оренду гуті, її власник одночасно давав останньому дозвіл на заснування слободи з робітних людей. Не маючи права на позаекономічний примус, орендар

мусив вдаватися до найму вільних спеціалістів.

Приблизно в середині XVIII ст. у склоробній промисловості почала використовуватися і праця жінок. Принаймні ми маємо дані про її застосування на Голубівській гуті [101]. Оскільки жінки не зникають серед майстрів, то, напевне, вони були зайняті на допоміжних роботах. Сам факт залучення у гутне виробництво жінок вказує на підвищення попиту промисловості на робочу силу і одночасно розширення сфери експлуатації трудящих. Жителі слобідок при гутах, як правило не мали орної землі і робочої худоби. Тільки окремі з майстрів володіли невеликими сіножатями, трава з яких призналася для утримання робочих коней і волів. Абсолютна більшість жителів гутницьких слобідок була позбавлена засобів виробництва і залишалась власником тільки своєї робочої сили.

Правда, серед обслуговуючого персоналу гут з'явилися і піддані, які використовувалися переважно на допоміжних виробничих операціях. Поява залежної робочої сили вказувала на зародження нової тенденції в забезпеченні склоробної промисловості робітничими кадрами.

Переважно вільнонайманий характер мала робоча сила в селітряному промислі. Селітрозаводчики з числа багатих козаків і міщан наймали місцевих жителів для насипання буртів селітроносною землею, випалювання попелу, заготівлі дров і тари, транспортування сировини і лугу, догляду за казанами і т.п. Частина цих робіт потребувала професійних знань і могла вестися тільки висококваліфікованими майстрами. Тобто тут уже спостерігається певна спадковість у підготовці кадрів робітників селітряних майданів, фактор, що грав важливу роль у формуванні виробництва.

Про вільнонайманий характер робочої сили у селітроварінні багатих майстрів свідчать угоди про умови роботи найнятих людей. Такі умови відкривали перед селітрозаводчиками можливість експлуатувати не тільки особисто вільних селян, а й підданих козацької старшини і монастирів. Це викликало сильне незадоволення поміщиків і протидію відходу підданих на заробітки. В окремих випадках козацька старшина вдавалась до застосування збройної сили з тим, щоб забрати з селітряних майданів своїх селян або розігнати працюючих. На подібні дії поміщиків власники селітроварень неодноразово скаржилися російському урядові, зустрічаючи з його боку розуміння і підтримку. Зовнішньополітична обстановка змушувала уряд іти на поступки підприємцям і захищати їх права на використання різної за своїм соціальним становищем робочої сили, якщо це навіть зачіпало інтереси привілейованої групи населення. З метою зміцнення військової могутності країни уряд ладен був вдаватися до методів господарювання, які не вкладалися в панівні середньовічні відносини. Зрозуміло, що такі відступи мали обмежений характер, стосувалися лише окремих галузей виробництва і не зачіпали головних устоїв кріпосницької

систем в цілому.

Визначити загальну кількість працівників у селітроварінні підприємців-капіталістів непросто. Один селітряний казан обслуговували від 20 до 37 робітників, а в середньому приблизно 28 працівників. Якщо врахувати, що в 30-х роках діяло приблизно 25 селітряних казанів, то загальна кількість зайнятих на них робітників становила 700 чоловік [102]. Це тільки ті робітні люди, що працювали на варницях опішнянських селітрозаводчиків. Крім них, певна кількість наймитів була зайнята на майданах інших підприємців, встановити яку на сьогодні неможливо. Допустимо, що на середину XVIII ст. число селітряних майданів збільшилося до 44, принаймні, стільки їх було у 1768 р. [103], тоді чисельність селітроварних робітників могла зрости до 1232 чоловік.

Робота в селітроварінні мала сезонний характер і тривала тільки теплий період року. Тобто її робітники відривалися від своїх господарств, якщо вони їх мали, на сезон основних сільськогосподарських робіт і не могли забезпечити своє існування зерновим землеробством. Головним засобом існування цієї категорії населення ставали найми на роботу за відповідну плату. Навіть якщо допустимо, що на заробітки йшли не зайняті в сільському господарстві члени селянських і козацьких сімей, то і тоді при систематичному наймуванні вони перетворювалися в пролетарів, позбавлених основних засобів існування. Таке наймування справляло двоякий вплив на соціальну структуру населення. На одному полюсі воно викликало дальше відчуження виробника від засобів виробництва, на іншому супроводжувалося нагромадженням коштів.

Важливі зміни відбулися в характері суконного виробництва. Вони були зумовлені появою централізованих мануфактур, які знаменували початок концентрації безпосередніх виробників на одному підприємстві й поділ їх на вузьких спеціалістів. Крім того, мануфактурне виробництво надавало процесу формування пролетаріату таких рис, як послідовне прогресування і невідворотність. Централізованих мануфактур на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. було мало, але за ними було майбутнє.

Перша суконна мануфактура на Лівобережній Україні була утворена у с. Ряшках Прилуцького полку в 20-х роках XVIII ст. Її засновником став командуючий російськими військами на Україні генерал-лейтенант Вейсбах, який у 1722 р. одержав від царського уряду великі земельні пожалування, в тому числі й с. Ряшки [104]. Організація мануфактури стала можливою лише завдяки існуванню чисельних і висококваліфікованих кадрів місцевих сукноробів. Ще в другій половині XVII ст. у Прилуцькому полку високого рівня розвитку досягло виробництво сукна. На території полку працювали сотні ремісників-ткачів. Крім того, виготовленням сукна для власних потреб займалося чимало селян, козаків і міщан. Досить

поширеними були теж сукновальні, в яких відбувалося валяння сукна з допомогою механічних пристроїв і сили води. Таких сукновалень у Прилуцькому полку в другій половині XVIII ст. було, за даними Шафонського, не менше 61, або в середньому по 6.7 на одну сотню. Обслуговуючі їх майстри мали спеціальні знання у підготовці водяного розчину, обробці і пресуванню сукна.

Головною робочою силою на мануфактурі були місцеві селяни, які мали відповідний виробничий досвід. Їм допомагали російські майстри, вивезені з Москви. Робітники працювали спільно у світлицях по кілька десятків чоловік у кожній. Робота в одному приміщенні і поєднання виробничого досвіду українських і російських майстрів супроводжувалося удосконаленням виробництва і підвищенням продуктивності праці. Високо оцінюючи майстерність лівобережних сукноробів, її новий господар граф Мініх у 1739 р. запропонував імператриці Анні Іоанівні затвердити Ряшківську мануфактуру як зразок для всіх сукноробних підприємств Росії. Вона мала показувати усім, писав генерал-фельдмаршал "какой доброты из здешней одной шерсти и здешними людьми сукна довольно сделаться быть может и дабы и прочие российские фабриканты такой же пробы на армию ставить были принуждены" [105]. Досягти найвищого рівня виробництва у такій розвинутій країні як Росія середини XVIII ст. було можливим тільки завдяки наявності кадрів спеціалістів, професійна майстерність яких шліфувалася протягом кількох поколінь. Умови для цього і склалися на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. - першій третині XVIII ст.

На жаль, ми не маємо даних про характер, склад і професійну підготовку працівників Ряшківської мануфактури в перші 25 років її існування. Є тільки уривкові, мозаїчні згадки про те, що підприємство обслуговували місцеві жителі за відповідну плату. За своїм соціальним становищем вони наближалися до російських посесійних селян, приписаних до промислових підприємств. Але відсутність законодавчо оформленого кріпацтва змушувала поміщиків пристосовуватися до місцевих особливостей, наймаючи на роботу власних підданих. Причому кошти на оплату їх праці надходили з чиншу, що збирався з місцевих селян. Так, наприклад, сталося у 1742 р., коли з сіл Велика Загорінка і Дорогинка, володіння графа Мініха, було зібрано 170 крб. 76 коп. Управляючий цими маєтками майор Вілкінс дістав наказ використати ці кошти на утримання Ряшківської фабрики [106]. Подібне переплетіння кріпосницького і буржуазного способів використання робочої сили неминуче явище, для періоду, коли середньовічні виробничі відносини перебували у стадії занепаду і не могли гарантувати одержання поміщиком земельної ренти.

У 1754 р. Ряшківська мануфактура на конкурентній основі попадає у володіння князя Б.Юсупова, після чого відбувається нарощування її

потужності. Щоб змусити селян працювати на підприємстві, поміщик наказав зменшити посівні площі під зернові культури, а вивільнені землі зайняти під пастівники овець. Тобто спостерігалася типова для Англії картина періоду згону селян з землі заради розведення овець. У виробничому процесі було зайнято 342 майстра, які за професіями розподілялися таким чином: ткачів - 58, чесальників - 29, кордовщиків - 29, прядильників - 50, прядильниць - 125, шпунельників - 13, ковалів - 2, стригалів ворсу, учнів, у тому числі й одного росіянина - 29, вівчарів і гуменників - 2, господар (? - В.Б.) - 1, писарів - 2 [107]. Хоч закони і передбачали використання на фабриках не більше третини селян приписаних до них сіл, на практиці мало хто з підприємців їх дотримував. Тим більше близький до двору князь Б.Юсупов і його спадкоємці. На початку 80-х років на мануфактурі працювало уже 600 українських селян не тільки з Ряшок, а й Прилук, Іваниці, Каложинець та інших населених пунктів. Усі працівники одержували "зароблені гроші", щов черговий раз свідчить про деформацію виробничих відносин між власником підприємства і безпосередніми виробниками в період розкладу середньовічної системи в країні. Кількість робітників - майстрів збільшилася в цей час до 100 чоловік [108].

Подібний характер мала робоча сила Почепської парусинової мануфактури, заснованої Меншиковим у 1726 р. Як і в попередньому випадку, головний контингент її виробників становили місцеві селяни, піддані О.Меншикова, а пізніше й інших феодалів. Незважаючи на свою залежність від власника мануфактури, робітники одержували заробітну плату. Кількість працівників підприємства у рік його відкриття становила 221 чоловік. Пізніше вона значно збільшилася за рахунок як місцевих жителів, так і запрошених майстрів з Росії. Сировина поступала з господарств селян Почепської волості, яка спеціалізувалася на вирощуванні конопель [109].

Кадря пролетаріату формувалися і в цегельному виробництві, яке в першій половині XVIII ст. у зв'язку з цегляним будівництвом дістало сильний поштовх до розвитку. Цегельні заводи мали великі лівобережні монастирі, магістраги і окремі підприємливі ділки, у тому числі й козацька старшина. Тільки в одному Чернігівському намісництві у 80-х роках нараховувалося 46 великих цегельень [110]. Діяли вони також у Київському і Новгород-сіверському намісництвах. У своїй більшості це були невеликі підприємства з незначною кількістю працівників. Про потужність і досконалу організацію цегельних заводів у Батуринській сотні свідчить керівництво ними зарубіжного майстра Карла і періодична необхідність у 30 гончарах для ремонту їх пічей [111]. Майстри надселялися не тільки з Ніжинського, але й Чернігівського полків.

На цегельних заводах працювало в середньому 20 чоловік, яким

інколи допомагали сезонні працівники [112]. На батуринських цегельних заводах, що належали військовому скарбу, у 1752 р. нараховувалося 440 робітників. якщо виходити з середньої кількості працюючих на одному підприємстві у 20 чоловік, то у Батуринській сотні діяло не менше 20 цегельень. Місцевий сотник Стожко поділяв усіх зайнятих на них робітників на “работников и кандальников”, яким видавалися крупя, сіль та інші продукти [113]. Вважаємо, що під терміном “работники” виступали селяни, насильно відправлені на заводи для виготовлення цегли на спорудження будинків К.Розумовського. Можливо, що найкваліфікованіші роботи виконували і вільнонаймані майстри. У 1752 р. з заводів втекли 3 “кандальники” [114].

У першій половині XVIII ст. значного розвитку набуло винокуріння. Тільки з одного Стародубського полку в казну в 1723-1724 рр. доставлено 120 941 відро горілки, викуреної переважно на заводах козацької старшини, монастирів і козацтва [115]. Ймовірно, що не менше її на Україні закуповувалося і в наступні роки. Про це свідчить і той факт, що тільки окремі підрядчики в 1737 р. взяли підряд на доставку з України в Росію до 80 тис. відер спиртних напоїв [116].

Загальну кількість робітників у винокурінні спробуємо визначити за числом винокурних казанів. Загальноприйнято, що винокурню на один казан обслуговував один працюючий, на два два і т.д. Звичайно, що винокурам великих підприємств під час викурювання горілки допомагали помічники, що не мали відповідної професійної підготовки. У Полтаві в 1728 р. діяли 44 винокурні на 110 казанів або в середньому по 2,7 відра в кожній [117]. Відповідно у них працювало не менше 132 чоловік. Зрозуміло, що частину робіт у них виконували самі міщани і члени їх сімей, можливо, поєднуючи їх з іншими роботами.

Таблиця 1

Кількість винокурних казанів у господарствах старшини, монастирів, козаків і міщан у 1749р. [118]

№ п/п	Полки	старшина і монастирі	козаки і посполиті
1	Гадяцький	337	469
2	Київський	200	226
3	Лубенський	337	469
4	Переяславський	224	167
5	Полтавський	181,5	136,5
6	Прилуцький	357	292
Всього		1521,5	1698,5

Як видно з таблиці, кількість робітних людей на винокурнях феодалів становила щонайменше 1521,5, козаків і посполитих - 1698,5, а всього - 3221 чоловік. Тільки в першому випадку використовувалася стороння робоча сила, в другому - як стороння, так і домашня, що не дозволяє точно визначити чисельність працівників винокурної промисловості.

Склад робітників у винокурінні був соціально неоднорідним. Серед них зустрічалися і селяни, і козаки, і міщани. Збільшилась кількість сіл, одним з головних джерел існування більшості жителів яких стали заробітки на винокурнях. У Новгород-сіверському намісництві це, наприклад, Берізка, Гаврилин Хутір, Монци, Нова Гута, Нові Млини та інші населені пункти. Основним засобом існування частини розорених селян, козаків і міщан багатьох повітів Лівобережної України стали заробітки. Виштовхувана з сільського господарства і промисловості зайва робоча сила становила соціальне джерело формування національних кадрів робітництва. Позбавлені основних засобів існування безпосередні робітники частково поглиналися місцевим виробництвом і виробництвом сусідніх регіонів - Росії, Катеринославського і Азовського намісництва. З розвитком ринкових відносин активізувався процес формування робітників у традиційних і нових галузях промисловості. Почалося складання ринку робочої сили, фактора, який знаменував невідворотність і послідовне занепадання середньовічних і формування буржуазних відносин в Лівобережній Україні.

Литература

1. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII веках. - Т.1. - Вып. II. - Прага, 1926. - С.94.
2. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. - С.272.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. - Т.2. - С. 274 - 275, 277.
4. Ефименко А.Я. Южная Русь. - Т.2. - М.1905. - С.140-141.
5. Гуржий С.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII-XVIII ст.). - К., 1994. - С.40.
6. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. - Т.2. - С.297-298.
7. Бантьш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. - Ч.II - М., 1859. - С.306.
8. Записки наукового товариства ім. Шевченка. - Т.70. - 1906. С.170.
9. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII веках. - Т.1. - Вып. II. - Прага, 1926. - С.100.
10. Історія Української РСР: В 6-и томах. - Т.2. - С.233.
11. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. - К., 1986. - С. 105-106.
12. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою

Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст.-К., 1959.-С.442.

14. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.-К., 1988.-С.43.

15. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.-К., 1986.-С. 92-93.

16. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.-К., 1988.-С.45.

17. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии.-Т.2.-С.405.

18. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. - Т.2.- М., 1859.-С.324.

19. Горобець В.М. Малоросійська колегія тарифної державного устрою України: 1722-1727.-Автореф.дис...канд.іст.наук.-К., 1993.-С.10.

20. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1301. Арк. 2; ф.269.- Оп.1.- Спр. 703.- Арк. 2.

21. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1295.-Арк.185.

22. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1354.-Арк.1.

23. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1242.-Арк.8,9.

24. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1295.-Арк.28, 4, 5, 11, 12, 19, 22, 49, 52, 77, 101, 189, 191, 117, 163, 171, 175.

25. Підрах. за: ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1295. Арк. 1-229.

26. Там же. -Арк.3-зв.-4.

27. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1507.-Арк.13, 15, 16, 39.

28. Там же. -Ф. 59.- Оп. 1. Спр.1420.-Арк.2-8.

29. Киевская старина.-1891. - N 4-6. - С.476-477.

30. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1295. Арк. 22, 114, 141.

31. Там же.-Арк.136,165.

32. Там же.-Арк.38, 60, 70.

33. Там же.-Арк.66, 88, 90.

34. ЦДА України.- Ф.128. Оп.1.- Спр. 155. Арк.10.

35. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII ст. - Історично-географічний збірник.-К., 1931. - Т.4. -С.44.

36. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1295. Арк.1.

37. Труды XII археологического съезда Т.2. -С.

38. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. - Без места издания, 1923. - Т.3. - С.17.

39. Тищенко М. Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в. //Зап. істор.-філол. відділу БУАН.- К., 1931. - КН. 26. С. 317-319.

40. Чтения ИОНЛ.-Кн.15 - 1.-с.37-38.

41. Тищенко М. Вказ. праця. с.337.

42. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и

Войцеховичей. - Киев, 1884. - С.157-260.

43. Актова книга стародубського городского уряду 1693 года. Чернігов, 1914. -С. 114.

44. Слабченко М.Е. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. - Т.3. - С.37.; Тищенко М. Вказ. праця. с.330-331.

45. ДБ Росії. -ВР.159. Спр. 310/364.-Без. нум.

46. Тищенко М. Вказ. праця. с.325, 336-337, 322-323.

47. Судненко М. Магериалы для отечественной истории. - Киев, 1855. - С. 202-203.

48. Магериалы по истории СССР. -М., 1957. -Т.5. - С.161.

49. Судненко М. Магериалы для отечественной истории. - Киев, 1855. Т.1.- С. 93.

50. Магериалы по истории СССР. Т.5.- С.161.

51. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии.-Т.2.-С.393.

52. Магериалы по истории СССР. Т.5.- С.134, 137, 160.

53. Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII - XVII вв.-М., 1960. С.193.

54. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. - Львів, 1971.-С. 29.

55. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. -К., 1926.-С.137-142, 119.

56. Модзалевський В. Вказ. праця. -С. 70, 74-78.

57. Черниговские губернские ведомости, 1853, N 35; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии.-Т.1.-С.191-192.

58. Підрах за: Модзалевський В. Вказ. праця. -С. 70, 74-78.

59. Пономарьов О.М. Вказ. праця. -С.83.

60. ПСЗ.- СПб., 1830. - Т.5. - С. 49-50.

61. Полянський Ф.Л. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст. - Наук. зап. Інституту економіки АН УРСР, 1954, № 2. - С.131; Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964. - С. 271-272 .

62. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности в России. - М.-Л., 1949. - Ч.2. - С.170.

63. Там же. - С.185.

64. Пономарьов О.М. Вказ. праця. -С.89.

65. ЦДА України. - Ф.1632. Оп.1.- Спр. 200. Арк.3-32.

66. Зародження робітничого класу на Україні. Зб. док. і магериалів. - К., 1982.-С.20-21.

67. ЦДА України. - Ф.269. Оп.1.- Спр. 730. Арк.2-5.

66. Киевская старина.-1891. - N 4-6. - С.477-478.

67. Шафонский А.

68. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1570. Арк.2-2 зв.
69. Там же. - Спр. 494. Арк.2, 5-2.
70. Там же. - Спр. 499. Арк.1-1 зв.
71. Там же. - Спр. 495. Арк.2.
72. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1567. Арк.2-30.
73. ЦДА України.- Ф.51. Оп.1.- Спр. 830. Арк.3/-3 зв.
74. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1295. Арк.1 зв.
75. Там же.- Арк. 3.
76. Там же.- Арк. 5.
77. Там же.- Арк. 9.
78. Підрах за: ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1295. Арк. 1-229.
79. Підрах за: ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1507. Арк. 13-56.
80. Там же.- Арк. 16.
81. Киевская старина.-1891. - N 11. - С.259-266.
82. Труды XII археологического съезда. Т.2. -С. 238.
83. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1420. Арк.2-4 зв.
84. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.-К., 1989.- С. 55, 59, 65, 68, 75, 81, 85, 88.
85. ЦДА України.- Ф.59. Оп.1.- Спр. 1420. Арк.2-4 зв.
86. Підрах за: Федоренко П.К. Вказ. праця.- С.113 /табл. 1, 54/.
87. Константинович Н. Обзорение Румянцевской ревизии.- Чернигов.- С.759.
88. Материалы по истории СССР.-Т.5. - С.134-137.
89. Лазаревский А. Сулимовский архив.-Киев, 1884.-С.197-207; Материалы по истории СССР.-Т.5. - С.135.
90. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.-Т.1.-С.392.
91. Там же.-С. 356.
92. Федоренко П.К. Вказ. праця.- С.178, 197-198.
93. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.-Т.1.-С.422.; Константинович Н. Указ. соч.-С. 685.
94. Судненко М. Материалы для отечественной истории. - Киев, 1855. Т.1.- С. 73-74.
95. Підрах за: Федоренко П.К. Вказ. праця.- С.107 /табл./.
96. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.-Т.1.-С. 87-88, 428.
97. Судненко М. Материалы для отечественной истории. - Киев, 1855. Т.1.- С. 73.
98. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. - Чернигов.- 1908.-С.146.
99. Там же. _ С.131.
100. Модзалевський В. Вказ. праця.-С. 39, 42, 56, 89, 96.
101. Пономарьов О.М. Вказ. праця.-С. 147, 149.

102. Підрах. за: Пономарьов О.М. Вказ. праця. -С.90, 107.
103. Зародження робітничого класу на Україні. 36. док. і матеріалів. - К., 1982. -С.24-26.
104. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. -Киев, 1902. -Т.3. -С.418
105. Сборник военно-исторических материалов. Под ред. Дубровина. -СПб., 1893. - Вып. 13. ч. 3. - С. 305.
106. ЦДА України. - Ф.1632. Оп.1. - Спр. 95. Арк.2-2 зв.
107. Мухина В.А. К истории крепостной мануфактуры. Исторические записки. -1950N 32. -С.-104-105.
108. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. -501-502.
109. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. -Ж., 1959. - Ч.1. - С.288.
110. Шафонский А. Указ. соч. -С.115.
111. ЦДА України. - Ф.269. Оп.1. - Спр. 1063. Арк.1-3.
112. Шафонский А. Указ. соч. -С.387; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. - С.62.
113. ЦДА України. - Ф.269. Оп.1. - Спр. 1062. Арк.2-3.
114. Там же. - Спр. 639. Арк.1-2.
115. Тищенко М. Гуральне право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. - Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. - К., 1927, вип 3. - С. 181.
116. ПСЗ.-СПб., 1830, - Т. 9. - С. 1003.
117. Труды Полтавской архивной ученой комиссии. Полтава, 1906, вып. 2. Прил. - С. 35-41.
118. Табл. складена за: Тищенко М. Вказ. праця. - С. 181.

ВИСНОВКИ

За час існування Гетьманщини в соціальній структурі населення відбулись значні зміни. У ході визвольної війни повсталі маси ліквідували традиційний становий устрій суспільства, який базувався на неповноправності одних і привілейованому становищі інших соціальних груп людей. Було покинчено з пануванням інонаціональних феодалів, ліквідовано кріпацтво і селянство завоювало особисту свободу. Одним з важливих завоювань народних мас стала ліквідація феодалної земельної власності, економічної основи соціальної нерівноправності людей, у результаті чого панівною стала дрібна земельна власність козаків, селян і міщан. З'явилися економічні й соціальні перспективи для розвитку суспільства на безстановій, буржуазній основі, коли матеріальна нерівноправність не супроводжувалась законодавчим затвердженням і заборорою переходити в інші соціальні групи населення.

Але державотворча свідомість козацької старшини відставала від реального ходу подій і не бачила іншого шляху побудови Української держави тільки як на базі традиційного устрою, правда, вже на національній основі. Панівні позиції в суспільстві зайняла козацька старшина, яка проводила політику, спрямовану на подальше зміцнення свого становища і відокремлення, від інших груп населення. Вже в другій половині XVII ст. вона постає на соціальній арені Гетьманщини як окрема верства суспільства з винятковими економічними, соціальними і юридичними правами. До неї за своїм соціальним значенням намагались наблизитись та православна шляхта, що взяла безпосередню участь у визвольній війні на боці повсталого народу або пізніше визнала владу гетьмана. Між старшиною і шляхтою відбувалась прихована боротьба за владу в країні і над селянами. Поступово козацька старшина прагнула здобути собі правашляхти, що додатково відділяло її від широких народних мас і давало додаткові привілеї. Протягом другої половини XVII ст. небувало зріс авторитет і змінилось становище вищого православного духовенства. Воно також здобуло собі окремі соціальний статус у суспільстві, з окремими правами і багатьма пільгами.

Пільги для одних соціальних груп населення обертались гнобленням і визиском для інших. Правлячі кола поступово почали відбирати у селянства ті здобутки, які воно завоювало в революції 1648 р. і в наступних воєнних діях. Це проявлялось насамперед у тому, що все більша і більша кількість вільного селянства попадала у соціальну залежність від козацької старшини, шляхти і духовенства. Зростали державні податки і повинності, а наприкінці XVII ст. вже узаконилась дводенна панщина. Поряд з цим відбувалось поступове обмеження особистої залежності селянства, а з цим і почалось і його "повторне" закріпачення. Складні процеси відбувались і в козацькому контингенті. Загальна кількість козацтва зменшувалась насамперед внаслідок погіршення його матеріального становища. Наприкінці XVII ст. воно вже

ділилось на тих хто міг виконувати військову повинність і хто не міг. Погіршувалось становище і міщан.

Соціальною специфікою другої половини XVII ст. була поява нових соціальних груп населення, які виламувались з традиційної структури тогочасного суспільства. Ліквідація феодальної земельної власності і права землевласників на позаекономічний примус працівників змушували новоявлене національне панство пристосувати свої господарства до нових умов. Звикористанням найманої робочої сили частина козацької старшини перетворювалась у підприємців буржуазного типу. Одночасно існувала соціальна група людей, які не мали інших засобів для існування крім продажу власної робочої сили. Вони і становили собою зародок національного робітництва.

Після об'єднання України з Росією в національному складі населення Гетьманщини почалися важливі національні зміни. Вони полягали насамперед у масовому збільшенні втікачів з російських земель. Притягуюча російських селян відмінність Гетьманщини від Росії багата в чому і визначила необхідність її ліквідації як самобутнього державного утворення.

У XVIII ст. відбувався дальший наступ панівної верхівки на соціальні права селян. Поступово обмежувались їх права на розпорядження своїми землями, особистою свободою, що завершилось закріпаченням українського селянства в 1783 р. Паралельно йшов також наступ на соціальний статус козацтва і міщанства. Внаслідок насильницьких дій російського уряду і бажань місцевої знаті українські селяни, козаки і міщани були зведені до становища різних категорій російського селянства.

Намагаючись пристосуватись до панівних у Російській імперії порядків, козацька старшина домагалась зрівняння в правах з російським дворянством. Те саме робила й українська шляхта. Заради посад, звань і економічних вигід частина правлячої національної еліти відмовилася від своєї національної самобутності, перейняла чужоземні порядки, культуру, мову і тим самим ізольовалася від власного народу. Завершальним етапом її соціально-національної еволюції стало одержання дворянського звання.

Одночасно йшов активний процес формування нових соціальних груп населення. Збільшувалась кількість передбуржуазії, яка формувалась з представників різних соціальних кіл населення - старшини, шляхти, заможних селян, козаків і міщан. Посилювалась її роль у внутрішньому житті Гетьманщини, насамперед у тенденції перевести господарство на рейки буржуазного підприємництва. Все більша кількість працівників втрачала основні засоби до існування і мусила продавати свою робочу силу Рослиряди професійного робітництва як у сільському господарстві, так і в промисловості. Вже в першій половині XVIII ст. сформувався ринок робочої сили. Еволюція соціальної структури Гетьманщини відбувалась у двох протилежних напрямках - насильницька феодалізація частини населення за прикладом Росії та природна капіталізація все більшого числа представників різних соціальних груп суспільства.

ЗМІСТ

Розділ I.

Вплив визвольної війни на соціальну структуру населення

1. Визволення Лівобережної України..... 3
2. Зміни в соціальній структурі населення..... 10

Розділ II.

Становлення соціальної структури Гетьманщини в другій половині XVII ст.

1. Формування командної, управлінської та духовної еліти... 27
2. Еволюція соціального становища селян, козаків і міщан... 45
3. Початок “повторного” закріпачення селянства..... 61

Розділ III.

Формування нових соціальних груп і зміни в національному складі населення другої половини XVII ст.

1. Еволюція соціальних паростків буржуазії..... 73
2. Формування професійного робітництва..... 85
3. Зміни в національному складі населення..... 97

Розділ IV.

Основні напрямки еволюції соціальних груп населення.

1. Зміни в становищі основних соціальних груп населення... 107
2. Еволюція передбуржуазії..... 118
3. Формування ринку робочої сили..... 130

Висновки..... 149

Зміст..... 151